ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ ΤΩΝ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ

ΥΠΟ

ΧΡΗΣΤΟΥ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ

Ἐγκριθεῖσα
ἐν τῇ κατὰ τὸν νόμον ΓΣΑ' διαγωνισμῷ
διὰ τὴν τετραετίαν 1909-1913

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚΔΟΤΗΣ Δ. Χ. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΣ
1910

ΔΡΑΧ. 1.50

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

'Αριθ. $\frac{\text{Πρωτ. } 11,300}{\text{Διεκπ. } 10,829}$ *'Εν 'Αθήναις τῇ 13ῃ Αὐγούστου 1909*

Πρὸς τὸν κ. Δ. Χ. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΝ

Γνωρίζομεν ὑμῖν ὅτι κατ' ἀπόφασιν τῆς ἐπὶ τῆς ἐκδόσεως τῶν διδακτικῶν βιβλίων ἐποπτικῆς 'Επιτροπείας ἡ τιμὴ τῆς ***'Εμπειρικῆς Ψυχολογίας*** ὑπὸ ***Χρήστου 'Ανδρούτσου*** ἐκ φύλλων τυπογραφικῶν $7\,^1/_2$ ὡρίσθη εἰς δραχμὰς μίαν καὶ λεπτὰ πεντήκοντα *(1,50)*, τὸ δὲ ἐπιθετέον βιβλιόσημον χρώματος ῥοδίνου ἔσται ἀξίας λεπτῶν τριάκοντα καὶ τριῶν *(33)*.

'Εντελλόμεθα, ὅπως συμμορφωθῆτε πρὸς τὰς ἀποφάσεις ταύτας, ἐκτυπώσητε δὲ τὴν παροῦσαν ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ὄψεως τοῦ περικαλύμματος τοῦ βιβλίου κάτωθι τῆς θέσεως, εἰς ἣν κατὰ νόμον ἐπικολλᾶται τὸ βιβλιόσημον.

'Ο 'Υπουργὸς

Κ. ΓΕΡΟΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

Γ. ΒΕΝΘΥΛΟΣ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

17092

ΧΡΗΣΤΟΥ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ
Καθηγητοῦ τοῦ Διδασκαλείου

ΣΤΟΙΧΕΙΑ

ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

Πρὸς χρῆσιν τῶν Γυμνασίων

Ἐγκριθέντα κατὰ τὸν νόμον ΓΣΑ΄ διαγωνισμὸν
διὰ τὴν τετραετίαν 1909—1913

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚΔΟΤΑΙ Δ. Χ. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΣ & Μ. ΣΑΛΙΒΕΡΟΣ
1909

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

§ 1. Ὁρισμὸς καὶ σκοπὸς τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας.

Ἡ ψυχολογία εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῶν ψυχικῶν φαινομένων (1). Ψυχικὰ φαινόμενα εἶνε ἡ χαρά, ἡ λύπη, αἱ ἐπιθυμίαι, τὰ αἰσθήματα, αἱ ἀναμνήσεις, αἱ σκέψεις, αἱ ἀποφάσεις καὶ ἐν γένει πᾶν ὅ,τι ὁ ἄνθρωπος *σύνοιδε* συμβαῖνον ἐν ἑαυτῷ. Περὶ τὰ φαινόμενα ταῦτα τοῦ ψυχικοῦ βίου πραγματευομένη ἡ ψυχολογία εἶνε ἐπιστήμη **ἐμπειρική**. Ὅπως δῆλα δὴ ἡ φυσική, ἡ χημεία, καὶ καθόλου πᾶσαι αἱ ἐμπειρικαὶ ἐπιστῆμαι ἐξετάζουσι τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως ἀφήνουσαι εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς φύσεως τὰ περὶ τῆς οὐσίας τῆς ὕλης καὶ τῆς δυνάμεως κτλ. προβλήματα, οὕτω καὶ ἡ ψυχολογία. Ἔχουσα ὑποκείμενον τὰ ψυχικὰ φαινόμενα αὐτὰ δὲν ἐξετάζει τὰ *μεταφυσικὰ* ζητήματα περὶ τῆς ὑπάρξεως, τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς καὶ τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὸ σῶμα, ἀλλὰ πραγματεύεται τὴν σύστασιν ἅμα καὶ τὴν ἀμοιβαίαν σχέσιν τῶν γεγονότων τούτων τῆς συνειδήσεως. Ἔργον λοιπὸν τῆς ψυχολογίας εἶναι ἡ *περιγραφὴ* ἅμα καὶ ἡ *ἑρμηνεία* τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα εἶναι σύνθετα καὶ

---

(1). Ὡς συνώνυμα τῶν φαινομένων μεταχειριζόμεθα ἐν τοῖς ἑξῆς τὰς λέξεις «γεγονότα», «καταστάσεις» ἢ «πράξεις».

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

πολύπλοκα, (ἡ ἀνάμνησις, ἡ σκέψις, ἡ ἀπόφασις, εἶναι σύμπλεγμα πολυειδῶν φαινομένων), ἡ ψυχολογικὴ περιγραφὴ ἀπαιτεῖ δύο τινά· ἔνθεν μὲν τὴν ἀνάλυσιν αὐτῶν, ἐξ ἧς καταφαίνονται τὰ στοιχειώδη φαινόμενα, εἰς ἃ δύνανται νὰ ὑπαχθῶσι τὰ σύνθετα ψυχικὰ φαινόμενα, καὶ αἱ ἀμοιβαῖαι αὐτῶν σχέσεις, ἔνθεν δὲ τὴν κατάταξιν αὐτῶν εἰς κατηγορίας ἢ εἴδη. Μετὰ τῆς περιγραφῆς συνάπτεται καὶ ἡ ἑρμηνεία τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Δι' αὐτῆς δείκνυται πῶς καὶ κατά τινας νόμους ἐκ τῶν στοιχειωδῶν ἀποτελοῦνται τὰ σύνθετα φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ βίου. Κατὰ ταῦτα τὸ ἔργον τῆς ψυχολογίας εἶνε ἡ ἀναγωγὴ τῶν ψυχικῶν φαινομένων εἰς τὰ στοιχειώδη αὐτῶν γεγονότα καὶ ἡ ἐξέτασις τῶν νόμων τῶν διεπόντων τὴν ἀλληλουχίαν αὐτῶν καὶ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν.

§ 2. Σπουδαιότης καὶ χρησιμότης τῆς ψυχολογίας.

Ἡ σπουδαιότης καὶ ἡ χρησιμότης τῆς ψυχολογίας, ἐνδιατριβούσης περὶ τὰ φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ βίου, εἶναι προφανής. Ἡ γνῶσις ἡμῶν αὐτῶν εἶναι ἡ κλεὶς πρὸς κατανόησιν τοῦ περικειμένου κόσμου, ἡ δὲ ψυχολογία, ἡ τοὺς νόμους καὶ τὰς ἐνεργείας τοῦ ψυχικοῦ ἡμῶν βίου ἐρευνῶσα, εἶναι καθόλου ἡ ἀφετηρία καὶ ἡ ἀσφαλεστάτη προϋπόθεσις πάσης ἐπιστήμης. Εἶνε ἡ ἀφετηρία πάσης γνώσεως καθόλου, καθόσον ἡ γνῶσις τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἐξαρτᾶται πρὸ παντὸς καὶ ἐκ τῆς μελέτης τῆς ἡμετέρας συνειδήσεως, ἧς φαινόμενα καὶ γεγονότα ἀποτελοῦσιν αἱ ἀντιλήψεις τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Τὸν ἐξωτερικὸν δῆλα δὴ κόσμον ἐν ταῖς ἰδιότησιν αὐτοῦ γινώσκομεν κατὰ τοσοῦτον, καθόσον ἐπενεργῶν ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων ἡμῶν νεύρων ἐξεγείρει ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν ἰδιαιτέρας καταστάσεις. Ἡ εἰκών, ἣν ἔχομεν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, δὲν ἐξαρτᾶται μόνον ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν ὄντων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἡμετέρου ὀργανισμοῦ. Εἶνε δὲ ἡ ἀσφαλεστάτη προϋπόθεσις τῆς γνώσεως, καθόσον περὶ τοῦ ὑποκειμένου τῆς ψυχολογίας οὐδε-

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

μία ἀμφιβολία δύναται νὰ ὑπεγερθῇ. Περὶ τῆς φύσεως τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου τοῦ ἀντιστοιχοῦντος εἰς τὴν ἡμετέραν παράστασιν δύναταί τις νὰ ἀμφιβάλλῃ, καθόσον πᾶν ὅ,τι αἰσθανόμεθα περὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ κοσμου, τὸ χρῶμα, ἡ θερμότης, ὁ ἦχος, ἑρμηνεύονται ὑπὸ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ὡς κινήσεις τοῦ αἰθέρος, τοῦ ἀέρος καὶ τῶν μορίων τῆς ὕλης. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι συναισθανόμεθα, ὅτι γινώσκομεν, ὅτι ἐπιθυμοῦμεν, ὅτι προτιθέμεθά τι, ἐνὶ λόγῳ ὅτι ἔχομεν συνείδησιν, εἶνε ἐναργὲς παντὶ καὶ ἀναμφισβήτητον. Ἡ ἀρχὴ τοῦ Καρτεσίου «νοῶ ἄρα ὑπάρχω» (cogito ergo sum) παραμένει οὕτω ὡς ἡ ἀσφαλεστάτη καὶ βεβαιοτάτη πάσης γνώσεως ἀρχή. Πλὴν δὲ τούτου ἡ ψυχολογία εἶνε ἰδίᾳ ἡ κρηπὶς τῶν καλουμένων πνευματικῶν ἐπιστημῶν. Ἔνθεν μὲν αἱ φιλοσοφικαὶ ἐπιστῆμαι, ἡ θεωρία τῆς γνώσεως, ἡ ἠθική, ἡ καλολογία καὶ ἡ λογική, ἔνθεν δὲ ἡ πολιτικὴ ἱστορία, ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ γλωσσολογία καὶ καθόλου ἡ φιλολογία, ἡ νομικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ οἰκονομία, πραγματεύονται περὶ τὰς συγκεκριμένας ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Προϋποτιθέασι λοιπὸν τὰ φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ βίου, ὧν τὰς πολυειδεῖς ἐκφάνσεις κατὰ ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν ἔποψιν ἐρευνῶσιν. Ἡ γνῶσις λοιπὸν τῶν γενικῶν φαινομένων τῆς συνειδήσεως εἶναι ἀναγκαιοτάτη εἰς πᾶσας ταύτας τὰς ἐπιστήμας. Ἀλλ' ὅ,τι ἰδίως ἐκφαίνει τὴν πρακτικὴν χρησιμότητα τῆς ψυχολογίας εἶναι ὁ στενὸς αὐτῆς σύνδεσμος πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ πρὸς τὴν παιδαγωγικήν, ὧν ἀποτελεῖ τὴν θεμελιώδη ἀρχήν. Οἱ θέλοντες λοιπὸν εἴτε διὰ τῆς διδασκαλίας εἴτε διὰ τῆς ἀγωγῆς νὰ ἐπιδράσωσιν ἐπὶ τὸ πνεῦμα τῶν ἄλλων ἀνάγκη πᾶσα νὰ γνωρίζωσι τοὺς νόμους, καθ' οὓς ἀναπτύσσεται ὁ ψυχικὸς βίος.

§ 3. Διαίρεσις ψυχικῶν καὶ φυσικῶν φαινομένων.

Τὰ φαινόμενα, περὶ ἃ πραγματεύεται ἡ ψυχολογία, διακρίνονται οὐσιωδῶς τῶν φυσικῶν φαινομένων. Ἡ χαρά, ἡ λύπη, ἡ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ἐπιθυμία, ἡ ἀπόφασις, ἡ ἀμφιβολία, διαφέρουσι βεβαίως τοῦ τόνου, τοῦ χρώματος, τῶν κινήσεων μηχανῆς, τῆς βλαστήσεως φυτοῦ, τοῦ κυματισμοῦ τῆς θαλάσσης κτλ. Τὰ κύρια γνωρίσματα τὰ διαστέλλοντα τὰ ψυχικὰ ἀπὸ τῶν φυσικῶν εἶναι τὰ ἑξῆς :

Α). Τὰ φυσικὰ φαινόμενα εἶναι ἐν τόπῳ, ἤτοι ἔχουσιν ἔκτασιν καὶ κατέχουσιν ὡρισμένον χῶρον. Τοὐναντίον τὰ ψυχικὰ φαινόμενα εἶνε ἄνευ χώρου. Οὕτω δὲ, ἐνῷ τὰ φυσικὰ φαινόμενα ἢ εἶναι αἰσθητὰ ἢ δύνανται νὰ ὑποπέσωσιν εἰς τὴν αἴσθησιν διὰ τοῦ μικροσκοπίου καὶ τῶν τοιούτων ὀργάνων, ἢ νοοῦνται κατ' ἀνάγκην ὡς κατέχοντα χῶρον, τὰ ψυχικὰ φαινόμενα οὔτε ὑπόκεινται εἰς τὴν αἴσθησιν, οὔτε δύνανται νὰ νοηθῶσιν ὡς κατέχοντα χῶρον. Παράστασις τοῦ τριγώνου, ἣν ἔχω ἐν τῇ συνειδήσει μου, δὲν εἶναι τρίγωνον τὴν μορφήν. Τὴν σκέψιν, τὴν χαρὰν, τὴν λύπην μου δὲν δύναμαι οὔτε νὰ ἴδω οὔτε νὰ παραστήσω ἐν αἰσθητῇ μορφῇ. Ἐκ τῆς οὐσιώδους ταύτης διαφορᾶς προέρχονται καὶ αἱ ἑξῆς δύο διαφοραί :

Β'.) Τὰ φυσικὰ φαινόμενα ἀποτελοῦνται ἐκ μερῶν ἢ στοιχείων τοπικῶς κεχωρισμένων. Τοὐναντίον τὰ ψυχικὰ φαινόμενα δύνανται νὰ συνυπάρχωσιν ἐν τῇ συνειδήσει ἀποτελοῦντα τὸ ἐνιαῖον ἅμα καὶ ποικίλον ὅλον, ἐξ οὗ αὕτη ἀποτελεῖται. Ἐν τῇ αὐτῇ στιγμῇ ἀντιλαμβανόμεθα ὅλου τινὸς πολυμεροῦς, συνθέτου ἤχου ἢ πολυχρώμου πράγματος. Τοῦτο βλέπει τις ἰδίᾳ ἐν τῇ συγκρίσει, καθ' ἣν συνδέει τις συγχρόνως διὰ μιᾶς πράξεως τῆς συνειδήσεως διάφορα στοιχεῖα, καὶ ἐν τῇ ἀναμνήσει καὶ τῇ ἀναγνωρίσει τῶν αὐτῶν πραγμάτων. Ὅταν ἐνθυμώμεθα ἢ ἀναγνωρίζωμέν τι, ἔχομεν ἐν τῇ συνειδήσει ἀμέσως πράγματα, ἅτινα ἀνήκουσιν εἰς ἄλλον χρόνον καὶ ἴσως καὶ εἰς ἄλλον τόπον.

Γ'.) Τῶν φυσικῶν φαινομένων ἀντιλαμβανόμεθα διὰ τῶν αἰσθήσεων, τῶν ὀργάνων τῆς ἐξωτερικῆς ἀντιλήψεως, ἐν ᾧ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα γινώσκομεν ἀμέσως. Τὸ ὅτι χαίρομεν, λυπούμεθα κτλ. ἀντιλαμβανόμεθα ἀμέσως διὰ τῆς ἐσωτερικῆς λεγομένης ἀντιλήψεως. Τοὐναντίον τοῦ τόνου, τοῦ χρώματος καὶ τῶν ἄλλων ἰδιο-

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

τήτων τῶν ἐκτὸς ὄντων λαμβάνομεν γνῶσιν διὰ τῶν αἰσθήσεων. Τὴν ἐσωτερικὴν ἀντίληψιν, δι' ἧς ἀντιλαμβανόμεθα ἀμέσως τῶν ψυχικῶν φαινομένων, καλοῦμεν γενικῶς ***συνείδησιν. Συνείδησις*** λοιπὸν κατὰ τὴν ἔποψιν ταύτην εἶναι ἡ ἄμεσος ἀντίληψις, ὁ κοινὸς χαρακτὴρ παντὸς ψυχικοῦ φαινομένου. «Ἔχομεν συνείδησιν» κατὰ τὴν ἔννοιαν ταύτην σημαίνει «αἰσθανόμεθα ἢ δυνάμεθα νὰ αἰσθανθῶμεν ψυχικὰ φαινόμενα,» τοὐναντίον δὲ «εἴμεθα ἐν ἀσυνειδησίᾳ» σημαίνει «πρὸς ὥραν δὲν αἰσθανόμεθα ἢ καθόλου δὲν δυνάμεθα νὰ αἰσθανθῶμεν ψυχικόν τι φαινόμενον.» (1) Διὰ τῆς ἰδιότητος ταύτης διαστέλλονται τὰ γεγονότα τοῦ ψυχικοῦ βίου ὡς ὑποκείμενα τῆς ἀμέσου πείρας ἢ ὁ ἐσωτερικὸς κόσμος ἀπὸ τοῦ περιεχομένου τῆς πείρας τοῦ περικειμένου κόσμου, οὗτινος λαμβάνομεν γνῶσιν διὰ τῶν αἰσθήσεων. Βεβαίως καὶ τὰ φυσικὰ φαινόμενα συναποτελοῦσι μέρος τοῦ περιεχομένου τῆς συνειδήσεως ἡμῶν. Ἀλλ' ἡμεῖς προβάλλομεν αὐτὰ ἐκτὸς τῆς συνειδήσεως ἡμῶν πεποιθότες ὅτι ταῦτα εἶναι αὐθυπόστατα, ὑπάρχοντα ἐκτὸς ἡμῶν καὶ ἀνεξαρτήτως ἡμῶν. Κατὰ πόσον ἡ πεποίθησις αὕτη εἶναι ἔλλογος ἢ μή, τοῦτο διαφεύγει τὰ ὅρια τῆς ψυχολογίας ἀνῆκον εἰς τὴν θεωρίαν τῆς γνώσεως.

Δ'.) Τὰ φυσικὰ φαινόμενα δύναται νὰ διακρίνῃ πᾶς ἄνθρωπος, ἐν ᾧ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα παρατηροῦνται μόνον ὑπὸ τοῦ ὑποκειμένου, ἐν ᾧ ὑπάρχουσι. Μόνος ὁ ἀσθενὴς λ.χ. αἰσθάνεται τὴν ἀσθένειαν αὐτοῦ, οἱ λοιποὶ ἐξετάζουσι τὰ συμπτώματα τῆς ἀσθενείας αὐτοῦ.

§ 4 **Μέθοδος τῆς ψυχολογίας.**

Ἡ μέθοδος, δι' ἧς ἡ ψυχολογία πορίζεται τὸ ἴδιον ὑλικόν, εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸν ἐμπειρικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα. Ὡς γνω-

---

1. Περὶ τῆς *συνειδήσεως* ὡς ἐνιαίου κέντρου ἢ *ἐγώ*, οὗ τὸ περιεχόμενον καὶ τὰς καταστάσεις ἀποτελοῦσι τὰ διάφορα ψυχικὰ φαινόμενα, θὰ γείνῃ λόγος ἐν τέλει τῆς ψυχολογίας.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

στὸν ἐμπειρία ἢ πεῖρα εἶναι τὸ σύνολον τῶν γνώσεων τῶν διὰ τῆς **παρατηρήσεως** πορι-ζομένων. Καθόσον δὲ ἡ παρατήρησις αὕτη εἶναι ἢ ἄμεσος, παρατήρησις δῆλα δή τῶν ψυχικῶν φαινομένων τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου, ἢ ἔμμεσος, ἀντίληψις τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, εἶναι φυσικὴ καὶ ἡ διάκρισις τῶν γνώσεων εἰς ἐσωτε-ρικὴν καὶ ἐξωτερικὴν ἐμπειρίαν. Ἐσωτερικὴ ἐμπειρία εἶναι τὸ σύνολον τῶν γνώσεων τῶν ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως ἐρειδομένων. Ἐξωτερικὴ τὸ σύνολον τῶν γνώσεων τοῦ ἐξωτερι-κοῦ κόσμου τοῦ διὰ τῆς αἰσθήσεως ἡμῶν προσιτοῦ. Κατὰ ταῦτα, ἡ μέθοδος, ἧς ποιεῖται χρῆσιν ἡ ψυχολογία, εἶναι ὄχι ἡ τῆς ἐξωτερικῆς παρατηρήσεως, ἀλλ' ἡ τῆς ἀμέσου παρατηρήσεως, τῆς παρατηρήσεως τῶν ἐν ἡμῖν.

Ἀλλ' ἡ μέθοδος αὕτη μὴ δυναμένη κατὰ πάντα νὰ ἐφαρ-μοσθῇ εἶναι ἀνεπαρκής. Ἐν πρώτοις μὲν ἡ παρατήρησις τῶν ἐν ἡμῖν εἶνε **ἀτελὴς** καὶ **ἐλλιπής**. Εἶναι ἀτελής, διότι δι' αὐτῆς διαιρεῖ τις ἑαυτὸν εἰς παρατηροῦν καὶ εἰς παρατηρούμενον. Οὕτω δὲ δὲν δύναται νὰ παρατηρήσῃ τὴν ψυχικὴν πρᾶξιν αὐτήν, δι' ἧς παρατηρεῖ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα. Εἶναι δὲ ἐλλιπής, διότι πολλὰ ψυχικὰ φαινόμενα τὴν ὀργὴν λ.χ. καὶ τὰς ἀσυνειδήτους λεγομένας παραστάσεις ἀδύνατον νὰ παρατηρήσῃ τις. Εἶναι ἀδύ-νατον νὰ παρατηρήσῃ τις ἑαυτὸν ὠργισμένον, διότι εὐθὺς ἀπο-σβέννυται ἡ ὀργή. Ἔπειτα δὲ τὴν αὐτοπαρατηρησίαν καθίστη-σιν ἀδύνατον τὸ **εὐμετάβλητον** τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Ἐν ᾧ τὰ φυσικὰ φαινόμενα παρατηρεῖ τις ἐπὶ μακρὸν καὶ ὑπὸ τὰς αὐτὰς συνθήκας, τὰ ψυχικὰ φαινόμενα μεταβάλλονται ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν ἢ ἐξαφανίζονται, οὐδὲ εἶναι δυνατὸν νὰ συγκρατήσῃ τις αὐτὰ διὰ τῆς προσοχῆς. Καθ' ἣν στιγμὴν σκοπεῖ τις νὰ παρα-τηρήσῃ φαινόμενόν τι, διάφοροι παραστάσεις ἢ συναισθήματα, διερχόμενα διὰ τῆς συνειδήσεως, καθιστῶσιν ἀδύνατον τὴν πιστὴν αὐτοῦ ἐξέτασιν. Βεβαίως ἐπανέρχεται εἰς τὴν μνήμην τὸ αὐτὸ φαινόμενον, ἀλλ' ἡ ἐπανερχομένη εἰκὼν αὐτοῦ εἶναι πολλάκις πλήρης κενῶν ἢ καὶ ἀπατηλή.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Τὸ ἔργον τῆς παρατηρήσεως τῶν ἐν ἡμῖν συμπληροῖ πῶς ἡ παρατήρησις τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ἀλλὰ καὶ ἡ παρατήρησις αὕτη εἶναι ἀτελής. Πρῶτον μὲν δὲν δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν ἐν τοῖς ἄλλοις τὰ ψυχικὰ φαινόμενα **αὐτά**, ἀλλὰ μόνον καθόσον ἐκδηλοῦνται διὰ τῆς φυσιογνωμίας, τῶν χειρονομιῶν καὶ τῶν ἄλλων κινήσεων καὶ πρὸ πάντων διὰ τῆς γλώσσης. Ἔπειτα δὲ αἱ ἐκδηλώσεις αὗται δὲν εἶναι ἀσφαλῆ τεκμήρια, ἀλλ' ἐνδείξεις, ἐξ ὧν συνάγομεν κατ' ἀναλογίαν τὰς ψυχικὰς τῶν ἄλλων καταστάσεις, μετατιθέμενοι εἰς τὴν θέσιν αὐτῶν. Διὸ καὶ ὁ κατεχόμενος ὑπὸ τῶν αὐτῶν ἢ ὁμοίων παθῶν ἐννοεῖ καλλίτερον τὰ τοῦ ἄλλου, ὁ πτωχὸς λ. χ. πλειότερον τὰ παθήματα τοῦ ὁμοίου αὐτῷ ἢ ὁ πλούσιος. Δῆλον ὅμως ὅτι ἡ οὕτως ἀναπαριστωμένη εἰκὼν τῶν ξένων ψυχικῶν γεγονότων δὲν εἶνε πιστή, διότι οὐ μόνον τὰ ἄλλα τῆς ἐκφράσεως μέσα, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ γλῶσσα εἶναι ἀτελὴς τοῦ ψυχικοῦ βίου ἀπόδοσις. Διὰ λέξεων δὲν ἐκχέεται τὸ ὅλον ῥεῖθρον τοῦ ψυχικοῦ βίου. Γνωστὸν δὲ ὅτι πολλάκις δύναταί τις δι' αὐτῶν νὰ ἀπατήσῃ ἄλλα λέγων καὶ ἄλλα διανοούμενος. Ὅπως καθόλου τὴν παρατήρησιν ἐνισχύει τις ἐν ταῖς φυσικαῖς ἐπιστήμαις διὰ τοῦ πειράματος, οὕτω τὴν ψυχολογικὴν παρατήρησιν ἐνισχύουσιν ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις διὰ τῆς λεγομένης πειραματικῆς μεθόδου (πειραματικὴ ἢ φυσιολογικὴ ψυχολογία). Δι' αὐτῆς ἀνελύθησαν τὰ αἰσθήματα ἀκριβέστερον (ἡ ὅρασίς τινος λ. χ. ἀπεδείχθη σύνθετος ἐκ τῶν αἰσθημάτων τῶν προκαλουμένων ὑπὸ τοῦ ὀπτικοῦ νεύρου καὶ τῆς κινήσεως τῶν ὀφθαλμικῶν μυῶν), κατεδείχθη δὲ ἡ μεγάλη σημασία, ἣν ἔχουσιν ἐν τῷ ψυχικῷ βίῳ τὰ μυϊκὰ λεγόμενα αἰσθήματα. Εὐνόητον ὅμως ὅτι τὸ ἔδαφος τοῦ ψυχολογικοῦ πειράματος εἶναι στενόν, μόνον εἰς τὰς αἰσθήσεις καὶ εἰς τὰς ἀντιλήψεις περιοριζόμενον. Τοὐναντίον αἱ παραστάσεις, αἱ σκέψεις, τὰ συναισθήματα, αἱ ὀρέξεις δὲν δύνανται νὰ γείνωσιν ὑποκείμενα τῆς πειραματικῆς ἐξετάσεως.

§ 5. **Διαίρεσις τῆς ψυχολογίας.**

Τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, περὶ ἃ πραγματεύται ἡ ψυχολογία, εἶ-

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ναι μὲν πολλὰ καὶ ποικίλα, δύνανται ὅμως κατὰ τὸ ποιὸν αὐτῶν νὰ ἀναχθῶσιν εἰς τρεῖς κατηγορίας· 1) τὸ *γνωστικόν*, 2) τὸ *συναισθηματικόν*, καὶ 3) τὸ *βουλητικόν*. Τὸ πρῶτον εἶδος τῶν ψυχικῶν φαινομένων ἀποτελοῦσι τὰ αἰσθήματα, αἱ παραστάσεις καὶ αἱ κρίσεις. Δι' αὐτῶν δῆλα δὴ ὁ ἄνθρωπος ἢ ἀντιλαμβάνεται τῶν ἐκτὸς πραγμάτων, (αἰσθήματα), ἢ ἀνασχηματίζει καὶ συνείρει τὰς εἰκόνας τῶν αἰσθητῶν (παραστάσεις), ἢ συνδέει αὐτὰς ἐν ἐπιγνώσει ἀνερευνῶν τὰς πολλαπλᾶς αὐτῶν σχέσεις καὶ ποριζόμενος ἐντεῦθεν τὸν πλοῦτον τῶν γνώσεων (νόησις).

Κατὰ τὸ δεύτερον εἶδος ὁ ἄνθρωπος διατίθεται εὐαρέστως ἢ δυσαρέστως συναισθανόμενος χαρὰν μὲν ἐπὶ παντὶ γεγονότι ἢ φαινομένῳ προάγοντι τὴν ζωὴν αὐτοῦ, λύπην δὲ ἐπὶ τοῖς ἐναντίοις. Τοιαῦτα συναισθήματα εἶναι λ. χ. ἡ εὐχαρίστησις ἐπὶ τῇ ἀναπνοῇ καθαροῦ ἀέρος, ἐπὶ τῇ θέᾳ καλλιτεχνήματος, ἡ λύπη ἐπὶ τῷ θανάτῳ φίλου, ἡ ἀγανάκτησις ἐπὶ κακουργήματι κ.τ.λ.

Ἐν δὲ τῷ τρίτῳ εἴδει, τῷ βουλητικῷ, ὁ ἄνθρωπος ζητεῖ νὰ μεταβάλῃ ψυχικὴν κατάστασιν. Ἡ ἔφεσις τῆς τροφῆς, τοῦ ὕδατος, τοῦ φωτὸς, τοῦ ἀέρος, ἡ ἐπιθυμία καὶ ἡ ἐν ἐπιγνώσει φορὰ πρὸς ἐκτέλεσιν διαφόρων πράξεων διὰ καταλλήλων σωματικῶν κινήσεων κ.τ.λ., πάντα ταῦτα ἀποτελοῦσι τὴν τρίτην τάξιν τῶν ψυχικῶν φαινομένων.

Πῶς διακρίνονται ἀπ' ἀλλήλων τὰ ψυχικὰ φαινόμενα δύναται νὰ διασαφήσῃ τὸ ἑξῆς παράδειγμα. Ἔχω πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μου ῥόδον τι· ἡ παρουσία αὐτοῦ διεγείρει ἐν ἐμοὶ τὴν νοερὰν αὐτοῦ εἰκόνα, ἥτις εἶναι τὸ αἴσθημα αὐτοῦ. Ἐὰν κλείσω τοὺς ὀφθαλμούς, ἡ ψυχὴ πάλιν παριστᾷ τὴν εἰκόνα τοῦ ῥόδου. Ἡ τοιαύτη εἰκὼν τοῦ ἄνθους εἶναι ἡ παράστασις αὐτοῦ. Συγχρόνως ὅμως δύναμαι νὰ σπουδάζω αὐτὸ παρατηρῶν τὰ κύρια αὐτοῦ γνωρίσματα, δι' ὧν διακρίνεται τῶν ἄλλων ἀνθέων. Ἀλλ' αἰσθανόμενος, παριστῶν ἢ νοῶν αὐτό, συναισθανομαι συγχρόνως καὶ εὐαρέσκειαν ἐπὶ τῇ καλῇ αὐτοῦ μορφῇ καὶ τῇ εὐωδίᾳ. Ἡ εὐάρεστος αὕτη διάθεσις εἶναι τὸ συναίσθημα. Ἀλλὰ συγχρόνως ἐκ τοῦ συναισθήματος

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

τούτου διεγείρεται ἐν ἐμοὶ ἡ ἔφεσις πρὸς ἀπόκτησιν τοῦ ἄνθους· ἐκ τῆς ἐπιθυμίας ταύτης προέρχονται αἱ σχετικαὶ κινήσεις τοῦ σώματος, δι' ὧν γίνομαι κύριος τοῦ ἄνθους. Οὕτως εἶναι ἐμφανὲς καὶ τὸ τρίτον ψυχικὸν στοιχεῖον, τὸ βουλητικόν.

Τὰ τρία ταῦτα εἴδη τοῦ ψυχικοῦ βίου ἀναπτύσσονται βαθμηδόν. Τὸ γνωστικὸν ἀπὸ τῆς αἰσθήσεως καὶ τῆς ἀντιλήψεως βαίνει βαθμηδὸν εἰς τὰς ἀνωτέρας μορφὰς τῶν ἐννοιῶν, τῶν κρίσεων καὶ τῶν συλλογισμῶν. Τὰ συναισθήματα, μετὰ τῆς ὕλης καὶ τοῦ σώματος κατ' ἀρχὰς συνδεδεμένα, ἀπολεπτύνονται βαθμηδὸν εἰς τὰ ἀνώτερα συναισθήματα, τὰ ἀπὸ τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ προϊόντα. Ἡ δὲ βούλησις, τὸ πρῶτον εἰς σκοτεινὰς ἐξ ὁρμῶν κινήσεις ἐκδηλουμένη, τίθεται σὺν τῷ προϊόντι χρόνῳ σκοποὺς ἀπωτέρους δι' ἐκλογῆς τῶν καταλλήλων μέσων κατευθυνομένη εἰς τὸ τεθὲν τέρμα. Κατὰ τὰς τρεῖς ταύτας κατηγορίας διακρίνομεν τὴν ψυχολογίαν εἰς τρία μέρη : α) Τὸ *γνωστικὸν* β') τὸ *συναισθηματικὸν* καὶ γ) τὸ *βουλητικόν*. (1).

Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῶσι καλῶς τὰ δύο ταῦτα. Α) Ἀντὶ τῶν τριῶν ψυχικῶν εἰδῶν κοινῶς οἱ ψυχολόγοι ὁμιλοῦσι περὶ τριῶν ψυχικῶν δυνάμεων, τῆς δυνάμεως τοῦ γινώσκειν, τοῦ συναισθάνεσθαι καὶ τοῦ βούλεσθαι. Ὁ ὅρος οὗτος, ὃν μεταχειριζόμεθα καὶ ἡμεῖς πολλαχοῦ τῆς παρούσης ψυχολογίας, δὲν δίδοται πρὸς ἐξήγησιν τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Β) Αἱ τρεῖς αὗται ψυχικαὶ κατηγορίαι δὲν εἶναι φαινόμενα τῆς συνειδήσεως κεχωρισμένα ἀπ'

---

(1) Ἡ διάκρισις τοῦ ψυχικοῦ βίου εἰς *γνῶσιν* καὶ εἰς *βούλησιν* εἶναι ἔκπαλαι γνωστή. Ἡ παρεμβολὴ τοῦ συναισθηματικοῦ ὡς ἰδίας τάξεως ψυχικῶν φαινομένων ἐγένετο ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις.

Ἡ παραγωγὴ τῶν ψυχικῶν φαινομένων ἐκ τοῦ ἑνὸς τῶν τριῶν εἰδῶν, ἐκ τῆς παραστάσεως (ὁ Ἐρβάρτος καὶ καθόλου οἱ ὀπαδοὶ τῆς νοησιαρχίας (Intellectualismus), ἢ ἐκ τοῦ συναισθήματος (Schleiermacher), ἢ ἐκ τῆς βουλήσεως (οἱ ὀπαδοὶ τῆς βουλησιαρχίας Voluntarismus), δὲν ἔτυχε γενικῆς ἀποδοχῆς.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ἀλλήλων, ἀλλ' ἀποτελοῦσιν ἀδιάσπαστον ἑνότητα. Οὐδεμία δῆλα δὴ γνῶσις ὑπάρχει, ἣν νὰ μὴ παρακολουθῇ ἡ ψυχὴ δεικνύουσα πρὸς αὐτὴν προσοχὴν ἢ διαφέρον. Διὰ νὰ σκεφθῇ τις, πρέπει νὰ φαντασθῇ, νὰ προσέξῃ, νὰ συγκεντρώσῃ τὸν νοῦν αὐτοῦ, ἤτοι νὰ θελήσῃ. Ὁμοίως δὲ τὸ συναίσθημα εἶναι ἐλατήριον τῆς βουλήσεως, καὶ ἡ βούλησις εἶναι κατεύθυνσις πρός τι, ὅπερ γινώσκομεν καὶ ὅπερ ἐπιθυμοῦμεν. Διὰ νὰ θελήσῃ νὰ πράξῃ τι ὁ ἄνθρωπος, πρέπει πρῶτον νὰ παραστήσῃ ἑαυτῷ τὸ πρᾶγμα ὡς καλόν, νὰ ἐπιθυμήσῃ αὐτὸ καὶ νὰ σκεφθῇ τὰ μέσα τῆς ἐκτελέσεως αὐτοῦ. Ὁπόταν λέγωμεν ὅτι γινώσκομεν ἢ συναισθανόμεθα ἢ βουλόμεθα, χαρακτηρίζομεν τὴν ψυχικὴν κατάστασιν ἀπὸ τῶν ἐπικρατεστέρων αὐτῆς στοιχείων, ἐξαιροῦντες ἐκ τῆς ἀδιασπάστου ἑνότητος τὸ λογικῶς διακρινόμενον μέρος καὶ θεωροῦντες αὐτὸ κατ' ἰδίαν.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΓΝΩΣΤΙΚΟΝ

Τὸ πρῶτον μέρος τῆς ψυχολογίας, τὸ γνωστικόν, περιλαμβάνει :

α') Τὸ *αἰσθάνεσθαι*.

β') Τὸ *παραστατικὸν* καὶ

γ') Τὸ *νοεῖν*.

Τὸ *αἰσθάνεσθαι* διακρίνεται τῶν δύο ἄλλων γνωστικῶν εἰδῶν ὡς ψυχικὴ κατάστασις ἐξαρτωμένη ὅλως ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ. Τὸ παραστατικὸν διακρίνεται τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ τοῦ νοεῖν· τοῦ μὲν πρώτου ὡς μὴ ἐξαρτώμενον παντάπασιν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ, τῆς δὲ νοήσεως ὡς ἐκ τοῦ ἀκουσίου αὐτοῦ χαρακτῆρος. Τὸ παραστατικὸν δῆλα δὴ εἶναι αὐτόματος σύνδεσις τῶν παραστάσεων, ἐνῷ τὸ νοεῖν εἶναι ἡ ἐν ἐπιγνώσει σύνδεσις τῶν παραστάσεων, ὡς θὰ ἴδωμεν. Βεβαίως δὲν δύνανται

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

νὰ διακριθῶσιν ἀπ' ἀλλήλων ὀξέως καὶ τὰ τρία γνωστικὰ εἴδη. Καὶ εἰς μόρφωσιν τῆς κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεως συνεργάζεται ἡ παράστασις, καὶ ἐν τῷ παραστατικῷ ἐνυπάρχει ἡ νόησις πολυειδῶς, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἐκδηλουμένη, καὶ ἡ νόησις ἐργάζεται ἀφ' ἑτέρου κατὰ τοὺς νόμους τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων. Ἀλλὰ καίτοι τὰ γνωστικὰ εἴδη εἶναι ἐσωτερικῶς συνηνωμένα, ἐπιβάλλεται κατ' ἀνάγκην πρὸς ἐπιστημονικοὺς σκοποὺς ἡ λογικὴ αὐτῶν διάκρισις καὶ ἡ κατ' ἰδίαν πραγματεία, χωρὶς ἐννοεῖται αὕτη νὰ συνυπονοῇ καὶ πραγματικὸν χωρισμὸν τῶν στοιχείων τούτων τῆς γνώσεως ἐν τῷ ψυχικῷ βίῳ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

ΠΕΡΙ ΑΙΣΘΗΣΕΩΣ

---

§ 6. Σχέσεις σωματικῶν καὶ ψυχικῶν φαινομένων.

Εἴπομεν ὅτι τὰ φυσικὰ φαινόμενα καὶ δὴ καὶ τὰ σωματικὰ τὰ εἰς αὐτὰ ὑπαγόμενα διακρίνονται οὐσιωδῶς τῶν ψυχικῶν. Ἀλλ' ἂν τὰ σωματικὰ διακρίνωνται τῶν ψυχικῶν, εἶναι ὅμως συνηνωμένα ἀδιασπάστως μετ' αὐτῶν, ὡς περὶ τούτου μαρτυρεῖ ἡ καθ' ἑκάστην πεῖρα. Καθόλου μὲν τὸ σῶμα εἶναι τὸ μέσον, δι' οὗ ἡ ψυχὴ λαμβάνει γνῶσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ ἐνεργεῖ ἐν αὐτῷ. Ἰδίᾳ δὲ ἡ σχέσις τῶν ψυχικῶν καὶ τῶν σωματικῶν φαινομένων ἐκδηλοῦται ἐν τῇ ἀμοιβαίᾳ αὐτῶν ἐπιδράσει: πᾶσα δῆλα δὴ μεταβολὴ σωματικὴ συνοδεύεται ὑπ' ἀναλόγου ψυχικοῦ φαινομένου, καὶ πᾶσα ψυχικὴ μεταβολὴ παρακολουθεῖται ὑπὸ σωματικῶν μεταβολῶν. Ἐκ τοῦ σώματος ἐξαρτᾶται οὐ μόνον ἡ αἴσθησις, ἀλλὰ καὶ ἡ ψυχικὴ ἡμῶν διάθεσις. Ὁ ἥλιος λ.χ. φαιδρύνει, ὁ περίπατος ἐν καθαρῷ ἀέρι ζωογονεῖ, ἡ ὡραία εἰκὼν καὶ ἡ μελῳδία τέρπουσιν κτλ. Τοὐναντίον τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ἐπιδρῶ-

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

σιν ἐπὶ τοῦ σώματος πολυειδῶς. Ἡ ὀργὴ λ.χ. προξενεῖ ἐρυθρίασιν, ἡ φρίκη ὠχρότητα, ἡ ὑπερβολικὴ θλῖψις δάκρυα, ὁ φόβος ἐπίσχεσιν τῆς ἀναπνοῆς, ἡ παράστασις ὀρεκτικοῦ φαγητοῦ σίελον, ἐν ζωηρᾷ σκέψει κατὰ τὸν δρόμον ἀνακόπτεται τὸ βῆμα αὐτομάτως, καὶ καθόλου πᾶσα δυσθυμία ἢ εὐθυμία ἐκδηλοῦται ἐν φυσιολογικαῖς ἀλλοιώσεσι καὶ ἀπεικονίζεται ἐν τῷ σώματι. Ὡς ἐκ τῆς στενῆς ταύτης σχέσεως τῶν ψυχικῶν φαινομένων πρὸς τὰ σωματικὰ ἀποβαίνουσι βοηθητικαὶ ἐπιστῆμαι τῆς ψυχολογίας ἡ ἀνατομικὴ καὶ ἡ φυσιολογία, αἱ πραγματευόμεναι περὶ τὴν κατασκευὴν καὶ τὴν λειτουργίαν τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τοῦ ζωϊκοῦ ὀργανισμοῦ.

Ἀλλ' ἂν καθόλου τὸ σῶμα εἶναι τὸ ὄργανον τῶν ψυχικῶν φαινομένων, πάντα τὰ μέρη τοῦ σώματος δὲν εὑρηνται εἰς στενὴν σχέσιν πρὸς τὰς ψυχικὰς ἐνεργείας. Εἰς ἄμεσον σχέσιν πρὸς αὐτὰς εὑρηται τὸ νευρικὸν σύστημα.

§ 7. Τὸ νευρικὸν σύστημα.

Τὸ νευρικὸν σύστημα ἀποτελεῖται ἐκ τῶν νεύρων. Ἀποτελοῦνται δὲ τὰ νεῦρα ἐκ κυττάρων καὶ ἰνῶν ἀπείρων τὸν ἀριθμὸν διηκουσῶν διὰ παντὸς τοῦ σώματος. Τὰ κύτταρα ἀποτελοῦνται τὸ μὲν ἐκ μαλθακῆς καὶ ἄχρου οὐσίας (πρωτόπλασμα), τὸ δὲ ἐκ τοῦ πυρῆνος, σώματος ἀποτελουμένου ἐκ ρευστῆς οὐσίας ἰνῶν, ἰνιδίων καὶ μορίων (πυρήνια). Τὸ νευρικὸν σύστημα διακρίνεται εἰς *φυτικὸν* καὶ εἰς *ζωικὸν* σύστημα. Ἑκάτερον ἔχει τὸ κεντρικὸν αὐτοῦ καὶ τὸ περιφερικὸν μέρος. Τοῦ μὲν ζωϊκοῦ τὸ κέντρον εἶναι ὁ ἐγκέφαλος καὶ ὁ νωτιαῖος μυελός, τὸ δὲ φυτικὸν διακρίνεται εἰς συμπλέγματα περιφερικῶν νεύρων, τὰ λεγόμενα γάγγλια. Ἀμφότερα τὰ συστήματα ἐξαρτῶνται ἀπ' ἀλλήλων. Τὰ ὄργανα τὰ ἀπὸ τῆς περιφερείας εἰς τὸ κεντρικὸν ὄργανον φέροντα λέγονται *αἰσθητήρια*. Δι' αὐτῶν λαμβάνομεν γνῶσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ δὴ καὶ τοῦ σώματος ἡμῶν, ὅπερ ἐκ τῆς ἐπόψεως ταύτης ἀπο-

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

τελεῖ μέρος τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Τὰ δὲ ὄργανα τὰ ἀπὸ τοῦ κέντρου εἰς τὴν περιφέρειαν φέροντα καλοῦνται *κινητήρια*. Ταῦτα πληροῦσι τὰς ἐπιθυμίας καὶ ἀποφάσεις ἡμῶν, καθόσον φέρουσι τὸν ἐρεθισμὸν εἰς τοὺς μῦς καὶ προκαλοῦσι συστολὰς αὐτῶν. Ἡ δύναμις λοιπὸν τῶν μὲν αἰσθητηρίων εἶναι κεντρομόλος, τῶν δὲ κινητηρίων κεντρόφυξ. Τὸ μὲν φυτικὸν σύστημα διέπει τὰς φυτικὰς λεγομένας λειτουργίας, τὴν τῆς θρέψεως καὶ τὴν τῆς ἐκκρίσεως μετὰ τῶν συνημμένων ἀκουσίων κινήσεων, τὸ δὲ ζωϊκὸν εἶναι τὸ ἰδίως ὄργανον τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν κινήσεων τῶν μετὰ τῆς συνειδήσεως συνημμένων. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ καλῶς ὅτι τὸν σύνδεσμον τοῦτον τῶν σωματικῶν καὶ τῶν ψυχικῶν φαινομένων οὔτε παρατηροῦμεν οὔτε ἐννοοῦμεν. Ἀκούοντες λ. χ. ἦχόν τινα οὐδεμίαν ἔχομεν συνείδησιν τῆς ὁδοῦ, ἣν διήνυσεν ὁ ἐξωτερικὸς ἐρεθισμὸς ἀπὸ τοῦ κραδασμοῦ τῆς χορδῆς μέχρι τοῦ αἰσθήματος. Ὁμοίως δὲ ὅταν συλλαμβάνωμεν ἀπόφασίν τινα, δὲν ἀντιλαμβανόμεθα τί συμβαίνει ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ. Καὶ ἂν δὲ ἠδυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν τὸ τελευταῖον σημεῖον, ἔνθα τὸ ψυχικὸν φαινόμενον συνδέεται μετὰ τοῦ σωματικοῦ, δὲν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν πῶς ὁ ἐκ τῶν ἠχητικῶν κυμάτων ἐρεθισμὸς γίνεται αἴσθημα καὶ πῶς ἡ ἀπόφασις, ἣν πρέπει νὰ ἐκτελέσωμεν, τίθησιν εἰς κίνησιν τὰ μέλη.

Σημ. Αἱ ἀπόπειραι πολλῶν ψυχολόγων, ὅπως συνδέσωσι τὰ ψυχικὰ φαινόμενα πρὸς ὡρισμένα σημεῖα τοῦ νευρικοῦ συστήματος καὶ ἰδίως τοῦ ἐγκεφάλου, δὲν ἀπέληξαν εἰς οὐδὲν θετικὸν ἀποτέλεσμα. Βεβαίως αἱ αἰσθήσεις καὶ ἰδίως ἡ ὅρασις καὶ ἡ ἀκοὴ ὡς καὶ αἱ κινήσεις τῶν μυῶν ἔχουσιν ὡς κέντρον ὡρισμένον μέρος τοῦ ἐγκεφάλου, τὸ ὀπτικόν, τὸ ἀκουστικὸν καὶ τὸ κινητήριον λεγόμενον κέντρον. Ἀλλὰ τὰ ἀνωτέρω ψυχικὰ φαινόμενα, αἱ σκέψεις, τὰ συναισθήματα καὶ αἱ ἀποφάσεις, δὲν δύνανται νὰ συναφθῶσι πρὸς ὡρισμένα μέρη τοῦ ἐγκεφάλου, ὡς ἐν γένει σήμερον ἀνεγνωρίσθη.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

§ 8. Ἡ αἴσθησις ἐν γένει (1)

Αἴσθησις ἢ αἴσθημα εἶναι τὸ πρῶτον καὶ ἁπλούστατον γεγονός, δι' οὗ ἡ ψυχὴ λαμβάνει γνῶσιν εἴτε καθόλου τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, εἴτε ἰδίᾳ τῶν σωματικῶν μεταβολῶν. Τὰ αἰσθήματα γεννῶνται ὡς ἑξῆς. Τὰ αἰσθητήρια ὄργανα τὰ ἐν τοῖς διαφόροις μέρεσι τοῦ σώματος κατεσπαρμένα ἐρεθίζονται εἴτε ἔσωθεν, εἴτε ἔξωθεν ὑπό τινος σώματος ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐπιδρῶντος. Ἀμέσως μὲν γίνεται τοῦτο ἐν τῷ αἰσθήματι τῆς ἁφῆς, ἐμμέσως δὲ ἐν τῇ ὁράσει καὶ ἐν τῇ ἀκοῇ, ἐν αἷς αἱ παλμικαὶ κινήσεις τοῦ αἰθέρος ἢ τοῦ ἀέρος ἐρεθίζουσι τὸν ὀφθαλμὸν ἢ τὸ οὖς. Ὁ ἐρεθισμὸς οὗτος μεταβιβαζόμενος ἐκ τῶν περιφερικῶν νεύρων εἰς τὸν ἐγκέφαλον προκαλεῖ ἐν τῇ ψυχῇ τὸ αἴσθημα τοῦ φωτός, τοῦ ἤχου κτλ.

Κατὰ ταῦτα διακρίνομεν ἐν τῷ αἰσθήματι τρία τινὰ στάδια. Α'.) Τὸ φυσικὸν μέρος, ἤτοι τὸν ἐρεθισμὸν τὸν ἐξεγείροντα τὸ αἰσθητήριον ὄργανον ἢ νεῦρον, ὡς λ.χ. ἐν τῇ ὁράσει αἱ παλμικαὶ δονήσεις τοῦ αἰθέρος. Β'.) Τὸ φυσιολογικὸν μέρος ἤτοι τὴν μεταβίβασιν τοῦ ἐρεθισμοῦ τούτου ἐκ τῶν περιφερικῶν νεύρων εἰς τὸ κέντρον, τὸν ἐγκέφαλον. Ἂν τὸ νεῦρον τμηθῇ, δὲν σχηματίζεται αἴσθησις.

---

(1). Κυρίως εἰπεῖν ἡ ***αἴσθησις*** διακρίνεται τοῦ ***αἰσθήματος***. Αἴσθησις εἶναι ἡ ἐνέργεια τῆς ψυχῆς, δι' ἧς μορφοῦμεν τὰ αἰσθήματα, τὰ προϊόντα τῆς τοιαύτης ἐνεργείας. Ὁμοίως δὲ ἡ αἴσθησις διακρίνεται κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἀπὸ τῶν ἐξωτερικῶν ὀργάνων, δι' ὧν ἀποτελεῖται, τῶν καλουμένων αἰσθητηρίων. Κοινῶς ὅμως οἱ πάντες χρῶνται ταῖς λέξεσιν ἀδιαφόρως καλοῦντες *αἴσθησιν* καὶ τὸ *αἴσθημα* καὶ τὸ *αἰσθητήριον ὄργανον*. Ἡμεῖς ἐν τοῖς ἑξῆς καλοῦμεν *αἴσθημα* μὲν τὸ ψυχικὸν γεγονός, *αἴσθησιν* δὲ ἢ καθόλου τὸ φαινόμενον μετὰ τοῦ σωματικοῦ ὀργάνου, ἢ ἰδίᾳ τὸ αἰσθητήριον ὄργανον.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Γ'.) Τὸ *ψυχικὸν* μέρος, ἤτοι τὸ αἴσθημα αὐτό, τὴν ὅρασιν τοῦ χρώματος, τὴν ἀκρόασιν τοῦ ἤχου κτλ.

Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθῇ καλῶς ὅτι, ἂν καὶ τὸ αἴσθημα προκαλεῖται ὑπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ, οὐδεμία ὅμως ὁμοιότης ὑπάρχει μεταξὺ ἀμφοτέρων. Ὅτι βεβαίως ὁ ἦχος, τὸ χρῶμα καὶ τὸ ποιὸν τῶν ἄλλων αἰσθήσεων δὲν ἐπεισάγονται διὰ τῶν νεύρων εἰς τὴν ψυχήν, ἀλλ' εἶναι καταστάσεις ἢ γεγονότα τῆς ψυχῆς εἰς ἃ ἀντιστοιχοῦσιν ὡρισμέναι κινήσεις τοῦ ἀέρος, τοῦ αἰθέρος κλπ., τοῦτο εἶναι δίδαγμα καὶ πειραματικῶς βεβαιωμένον. Τὸ αἴσθημα εἶναι οὕτως εἰπεῖν ἀπάντησις εἰς τὸν ἐξωτερικὸν ἐρεθισμόν. Ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν κινήσεων τῶν προκαλουσῶν τὸ ἐν τῇ ψυχῇ αἴσθημα καὶ τοῦ ποιοῦ τῶν αἰσθήσεων οὐδεμίαν εὑρίσκομεν σχέσιν ἢ ἀναλογίαν. Διὰ τί λ.χ. εἰς τὰς παλμικὰς δονήσεις τοῦ ἀέρος ἀκολουθεῖ τὸ αἴσθημα τοῦ ἤχου, καὶ διὰ τί ὁ διὰ 476 δισεκατομμυρίων δονήσεων τοῦ αἰθέρος ἐν δευτερολέπτῳ ἐρεθισμὸς τῶν νεύρων προκαλεῖ τὸ αἴσθημα τοῦ ἐρυθροῦ καὶ οὐχὶ τὸ τοῦ πρασίνου ἢ τὸ τοῦ ἤχου δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν. Τὰ αἰσθήματα διαιροῦμεν εἰς τὰ ἔχοντα ἰδιαίτερον αἰσθητήριον ὄργανον καὶ εἰς τὰ μή. Τὰ πρῶτα ἀποτελοῦσιν αἱ τέσσαρες αἰσθήσεις, ἡ τῆς ὁράσεως, ἡ τῆς ἀκοῆς, ἡ τῆς γεύσεως καὶ ἡ τῆς ὀσφρήσεως. Τὰ δὲ δεύτερα περιλαμβάνοντα πολλὰ καὶ ποικίλα αἰσθήματα καλοῦσί τινες *γενικὴν αἴσθησιν*.

§ 9. Γενικὴ αἴσθησις.

Εἴπομεν ὅτι ἡ γενικὴ αἴσθησις περιλαμβάνει πάντα τὰ μὴ ἀνήκοντα εἰς τὰς τέσσαρας αἰσθήσεις. Τὰ τοιαῦτα αἰσθήματα περιλαμβάνουσι τὰ τέσσαρα διάφορα αἰσθήματα α) τῆς *πιέσεως*· β) τῆς *θερμότητος*· γ) τοῦ *ψύχους* καὶ δ) τῆς *ἀλγηδόνος*.

Ἡ γενικὴ αἴσθησις δὲν ἔχει εἰδικὸν ὄργανον, ἀλλὰ περιλαμβάνει ἔνθεν μὲν τὴν ὅλην ἐπιφάνειαν τοῦ σώματος, ἔνθεν δὲ πλῆθος ἐσωτερικῶν ὀργάνων, οἷα οἱ μύες, οἱ ἅρμοι, οἱ τένοντες, τὰ ὀστᾶ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

κλπ., ἐν οἷς εἶναι διεσπαρμένα αἰσθητήρια νεῦρα ἐρεθιζόμενα ἢ διαρκῶς ἢ ἐνίοτε καὶ κατὰ ἰδιαιτέρας συνθήκας, ὡς τὰ ὀστᾶ. Καθόσον ὅμως ἐκ τῶν ὀργάνων τῆς γενικῆς αἰσθήσεως δύναται νὰ διακριθῇ ἡ ἐπιδερμὶς τοῦ σώματος ἀπὸ τῶν ἐσωτερικῶν τοῦ σώματος ὀργάνων, ὑποδιαιροῦσι τινες τὴν γενικὴν αἴσθησιν εἰς τὴν αἴσθησιν τῆς *ἁφῆς* ἢ τῆς ἐπιδερμίδος, καὶ εἰς τὴν *ὀργανικὴν ἢ σωματικὴν* λεγομένην αἴσθησιν. Διὰ τῆς πρώτης λαμβάνομεν ἰδίως γνῶσιν τῶν ἐκτὸς ὄντων τῶν ἐφαπτομένων τοῦ σώματος ἡμῶν, διὰ δὲ τῆς δευτέρας τῆς ὅλης ἡμῶν καταστάσεως..

§ 10. Ἡ ἁφή.

Ἡ ἁφή, ὡς εἴπομεν, περιλαμβάνει τὰ αἰσθήματα τῆς *πιέσεως*, τῆς *θερμότητος*, τοῦ *ψύχους* καὶ τῆς *ἀλγηδόνος*. Δι' αὐτῆς, βοηθουμένης ὑπὸ τῶν μυῶν, διακρίνομεν ἔνθεν μὲν τὸ τραχύ, τὸ λεῖον, τὸ ρευστόν, τὸ στερεόν, ἔνθεν δὲ τὸ θερμόν, τὸ ψυχρόν, τὸ χλιαρὸν ἐν ἁπάσαις αὐτῶν ταῖς ἀποχρώσεσιν. Ἀλλὰ καὶ τὸ αἴσθημα τῆς σωματικῆς ἀλγηδόνος παρέχει ἡμῖν ἡ ἐπιδερμὶς ἐρεθιζομένη καταλλήλως. Τὴν ἁφὴν διακρίνομεν εἰς *ἐνεργητικὴν* καὶ εἰς *παθητικὴν* ἁφήν. Ἄλλη δῆλα δὴ εἶναι ἡ ἁφή, δι' ἧς αἰσθανόμεθα τῶν ἐπὶ τῆς ἐπιδερμίδος πιπτουσῶν σταγόνων ἢ τοῦ *κεντήματος βελόνης*, καὶ ἄλλη ἡ ἁφή, δι' ἧς ἐκτείνοντες τοὺς μῦς ἀπωθοῦμεν σῶμά τι ἢ ἁπτόμεθα αὐτοῦ διὰ τῶν δακτύλων. Ἡ παθητικὴ ἁφὴ εἶναι συνήθως ἡ προβαθμὶς τῆς ἐνεργητικῆς. Αἰσθανόμενοι σώματός τινος ἁπτομένου ἡμῶν φέρομεν πρὸς αὐτὸ τὴν χεῖρα.

Ἡ ἔντασις τῆς ἁφῆς εἶναι διάφορος εἰς τὰ διάφορα μέρη τῆς ἐπιδερμίδος. Λεπτοτάτη εἶναι ἡ ἁφὴ ἐν τῇ γλώσσῃ, ἐν τοῖς δακτύλοις τῆς χειρὸς καὶ ἐν τοῖς χείλεσιν, ἐλαχίστη δὲ ἐν τῷ στήθει καὶ ἐν τοῖς νώτοις. Κατὰ τὸν νόμον τοῦ Weber ὅσῳ εὐαισθητότερον εἶναι ἁπτικόν τι ὄργανον, τόσῳ μικροτέρα ἡ ἀπόστασις τῶν σκελῶν τοῦ διαβήτου ἡ ἀπαιτουμένη πρὸς διάκρισιν δύο

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

άπτικῶν αἰσθημάτων. Ἐξ ἐναντίας ἡ ἀπόστασις εἶναι μείζων, ὅσῳ μᾶλλον δυσαίσθητον εἶναι τὸ ὄργανον.

Ἡ εὐαισθησία τῆς ἁφῆς μεταδίδοται εἰς τὸ ὄργανον, δι' οὗ ἁπτόμεθα τῶν ἐκτὸς πραγμάτων. Οὕτω δὲ ἕνεκα τοῦ μυϊκοῦ αἰσθήματος τοῦ ἐν τῇ ἁφῇ συνεργοῦντος τελοῦνται αἱ τεχνικώταται κινήσεις τοῦ γραφέως, τοῦ ζωγράφου, τοῦ χειρούργου, τοῦ μουσικοῦ κλπ. Ἡ εὐαισθησία τῆς ἁφῆς δύναται δι' ἀσκήσεως νὰ προαχθῇ καταπληκτικῶς, ὡς βλέπομεν παρὰ τοῖς τυφλοῖς, οἵτινες τοσαῦτα δι' αὐτῆς κατορθοῦσι. (Διακρίνουσι νομίσματα, μανθάνουσι γράμματα κλπ).

§ 11. Ὀργανικὴ ἢ σωματικὴ αἴσθησις.

Ὑπὸ τὴν ὀργανικὴν αἴσθησιν περιλαμβάνονται πάντα τὰ ἐκ τῆς καταστάσεως τῶν ἐσωτερικῶν ἰδίως ὀργάνων αἰσθήματα. Τὰ αἰσθήματα ταῦτα προέρχονται, ὡς εἴπομεν, ἐκ τῆς κανονικῆς ἢ μὴ λειτουργίας τῶν ὀργάνων τοῦ ἡμετέρου σώματος, ἐκ τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, ἐκ τῆς ἀναπνοῆς, ἐκ τῆς πείνης, ἐκ τῆς δίψης, ἐκ τοῦ κορεσμοῦ κλπ. Τὰ αἰσθήματα ταῦτα συγχωνεύονται εἰς μίαν γενικὴν ἐντύπωσιν εὐδιαθεσίας ἢ ἀδιαθεσίας. Οὕτως ἡ σωματικὴ αἴσθησις συνδέεται στενῶς μετὰ τοῦ συναισθήματος συναποτελοῦσα τὸ *ζωϊκὸν* λεγόμενον *συναίσθημα*, δι' οὗ γινώσκομεν οὐ μόνον *ὅτι* ζῶμεν, ἀλλὰ καὶ *πῶς* ζῶμεν, περὶ οὗ τὰ δέοντα ἐν τῷ περὶ συναισθημάτων. Ἐὰν ὁ ὀργανισμὸς ἡμῶν λειτουργῇ καλῶς (ζωηρὰ κυκλοφορία, ἔντασις μυῶν, ταχεῖα ἀναπνοή, κανονικὴ πέψις), αἰσθανόμεθα ἑαυτοὺς ὡς εὐκινήτους ἅμα καὶ πλήρεις δυνάμεως, τοὐναντίον δὲ ἡ διατάραξις τῆς κανονικῆς λειτουργίας γεννᾷ ἀδιαθεσίαν, πρόδρομον πολλάκις ἀσθενείας, καὶ συναίσθημα ἀδυναμίας, χαλαρώσεως καὶ ἀνησυχίας. Ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ περιπτώσει ἡ ὀργανικὴ αἴσθησις ἐντοπίζεται καὶ ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται ἐρεθιζόμενον τὸ σχετικὸν ὄργανον. Ἐν τῇ πείνῃ λ.χ. αἰσθάνεται ἀνήσυχον τὸν στόμαχον, ἐν τῇ δίψῃ ξηρὸν τὸ στόμα κτλ.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

§ 12. Αἱ λοιπαὶ αἰσθήσεις.

Ὅρασις.

Τὸ ποιὸν τῆς ὁράσεως εἶνε τὸ φῶς καὶ τὰ χρώματα. Ἡ ἔντασις τοῦ φωτὸς εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸν φυσικὸν ἐρεθισμόν. Ὁ φυσικὸς ἐρεθισμὸς εἶναι παλμικαὶ δονήσεις τοῦ αἰθέρος προσπίπτουσαι διὰ τῶν πολυειδῶν τοῦ ὀφθαλμοῦ ὑγρῶν καὶ χιτώνων ἐπὶ τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς χιτῶνος, ἔνθα ἀπεικονίζεται ἡ εἰκὼν τοῦ ἐκτὸς ὄντος, μεταβιβαζομένου τοῦ ἐρεθισμοῦ εἰς τὸ ὀπτικὸν νεῦρον. Τὰ χρώματα εἶναι ἑπτά· διακρίνονται δὲ ἐν τῇ ἄχρῳ αἰσθήσει τοῦ φωτὸς ὡς διαβαθμίσεις τῆς ἐντάσεως, τὸ *ἀνοικτόν*, τὸ *ὑπομέλαν* καὶ τὸ *σκοτεινόν*.

Ἀκοή.

Τὸ ποιὸν τῆς ἀκοῆς εἶναι ὁ ἦχος καὶ ὁ ψόφος ἢ θόρυβος. Ἐν τῷ ἤχῳ διακρίνεται ὁ τόνος καὶ ὁ ἠχητικὸς χρωματισμός. Ὁ ἠχητικὸς χρωματισμὸς προέρχεται ἐκ τοῦ μουσικοῦ ὀργάνου ἢ τῆς φωνῆς. Ἄλλος εἶναι ὁ χρωματισμὸς τῆς σάλπιγγος, ἄλλος ὁ τοῦ αὐλοῦ κτλ. ἄλλη ἡ φωνὴ τοῦ παιδός, τοῦ ἀνδρός, τῆς γυναικὸς κτλ. Ἡ ἔντασις ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ φυσικοῦ ἐρεθισμοῦ, ὅστις εἶναι παλμικαὶ κινήσεις τοῦ ἀέρος φθάνουσαι εἰς τὰ πολυμερῆ ὦτα. Τὸν μηχανισμὸν τῶν ὤτων συνέκριναν πρὸς τὸν τοῦ κλειδοκυμβάλου. Ὅπως ἐπὶ τούτου, οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν ὤτων διάφοροι ἶνες ἐρεθιζόμεναι διάφορον δίδουσι τόνον, συνενοῦνται δὲ εἰς ἀποτέλεσιν μέλους ἁρμονικοῦ. Ὁ τόνος διακρίνεται εἰς ὀξὺν καὶ εἰς βαρύν, διακρίνεται δὲ τοῦ ἀκανονίστου, τοῦ καλουμένου ψόφου.

Γεῦσις καὶ ὄσφρησις.

Τὸ ποιὸν τῆς γεύσεως εἶναι τὸ *γλυκύ*, τὸ *ὀξύ*, τὸ *πικρόν*, τὸ *ἁλμυρὸν* καὶ αἱ ποικίλαι αὐτῶν διαβαθμίσεις. Τῆς δὲ ὀσφρήσεως τὸ ποιὸν εἶναι ἀπροσδιόριστον, ἡ δὲ γλῶσσα δὲν ἔχει μορφώσει ἰδίας λέξεις δηλούσας τὸ ποιὸν τούτων, ἃ ὀσφραινόμεθα. Αἱ δύο γενικαὶ λέξεις *εὐώδης* καὶ *δυσώδης* δὲν σημαίνουσι τὸ ποιὸν

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ἀλλὰ τὸ συνοδεῦον αὐτὸ συναίσθημα. Χαρακτηρίζομεν τὰς ποιότητας τῆς ὀσφρήσεως κατὰ τὰ σώματα τὰ διεγείροντα τὴν ὄσφρησιν. Ὄργανον ἀμφοτέρων εἶναι ἡ ἐν τῷ στόματι καὶ τοῖς καλύμμασι τῆς ῥινὸς ὑγρὰ μεμβράνη, ἥτις χημικῶς ἀναλύουσα τὴν ὕλην τῆς γεύσεως ἢ ὀσφρήσεως ἐρεθίζει τὰς περιφερικὰς ἴνας τῶν ἀντιστοίχων νεύρων. Ἡ ὕλη τῆς γεύσεως πρέπει νὰ εἶναι ῥευστή, ἐν ᾧ ἡ τῆς ὀσφρήσεως ἀερώδης.

§ 13. Ποιόν, ποσὸν καὶ τόνος τοῦ αἰσθήματος.

Τὰ αἰσθήματα διακρίνονται ἀπ' ἀλλήλων, α') κατὰ τὸ *ποιὸν* β') κατὰ τὸ *ποσὸν* καὶ γ') κατὰ τὸν *τόνον*. Ὡς πρὸς τὸ ποιὸν ἐναργῶς διακρίνομεν τὸ ὡρισμένον περιεχόμενον ἑκάστης αἰσθήσεως. Ἄλλο εἶναι τὸ αἴσθημα τῆς ὁράσεως, τὸ φῶς καὶ τὸ χρῶμα, ἄλλο τὸ τῆς ἀκοῆς, ὁ ἦχος, ἄλλο τὸ τῆς γεύσεως, καὶ ἄλλο τὸ τῆς ὀσφρήσεως καὶ τῆς ἁφῆς. Ἕκαστον αἰσθητήριον εἶναι κατεσκευασμένον νὰ συντελῇ εἰς τὴν γένεσιν ὡρισμένου κατὰ τὸ ποιὸν αἰσθήματος. Μέχρι τοσούτου δὲ χωρεῖ ἡ εἰδικὴ αὕτη τοῦ αἰσθητηρίου ὀργάνου ἐπιτηδειότης, ὥστε καὶ εἰς ἄλλους ἢ ἀναρμόστους ἐρεθισμοὺς νὰ ἀπαντᾷ κατὰ τὸν ἴδιον αὐτοῦ τρόπον. Φῶς δῆλα δὴ αἰσθανόμεθα οὐ μόνον ὅταν αἱ παλμικαὶ δονήσεις τοῦ αἰθέρος ἐρεθίσωσι τὸ ὀπτικὸν νεῦρον, ἀλλὰ καὶ ὅταν τύψωμεν τὸν ὀφθαλμόν, καὶ ἐν ἐσωτερικοῖς ἐρεθισμοῖς. Ὁμοίως δὲ τὸ οὖς τυπτόμενον ἢ ἐσωτερικῶς ἐρεθιζόμενον παράγει βόμβον καὶ αἱ αὐταὶ ἡλιακαὶ ἀκτῖνες παράγουσι φῶς ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ θερμότητα ἐν τῇ ἐπιδερμίδι. (1). Σημειωτέον δὲ ὅτι τὸ αἴσθημα διαρκεῖ, μέχρις οὗ παύσῃ ἡ διέγερσις τοῦ αἰσθητηρίου ὀργάνου. Καὶ ἀφ' οὗ δῆλα δὴ ἐκλίπῃ τὸ προκαλέσαν τὸν ἐρεθισμὸν

(1). Ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου ὁ Ἰωάννης Müller τῷ 1826 ἐμόρφωσε τὴν *εἰδικὴν ἐνέργειαν τῶν αἰσθήσεων*, καθ' ἣν αὗται εἰς διαφόρους ἐρεθισμοὺς ἐνεργοῦσι κατὰ τὸν ἰδιάζοντα αὐταῖς χαρακτῆρα.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

αἴτιον, συμβαίνει ἰδίᾳ εἰς ἰσχυροὺς ἐρεθισμοὺς νὰ παράγηται *ἐπαίσθημά* τι ἢ ἀπείκασμα διαρκοῦν, μέχρις οὗ τὸ νεῦρον ἐπανέλθῃ εἰς τὴν φυσιολογικὴν αὐτοῦ θέσιν.

Τὰ αἰσθήματα διακρίνονται δεύτερον κατὰ τὸ *ποσόν*. Ἰσχυρότερον βέβαια εἶναι τὸ φῶς ἠλεκτρικῆς λυχνίας ἀπὸ τοῦ φωτὸς τῆς λαμπάδος, καὶ ἰσχυρότερος ὁ κρότος τηλεβόλου ἀπὸ τοῦ κρότου τοῦ πίπτοντος λίθου. Ὑπάρχει λοιπὸν κλῖμαξ βαθμολογικὴ ἐντάσεως δι' ἕκαστον αἴσθημα ἐξαρτωμένη ἐν γένει ἐκ τῆς ἰσχύος τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ. Περὶ τῆς σχέσεως ταύτης τοῦ ἐρεθισμοῦ καὶ τῆς αἰσθήσεως σημειωτέα τὰ ἑξῆς :

Α'.) Ὑπάρχει ἀναλογία τις μεταξὺ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ καὶ τῆς παραγωγῆς τοῦ αἰσθήματος, ἤτοι ὁ ἐξωτερικὸς ἐρεθισμὸς ἔχει καὶ τὸ κατώτατον καὶ τὸ ἀνώτατον αὐτοῦ ὅριον, ἐντὸς τῶν ὁποίων παράγεται τὸ αἴσθημα. Ἀπαιτεῖται δῆλα δὴ ὡρισμένος ἀριθμὸς δονήσεων τοῦ αἰθέρος, ὅπως παραχθῇ τὸ αἴσθημα τοῦ φωτός, πέραν δὲ πάλιν ὡρισμένου ἀριθμοῦ δονήσεων αὐξανόμενος ὁ ἐρεθισμὸς οὐ μόνον ἀμβλύνει τὴν δύναμιν τοῦ αἰσθήματος, ἀλλὰ δύναται καὶ νὰ βλάψῃ αὐτήν. Ὁ αὐτὸς λόγος καὶ διὰ τὰς ἄλλας αἰσθήσεις. Τὰ ὅρια τῆς κλίμακος ταύτης τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ ποικίλλουσιν. Ὅπως δῆλα δὴ μορφωθῇ τὸ αἴσθημα, ἀπαιτεῖται τοῦτο νὰ ᾖ ἀντίθετον πρὸς τὰ τέως αἰσθήματα. Ἐὰν ὁ ἐρεθισμὸς αὐξάνῃ βαθμηδόν, δὲν γεννᾶται νέον αἴσθημα καὶ ἂν ἔτι οὗτος ἔφθασεν εἰς τὸν βαθμὸν τῆς ἰσχύος, ἐν ᾧ ἄλλως ἀποτελεῖται τὸ αἴσθημα. Βάτραχοι ἐψήθησαν διὰ βαθμιαίας ὑψώσεως τῆς θερμοκρασίας ἢ ἐπάγωσαν διὰ βαθμιαίας ἐλαττώσεως αὐτῆς. Μία καὶ ἡ αὐτὴ ἐπιφάνεια προσπίπτει ἡμῖν λεία ἢ τραχεῖα ἀναλόγως τῆς ἰδιότητος τῶν προηγηθέντων ἁπτικῶν αἰσθημάτων. Ὁμοίως δὲ τὸ καθαρὸν μέλαν αἰσθανόμεθα παρὰ τῷ καθαρῷ λευκῷ, τὸ πράσινον παρὰ τῷ πορφυρῷ κλπ., ἑνὶ λόγῳ ἕκαστον χρῶμα παρὰ τῷ λεγομένῳ *συμπληρωτικῷ* αὐτοῦ χρώματι. Ἀντιστρόφως δι' ἀσκήσεως καὶ συνηθείας δύνατάί τις νὰ αἰσθανθῇ ἐντυπώσεις ἄλλως ἀπαρατηρήτους. Παρακαλουθεῖ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

τις λ.χ. μέχρις ὁρίου ἐλαχίστου τόνους, οὓς δὲν ἀκούει ὁ μὴ ἀκροασάμενος αὐτῶν ἐξ ἀρχῆς. Οἱ ἐν τῷ σκότει τῆς φυλακῆς ἐπὶ μακρὸν διατρίψαντες δύνανται νὰ διαβλέπωσι καὶ τὰ σμικρότατα πράγματα.

Β΄.) Μεταξὺ τοῦ παραχθέντος ἐν τῇ ψυχῇ αἰσθήματος καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ ὑπάρχει δυσαναλογία, ἤτοι, ὅπως ἐνισχυθῇ περαιτέρω τὸ αἴσθημα, ἀνάγκη ὁ ἐρεθισμὸς νὰ αὐξηθῇ κατὰ γεωμετρικὴν σειράν. Τοῦτο διατυποῖ ὁ καλούμενος νόμος τοῦ Weber καθ' ὃν «ἡ ἰσχὺς τοῦ αἰσθήματος ἔχει πρὸς τὴν τοῦ ἐρεθισμοῦ, ὡς ὁ λογάριθμος ἀριθμοῦ τινος πρὸς τὸν ἀριθμόν.» Ἡ σχέσις αὕτη εἶνε 3 : 4 ἐν τῇ ἁφῇ, ἐν τῇ ἀκοῇ καὶ ἐν τῇ πιέσει· 15: 16 ἐν τῇ ἄρσει βάρους καὶ 100 : 101 ἐν τῇ ὁράσει· 3 ὀκάδες λ.χ. βαθμηδὸν αὐξανόμεναι προσδίδουσι νέαν πίεσιν μόνον ἐὰν φθάσωσιν εἰς 4 ὀκάδας. Αἱ μεταξὺ πιέσεις μένουσιν ἀπαρατήρητοι. Ὁ νόμος οὗτος ἰσχύει κυρίως ἐν τῇ ὁράσει, ἐν τῇ ἀκοῇ καὶ ἐν τῷ αἰσθήματι τοῦ βάρους, ὁπόταν ὁ ἐρεθισμὸς εἶναι μήτε λίαν ἰσχυρὸς μήτε λίαν ἀσθενής.

Τρίτον τὰ αἰσθήματα ἕκαστα ἔχουσι τὸν ἴδιον αὐτῶν **τόνον**. Εἶναι δὲ τόνος ἡ εὐαρέσκεια ἢ ἡ δυσαρέσκεια ἡ συνοδεύουσα ἕκαστον αἴσθημα. Ἡ γεῦσις λ. χ. τῆς σακχάρεως εὐαρεστεῖ ἡμῖν, ὄχι ὅμως καὶ ἡ πόσις τῶν πικρῶν φαρμάκων. Ὁ τόνος οὗτος ἐξαρτᾶται :

α΄.) Ἐκ τοῦ *ποιοῦ* τῶν αἰσθημάτων. Αἰσθήματά τινα διαθέτουσιν ἡμᾶς πάντοτε ἢ, ὡς τὰ πολλά, εὐαρέστως ὡς λ.χ. ἡ ἀκρόασις μουσικῆς συμφωνίας καὶ τοὐναντίον δυσαρέστως, ὡς ἡ τῆς παραφωνίας.

β΄.) Ἐκ τῆς *ἐντάσεως* τοῦ αἰσθήματος. Πολλὰ αἰσθήματα ὄντα εὐάρεστα μέχρι τινὸς βαθμοῦ, πέρα τούτου ἐνισχυόμενα ἀποβαίνουσι δυσάρεστα. Οἱ τόνοι τῆς μουσικῆς εὐαρεστοῦσιν ἡμῖν μακρὰν ἱσταμένοις, ὄχι ὅμως καὶ ὅταν πλησιάσωμεν εἰς τὴν ὀρχήστραν. Ὁ αὐτὸς λόγος καὶ περὶ τῶν αἰσθημάτων τοῦ φωτὸς καὶ τῶν χρωμάτων.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

γ'.) Ἐκ τῆς ὅλης ψυχικῆς ἡμῶν καταστάσεως ἢ τῆς προσωπικῆς ἰδιορρυθμίας. Ψῦχος καὶ θερμότης εἶναι ὁτὲ μὲν εὐάρεστα, ὁτὲ δὲ δυσάρεστα συναισθήματα. Πολλαὶ ὀσμαὶ προσπίπτουσι εἰς τοὺς μὲν εὐαρέστως καὶ εἰς τοὺς δὲ τοὐναντίον. Ἰδίως δὲ ἡ γεῦσις παρουσιάζει τὴν μεγίστην ποικιλίαν, ἐξ οὗ καὶ τὸ λόγιον «de gustibus non disputandum.»

Ταῦτα πάντα δεικνύουσιν ὅτι ὁ τόνος τοῦ αἰσθήματος δὲν εἶναι συστατικὸν ἄμεσον τοῦ αἰσθήματος. Ἓν καὶ τὸ αὐτὸ αἴσθημα εἶναι ὁτὲ μὲν εὐχάριστον, ὁτὲ δὲ λυπηρὸν κατὰ τὴν ὅλην ἡμῶν ψυχικὴν κατάστασιν. Ὁ τόνος ὁ συνοδεύων τὸ αἴσθημα, καίπερ ἐξαρτώμενος ἐκ τοῦ αἰσθήματος, εἶναι τι ὑποκειμενικόν, ἐμφαίνων τὸν τρόπον, καθ' ὃν παρίσταται εἰς τὴν συνείδησιν ἡμῶν ἡ διὰ τῆς αἰσθήσεως προκαλουμένη ἐν ἡμῖν μεταβολή. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ὁ τόνος εἶναι συναίσθημα, ὅθεν καὶ θὰ γείνῃ περὶ αὐτοῦ λόγος καὶ ἐν τῷ περὶ συναισθήματος κεφαλαίῳ.

§ 14 Αἴσθησις καὶ ἀντίληψις.

Ἡ *αἴσθησις* διαφέρει τῆς *ἀντιλήψεως*. Ἡ *αἴσθησις* εἶναι ἁπλοῦν τι· εἶναι ἡ ἐντύπωσις ἡ παραγομένη ἐν τῇ ψυχῇ ἐξ ἀφορμῆς ἐξωτερικοῦ τινος ἐρεθισμοῦ. Ἡ *ἀντίληψις* τοὐναντίον εἶναι σύνθετον προϊὸν πολλῶν παραγόντων. Μετὰ τῆς ἑκάστοτε παρούσης αἰσθήσεως συνδέονται αἱ προηγούμεναι περὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος ἐντυπώσεις, αἱ ἐξ ἄλλων αἰσθήσεων προϊοῦσαι. Οὕτω δὲ κατορθοῦμεν νὰ ἀντιληφθῶμεν τοῦ ὅλου ἀντικειμένου, τοῦ προκαλοῦντος τὸν ἐρεθισμόν, ὡς τινος ὑπάρχοντος ἐν τόπῳ καὶ σταθεροῦ ἐν ταῖς διαφόροις μεταβολαῖς αὐτοῦ. Ἡ ὅρασις δὲν δύναται νὰ πληροφορήσῃ ἡμᾶς ἂν πρᾶγμά τι εἶναι τραχὺ ἢ μαλακόν, εὔγευστον ἢ μή, βαρὺ ἢ ἐλαφρόν, θερμὸν ἢ ψυχρόν. Καὶ ὅμως εὐθὺς ὡς προσβλέψωμεν εἰς τοιοῦτόν τι, αἱ πρότεραι ἐξ ἄλλων αἰσθήσεων ἐντυπώσεις τοῦ πράγματος, συνείρονται μετὰ τῆς νέας ἐντυπώσεως τῆς ἐκ τῆς ὁράσεως, καὶ ἀποτελοῦσι τὴν ἐν ἡμῖν εἰκόνα τοῦ ἀντικειμένου ὡς ἰδίου ὄντος, κατέχοντος ἐν τῷ ἐξωτερικῷ κόσμῳ ὡρισμέ-

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

νην θέσιν. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀντίληψις εἶναι ἐνιαῖον προϊὸν πολλῶν αἰσθημάτων περιβεβλημένων τὴν μορφὴν τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου. Πᾶν δῆλα δή, ὅπερ ἀντιλαμβανόμεθα διὰ τῶν αἰσθήσεων, τοποθετεῖται ἐν χρόνῳ καὶ τόπῳ καὶ ἀναφέρεται εἴς τινα ὑπόστασιν ἢ φορέα, οὗτινος ἰδιότητες ἢ ἐκδηλώσεις εἶναι τὰ ἐπὶ μέρους αἰσθήματα. Τὸ ζήτημα τί εἶναι ὁ φορεὺς οὗτος καὶ αἱ μορφαὶ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου, ἂν εἶναι ὑποκειμενικὰ ἢ ἀφαιρέσεις ἀντικειμενικαί, ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τῆς ψυχολογίας. Ἡ ἀντίληψις λ. χ. τοῦ ῥόδου ἀποτελεῖται ἐκ τῶν ἑξῆς· α) ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς ὁσμῆς· β') ἐκ τῆς τοῦ χρώματος καὶ γ') ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ σχήματος. Αὗται ὅμως ὑπολαμβάνονται ὡς ἰδιότητες ἑνός τινος ὄντος ἢ ὑποστάσεως ὑπαρχούσης ἐν χρόνῳ καὶ ἐν τόπῳ.

Ἐκ τῶν εἰρημένων ἕπεται ὅτι ἡ *ἀντίληψις* εἶναι οὔτε *αἴσθησις* οὔτε *ἀνάμνησις* τοῦ ἀντικειμένου, ἀλλὰ τὸ συναμφότερον. *Αἴσθησις* μὲν ὡς ἀναφερομένη εἰς τὸ παρόν, *ἀνάμνησις* δὲ ὡς ἀναπαραγωγὴ τῆς εἰκόνος τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου, οὗ ἐλάβομεν πεῖραν πρότερον διὰ τῶν αἰσθήσεων κατὰ ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν ἔποψιν αὐτοῦ. Ἡ αἴσθησις εἶναι ἡ ἐντύπωσις ἡ ἔκ τινος ἀντικειμένου ἐν τῇ ψυχῇ προκαλουμένη. *Ἀντίληψις* εἶναι ἡ μεταθεσις τοῦ ἐρεθισμοῦ εἴς τι ἐξωτερικὸν πρᾶγμα ὡς ἀποτελοῦν τὴν αἰτίαν τοῦ αἰσθήματος. Δι' αὐτῆς ἀκριβῶς εἰπεῖν *ἀναγνωρίζομεν* τὸ προσπῖπτον τῇ αἰσθήσει ἡμῶν πρᾶγμα. Βεβαίως ἡ ἀντίληψις ἀκολουθεῖ ἅμα τῇ αἰσθήσει, ὅθεν καὶ κοινῶς αἴσθησις καὶ ἀντίληψις ἐκλαμβάνονται ὡς συνώνυμα καὶ ἡμεῖς ἐν γένει χρώμεθα ταῖς λέξεσι ἀδιαφόρως. (1) Ἀλλ' ὅτι ταῦτα εἶναι διάφοροι πράξεις τῆς ψυχῆς ἐμβλέπει τις καὶ ἄλλως καὶ παρὰ τοῖς νηπίοις.

(1) Τοῦτο πρέπει νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν ὁ ἀναγνώστης ἁπαντῶν κατωτέρω τὰς λέξεις ταύτας. Ὅπου δῆλα δὴ οὐδεμία ἀφορμὴ νὰ διακρίνωμεν τὴν *αἴσθησιν* ἀπὸ τῆς *ἀντιλήψεως* μεταχειριζόμεθα τὴν λέξιν *αἴσθησιν* ἐν τῇ γενικῇ αὐτῆς σημασίᾳ, ὡς σημαίνουσαν δῆλα δὴ οὐ μόνον τὴν ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν ἐντύπωσιν

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Τὸ νήπιον τῷ ὄντι ἔχει μὲν αἰσθήματα φωτός, ἤχου, θερμότητος κλπ., ἀλλὰ δὲν γνωρίζει ἀκόμη τὰ ἀντικείμενα, ἐξ ὧν προέρχεται τὸ φῶς, ὁ ἦχος κλπ. Παρέρχεται δ' ἱκανὸς χρόνος μέχρις οὗ ἀνεύρῃ τὴν αἰτίαν τῆς αἰσθήσεως ἀπομονοῦν αὐτὴν ἀπὸ πασῶν τῶν ἄλλων καὶ ἀποδίδον εἰς ὡρισμένα ἀντικείμενα καὶ διακρίνον λ. χ. τὴν ἀνημμένην λαμπάδα, ἐξ ἧς προέρχεται τὸ φῶς ἢ τὸ γάλα τὸ εὐαρεστοῦν αὐτῷ κλπ. Ἄνευ τῆς τοιαύτης προβολῆς καὶ τοποθετήσεως τῶν αἰσθημάτων, ὁ κόσμος θὰ ἦτο δι' ἡμᾶς χάος χρωμάτων, τόνων, ὀσμῶν γεύσεων, ψύχους, θερμότητος κλπ. οὐδὲ θα εἴχομεν ἰδέαν τινα τοῦ ἐδῶ, τοῦ ἐκεῖ, τοῦ χθές, τοῦ σήμερον. Οὐ μόνον δὲ ἐν τῇ μικρᾷ ἡλικίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐφεξῆς ἐν ἄλλαις περιπτώσεσιν ἐμφαίνεται ἡ διαφορὰ *αἰσθήσεως* καὶ *ἀντιλήψεως*. Ἅμα τῇ ἀφυπνίσει πολλάκις αἰσθανόμεθα αἰσθήματα, ἅτινα δὲν δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν ἤτοι νὰ ἀναγνωρίσωμεν. Μόνον ἀφ' οὗ τελείως ἐξυπνήσωμεν, ἐμφιλοχωρεῖ ἡ ἀντίληψις τοῦ ποῦ εἴμεθα καὶ ὑπὸ τινας συνθήκας διατελοῦμεν. Μετὰ νευρικὴν πάθησιν ἀπώλεσέ τις τὴν ἱκανότητα τῆς ὀπτικῆς ἀντιλήψεως καίπερ ἀβλαβῆ διατηρῶν τὰ ὀπτικὰ ὄργανα. Ἐπισκεφθεὶς οὗτος τὴν πατρίδα αὐτοῦ δὲν ἐγνώρισεν αὐτὴν ὑπολαβὼν αὐτὴν ὡς ἄλλην πόλιν. Ἀπώλεσε δῆλα δὴ τὴν συνθετικὴν δύναμιν τοῦ συνάπτειν τὸ ἑκάστοτε αἴσθημα μετὰ τῶν ἀντιστοίχων παραστάσεων καίπερ ἔχων τελείαν τὴν αἴσθησιν.

Κατὰ ταῦτα ἡ αἴσθησις διακρίνεται τῆς ἀντιλήψεως κατὰ

ἐν τῇ ψυχῇ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ αἰσθήματος εἰς ὡρισμένην αἰτίαν, τὴν *ἀντίληψιν*. Δυστυχῶς δὲν ἔχομεν ὅρον περιλαμβάνοντα *αἴσθησιν* καὶ *ἀντίληψιν*, τὴν πρώτην τῆς γνώσεως βαθμίδα, ὡς ἔχομεν τὴν *παράστασιν* καὶ τὸ *νοεῖν* διὰ τὰ δύο ἄλλα γνωστικὰ κεφάλαια. Πολλοὶ ψυχολόγοι περιλαμβάνουσιν αὐτὰς ἐν τῇ *παραστάσει*, διότι ἡ *παράστασις* καίπερ ἀναμνησις τοῦ ἀπόντος συνεργεῖ ὅμως, ὡς εἴδομεν ἐν τῇ ἀντιλήψει, οὐδὲ δυνάμεθα ἐν τῇ πραγματικότητι νὰ χωρίσωμεν τὴν *ἀντίληψιν* ἀπὸ τῆς *παραστάσεως*.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

δύο γνωρίσματα· α) κατὰ τὴν *φύσιν*. Ἡ μὲν αἴσθησις εἶναι ἁπλοῦν τι, ἡ δὲ ἀντίληψις σύνθετον προϊὸν πολλῶν προτέρων αἰσθήσεων ἢ παραστάσεων, δι' ὧν κατορθοῦμεν νὰ συλλάβωμεν τὸν προκαλοῦντα τὸ ἑκάστοτε αἴσθημα ἐρεθισμὸν ἀπομονοῦντες αὐτὸν ἀπὸ τῶν ἄλλων. β·) κατὰ τὸν *χρόνον*. Τὸ αἴσθημα εἶναι τὸ πρῶτον πνευματικὸν φαινόμενον, ἡ δ' ἀντίληψις εἶναι ἐπιγενεστέρα, ὡς δεικνύει ἡ παρατήρησις τοῦ νηπίου μετὰ ἑβδομάδας ἀντιλαμβανομένου τῶν πραγμάτων.

§ 15. Σημασία τῶν κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεων.

Ἡ σημασία τῶν κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεων εἶναι προφανής. Αὗται παρέχουσι τὸ ὑλικόν, ἐξ οὗ συναποτελεῖται ὁ ὅλος πνευματικὸς ἡμῶν βίος. Ἐὰν παραβάλωμεν τὸν πνευματικὸν πλοῦτον ἑκάστου πρὸς ὕφασμα ἢ πρὸς οἰκοδόμημα, αἱ κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεις δέον νὰ θεωρηθῶσιν ὡς οἱ στήμονες τοῦ ὑφάσματος τούτου καὶ ὡς οἱ θεμέλιοι τοῦ οἰκοδομήματος. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ἄριστα ἔχει λεχθῆ τὸ «οὐδὲν ἐν τῷ νῷ ὃ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει».

Δῆλον δ' ὅμως ὅτι ἡ συμβολή, ἣν συμβάλλεται ἑκάστη αἴσθησις εἰς τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι διάφορος τὴν ἀξίαν καὶ τὸ ποσόν. Ἐλάχιστα συμβάλλονται αἱ αἰσθήσεις τῆς ὀσφρήσεως καὶ τῆς γεύσεως, μᾶλλον εἰς φύλαξιν τοῦ σώματος ἀπὸ βλαβερῶν ἐπιδράσεων συντελοῦσα. Ἡ μὲν ὄσφρησις προφυλάσσει τὰ ἀναπνευστικὰ ὄργανα ἀπὸ ἐπιβλαβῶν ἀερίων, ἡ δὲ γεῦσις παρεμποδίζει τὴν εἴσοδον βλαπτικῶν ὑλῶν εἰς τὸν στόμαχον. Σπουδαιότερον εἶναι τὸ ἀπὸ τῆς ἁφῆς καὶ τῆς ἀκοῆς ὑλικόν. Διὰ τῆς ἐπαφῆς τῶν σωμάτων παρέχεται ἡμῖν ἡ βάσις τοῦ σχηματισμοῦ παραστάσεων τῶν ἀντικειμένων καὶ τοῦ τόπου. Ἡ δὲ ἐκμάθησις ἰδίᾳ τῆς μητρικῆς γλώσσης ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἀκοῆς, γνωστὸς δὲ ὁ πλοῦτος τῶν γνώσεων ὁ μετὰ τῆς γλώσσης

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

συνημμένος. Τὸ πλεῖστον ὑλικὸν εἰς γνῶσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου πορίζει ἡμῖν ἡ ὅρασις. Δι' αὐτῆς ἀντιλαμβανόμεθα τῶν χρωμάτων καὶ τοῦ φωτός. Δι' αὐτῆς δὲ συνεργαζομένης μετὰ τῆς ἁφῆς μορφοῦται ἐν ἡμῖν ἡ πεποίθησις περὶ τῆς ὑπάρξεως τῶν ὑλικῶν πραγμάτων. Αἱ αἰσθήσεις τῆς ἀκοῆς, τῆς ὀσφρήσεως καὶ τῆς γεύσεως ἐπικουροῦσιν, ὡς τὰ πολλά, εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν διὰ τῆς ὁράσεως καὶ διὰ τῆς ἁφῆς προσιτῶν πραγμάτων, ἀγγέλλουσαι τὰς ἐνεργείας, τὰς ἰδιότητας καὶ τὰς καταστάσεις αὐτῶν.

Οὐ μόνον δὲ τὴν πρώτην βάσιν τοῦ πνευματικοῦ ἡμῶν βίου ἀποτελοῦσιν αἱ κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεις, ἀλλ' εἰς αὐτὰς δέον νὰ ἐπιστρέφῃ τις καὶ νὰ λαμβάνῃ ἑκάστοτε ὕλην καὶ ἀφετηρίαν εἰς πᾶσαν νέαν ἀνάπτυξιν τοῦ πνεύματος. Πᾶσα διδασκαλία πρέπει νὰ ἄρχεται ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν. Αἱ ἐποπτεῖαι τῶν πραγμάτων, τὰ πειράματα κτλ. εἶναι ἡ ἀναγκαία βάσις, ἐφ' ἧς πρέπει νὰ ἐρείδηται ἡ διδασκαλία ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄

§ 16. Περὶ παραστάσεως.

Διὰ τῶν αἰσθήσεων ἔχομεν πρὸ ἡμῶν πράγματα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἀκούοντες, ἁπτόμενοι αὐτῶν κλπ. Ἀλλὰ καὶ ἄνευ τῶν αἰσθήσεων, καὶ ἀφ' οὗ δῆλα δὴ παύσῃ ὁ ἐξωτερικὸς ἐρεθισμός, ὁ προκαλῶν τὰ αἰσθήματα, δυνάμεθα νὰ ἀναςχηματίσωμεν τὴν εἰκόνα ὅσων ἀντελήφθημεν διὰ τῶν αἰσθήσεων. Ἡ τοιαύτη εἰκὼν τοῦ αἰσθητοῦ, ἡ ἀνασχηματιζομένη ἐν τῇ ψυχῇ ἄνευ τοῦ ἐρεθισμοῦ τῶν αἰσθητηρίων, λέγεται **παράστασις**.

Παραστάσεις ἔχομεν ἐκ πασῶν τῶν αἰσθήσεων, κατ' ἐξοχὴν δὲ ἐκ τῆς ἐναργεστέρας τῶν αἰσθήσεων, τῆς ὁράσεως. Παριστῶμεν τοὺς τόνους μελῳδίας, ἣν ἠκούσαμεν, τὰς ἐντυπώσεις τοῦ λείου, τοῦ μαλακοῦ, τὴν ὀσμὴν ἢ τὴν γεῦσιν πολλῶν πραγμάτων. Τὰ τελευταῖα εἴδη τῶν εἰκόνων οὔτε πολλὰ εἶναι, οὔτε δύνανται

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

νὰ παραστήσωσιν οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων. Ἀλλ' ἰδίᾳ καὶ κατ' ἐξοχὴν ἀνασχηματίζομεν τὰς εἰκόνας ὧν εἴδομεν.

Παραστάσεις παντελῶς αἱ αὐταὶ δὲν ὑπάρχουσιν. Ὅπως τὸ αὐτὸ πρᾶγμα, ὅπερ ἀντιλαμβανόμεθα διὰ τῶν αἰσθήσεων, δὲν εἶναι ἐντελῶς τὸ αὐτό, ἀλλ' ἑκάστοτε βλέπομεν αὐτὸ κατὰ διαφόρους ἐπόψεις, ἤτοι ὁτὲ μὲν τὸ χρῶμα, ὁτὲ δὲ ἡ μορφὴ καὶ τὸ σχῆμα, ὁτὲ δὲ ἡ θέσις αὐτοῦ ἐφέλκεται τὴν προσοχὴν ἡμῶν, οὕτω καὶ τὰ τῶν παραστάσεων. Ἡ παράστασις λ. χ. τῆς πατρίδος ἡμῶν ποικίλλει, ἑκάστοτε κατὰ διάφορον τρόπον καὶ φωτισμὸν ἀνασχηματιζομένη ἐν ἡμῖν.

Παραβάλλοντες τὰς *παραστάσεις* πρὸς τὰ *αἰσθήματα* βλέπομεν ὅτι αὗται διαφέρουσιν ἐν πολλοῖς. Βεβαίως ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον αἱ παραστάσεις δὲν περιέχουσι νέον τι διάφορον τοῦ περιεχομένου τῶν αἰσθήσεων. Φανταζόμεθα ὅσα εἴδομεν ἢ ἠκούσαμεν ἢ ἄλλως ἀντελήφθημεν. Καὶ ἂν δὲ διὰ τῆς φαντασίας σχηματίζομεν νέας ἀνυπάρκους μορφάς, παριστῶντες κενταύρους, χρυσᾶ ὄρη κτλ., τὰ στοιχεῖα ὅμως ἐξ ὧν ἀποτελοῦνται τὰ φαντάσματα ταῦτα, ἐχορηγήθησαν διὰ τῶν αἰσθήσεων, διότι καὶ ὁ χρυσὸς καὶ τὸ ὄρος καὶ ὁ ἵππος καὶ ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχουσιν ἐν τῷ πραγματικῷ κόσμῳ. Ἀλλ' ἂν κατὰ τὸ περιεχόμενον οὐδὲν νέον στοιχεῖον περιέχουσιν αἱ παραστάσεις, διαφέρουσιν ὅμως τῶν αἰσθημάτων κατὰ τὰ ἑξῆς τρία γνωρίσματα :

Α'). Κατὰ τὴν **ζωηρότητα**. Ἡ παράστασις εἶναι ἄχρουν ἀπείκασμα ἐν σχέσει πρὸς τὸ ζωηρὸν αἴσθημα· τὸν ἥλιον αἰσθανόμεθα φωτίζοντα καὶ θερμαίνοντα, ἀλλ' ἡ παράστασις αὐτοῦ οὔτε φωτίζει οὔτε θερμαίνει· ὁμοίως ἡ παράστασις τῆς βροντῆς δὲν εἶναι ἡ βοὴ ἡ ταράττουσα τὴν ἀκοήν, ἀλλὰ μόνον ἀνάμνησις αὐτῆς. Μόνον ἐν ἐξαιρετικαῖς περιπτώσεσιν, ὡς συμβαίνει παρὰ τισὶ παισὶν ἢ παρά τισι προσώποις, δυνατὸν ἡ παράστασις νὰ προσλάβῃ τὴν ζωηρότητα τῆς κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεως συγχωνευομένη μετ' αὐτῆς. Ἡ παράστασις λ. χ. βδελυκτοῦ φαγητοῦ προκαλεῖ πολλάκις ἔμετον.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Β') Κατὰ τὸ **ἐλλιπὲς** καὶ τὰ **χάσματα**. Διὰ τῆς παραστάσεως δῆλα δὴ δὲν ἀναπαράγομεν πιστῶς πάντα τὰ γνωρίσματα τῶν πραγμάτων, ἅτινα διὰ τῆς αἰσθήσεως ἀντελήφθημεν. Ἐὰν παρατηρήσωμεν ἐκ νέου τὸ ἀντικείμενον, βλέπομεν τὰς ἀνακριβείας καὶ τὰς ἄλλας ἐλλείψεις τῆς ἐν ἡμῖν ἀνασχηματιζομένης εἰκόνος αὐτοῦ.

Γ'). Κατὰ τὸ **ἄστατον** καὶ **εὐμετάβολον**. Αἱ εἰκόνες δῆλα δὴ τῶν παραστάσεων, εὐθὺς ὡς σχηματίσωμεν αὐτάς, σπεύδουσι νὰ ἀφανισθῶσιν ἢ νὰ μεταβληθῶσι καὶ ἀντικατασταθῶσιν ὑπ' ἄλλων.

Τὰ μειονεκτήματα ταῦτα τῶν παραστάσεων ἐν σχέσει πρὸς τὰ αἰσθήματα εἶναι πλεονεκτήματα ἐξ ἄλλης ἐπόψεως. Αἱ παραστάσεις ὡς ἀπεικάσματα καὶ σύμβολα τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων εὐκολύνουσι τὴν ψυχήν, ὥστε νὰ ἀντιλαμβάνηται τῶν τοῦ κόσμου διακρίνουσα τὰ πραγματικὰ ἀπὸ τῶν ἐνδαλμάτων τῆς φαντασίας. Ἐὰν αἱ παραστάσεις ἦσαν ὅμοιαι κατὰ πάντα πρὸς τὰ αἰσθήματα θὰ ἠπατώμεθα ὡς συμβαίνει εἰς τὰς παραισθήσεις (Illusion). Ὁμοίως δὲ ὠφέλιμον εἶναι τὸ ἄστατον καὶ τὸ εὐμετάβολον τῶν παραστάσεων, διότι δι' αὐτοῦ κατορθοῦμεν ἐν πάσῃ στιγμῇ ἢ ἐν ὡρισμένῳ χρονικῷ διαστήματι νὰ κατέχωμεν μεγάλου πλήθους παραστάσεων λαμβάνοντες ταχυτέραν ἅμα καὶ πολυμερεστέραν γνῶσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

Τὰς παραστάσεις πραγματευόμενοι ἐν τοῖς ἑξῆς ἐξετάζομεν τὰ εἴδη αὐτῶν, τοὺς νόμους, καθ' οὓς ἐμφανίζονται καὶ ἀφανίζονται ἀπὸ τῆς συνειδήσεως, καὶ τὸ πιστὸν ἢ μεταβεβλημένον τῶν μορφῶν, καθ' ἃς ἐμφανίζονται εἰς τὴν συνείδησιν. Διαιροῦμεν λοιπὸν τὸ περὶ παραστάσεων κεφάλαιον εἰς τὰ ἑξῆς: Α') Εἴδη τῶν παραστάσεων· Β') Διατήρησις καὶ ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων· Γ') Συνειρμὸς τῶν παραστάσεων καὶ Δ') Μνήμη καὶ φαντασία.

Α'· ΕΙΔΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

Τὰς παραστάσεις ἐξετάζομεν α') καθ' ἑαυτάς· καὶ β') ἐν σχε-

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

σει πρὸς ἀλλήλας. Ἐξετάζοντες αὐτὰς καθ' ἑαυτὰς διακρίνομεν δύο εἴδη παραστάσεων, τὰς *μερικὰς* καὶ τὰς *ὁλικάς*. Αἱ παραστάσεις δῆλα δὴ εἶναι, ὡς εἴπομεν, εἰκόνες τῶν ἀντικειμένων, ὧν ἀντελήφθημεν. Ἐπειδὴ δὲ ἕκαστον ἀντιληπτὸν ἀντικείμενον εἶναι μεμονωμένον τι ὅλον, ἀποτελούμενον ἐκ μερῶν, εἶναι φανερὸν ὅτι καὶ αἱ παραστάσεις αἱ εἰς αὐτὸ ἀναφερόμεναι εἶναι ἢ παραστάσεις αὐτοῦ ὡς ὅλου ἢ παραστάσεις τῶν μερῶν αὐτοῦ. Ἡ παράστασις λ.χ. τοῦ ἵππου καλεῖται ὁλικὴ παράστασις, ἐν ᾧ ἡ παράστασις τοῦ ὠτὸς τοῦ ἵππου καὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ κλπ. εἶναι μερικὴ ἢ καθ' ἕκαστον παράστασις. Εἶναι ὅμως φανερὸν ὅτι οἱ ὅροι *ὁλικὴ* καὶ *μερικὴ* παράστασις εἶναι ὅροι σχετικοί. Ἐξαρτῶνται δῆλα δὴ ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν θεωρεῖ τις τὰ παριστανόμενα. Ἡ αὐτὴ παράστασις εἶναι ὁλικὴ ἐν σχέσει πρὸς μερικωτέραν παράστασιν, καὶ μερικὴ ἐν σχέσει πρὸς παράστασιν μᾶλλον σύνθετον. Ἡ παράστασις τοῦ ἵππου εἶναι ὁλικὴ παράστασις ἐν σχέσει πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ ὠτὸς αὐτοῦ ἢ τοῦ ὀφθαλμοῦ, μερικὴ δὲ ἐν σχέσει πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ ὅλου ἵππου.

Πρὸς ἀλλήλας δὲ συγκρινόμεναι αἱ παραστάσεις ἢ ἔχουσι μεγάλην ἢ μικρὰν ὁμοιότητα, ἢ οὐδεμίαν ὁμοιότητα παρουσιάζουσιν. Αἱ ἔχουσαι ὁμοιότητα μεγάλην ἢ μικρὰν λέγονται *ὁμοειδεῖς*, αἱ μὴ ἔχουσαι *ἑτεροειδεῖς* ἢ *ἀσύγκριτοι*. Ἡ ὁμοιότης τῶν ὁμοειδῶν παραστάσεων εἶναι ποικίλη, ἀνάλογος δῆλα δὴ πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν κοινῶν αὐτῶν γνωρισμάτων.

1) Αἱ παραστάσεις, αἱ ἔχουσαι τὰ αὐτὰ ὡς ἔγγιστα γνωρίσματα ἅτε ἀναφερόμεναι εἰς τὰ αὐτὰ πράγματα, λέγονται *αἱ αὐταὶ* ὡς λ.χ. αἱ παραστάσεις δύο ὀρθογωνίων τριγώνων ἐχόντων τὰς αὐτὰς διαστάσεις, τὸ αὐτὸ χρῶμα, τὸ αὐτὸ ξύλον κτλ.

2) Αἱ παραστάσεις, ὧν τὰ κοινὰ γνωρίσματα εἶναι πλείονα τῶν διαφόρων, λέγονται *ὅμοιαι* ἢ *συγγενεῖς* λ.χ. κύων καὶ λύκος, λεμονέα καὶ πορτοκαλέα.

3) Αἱ παραστάσεις, ὧν τὰ διάφορα γνωρίσματα εἶναι ἢ πλείονα τὸν ἀριθμὸν ἢ μᾶλλον καταφανῆ, λέγονται *ἀντίθετοι* π.χ.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

μαυσωλεῖον καὶ ἁπλοῦς τάφος, παλάτιον καὶ καλύβη, γίγας καὶ νάνος.

Ἀσύγκριτοι δὲ ἢ *ἑτεροειδεῖς* καλοῦνται αἱ παραστάσεις αἱ οὐδὲ ἓν γνώρισμα κοινὸν ἔχουσαι. Ἡ παράστασις λ.χ. τοῦ χρώματος καὶ ἡ τοῦ ἤχου, ἡ παράστασις τοῦ σχήματος ἄνθους τινὸς καὶ ἡ τοῦ χρώματος αὐτοῦ.

Σημ. Ἡ διάκρισις τῶν παραστάσεων εἰς εἴδη εἶναι ἀναγκαία διὰ τὸν συνειρμὸν καὶ τὴν ἀνάπλασιν τῶν παραστάσεων. Εἶδος παραστάσεως εἶναι καὶ ἡ *ἐποπτεία*, περὶ ἧς ἐν τοῖς ἑξῆς.

§ 17 Ἡ ἐποπτεία.

Εἴπομεν ὅτι αἱ παραστάσεις εἶναι ἐλλιπεῖς καὶ πολλάκις πλήρεις κενῶν. Ἡ παράστασις λ.χ. τοῦ κυνὸς Α, ἣν ἔχομεν, παρέχει μὲν ἡμῖν τὴν εἰκόνα αὐτοῦ ὡς ζῴου, ἔχοντος πόδας καὶ τοιοῦτον ἢ τοιοῦτον χρῶμα, ἀλλὰ διαφεύγουσιν ἡμᾶς τὰ καθ' ἕκαστα τοῦ κυνός. Ἀγνοοῦμεν λ.χ. τὸ μῆκος τῆς οὐρᾶς αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸ λοιπὸν σῶμα αὐτοῦ, τὸ σχῆμα τῶν ὤτων, δυνατὸν δὲ καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν ποδῶν αὐτοῦ. Τελείαν εἰκόνα αὐτοῦ λαμβάνομεν, ὁπόταν διὰ συχνῆς παρατηρήσεως ἢ ἄλλης λάβωμεν ἀφορμὴν νὰ σπουδάσωμεν πάντα τὰ γνωρίσματα αὐτοῦ. Ἡ οὕτω σχηματισθεῖσα παράστασις αὐτοῦ λέγεται **ἐποπτεία**.

Ἐποπτεία λοιπὸν εἶναι ἡ εἰκὼν ἀντικειμένου τινὸς κατ' αἴσθησιν ἀντιληπτοῦ περιλαμβάνουσα πάντα τὰ διακριτικὰ γνωρίσματα αὐτοῦ. Ὁ ὅρος φαίνεται ἀποκλείων τὰ ἐκ τῶν ἄλλων αἰσθήσεων εἰλημμένα στοιχεῖα τοῦ ἀντικειμένου καὶ περιορίζων τὴν παράστασιν μόνον εἰς τὴν αἴσθησιν τῆς ὁράσεως. Τὸ πρᾶγμα ὅμως δὲν ἔχει οὕτω, διότι ἡ ἐποπτεία εἶναι συνένωσις πάντων τῶν διακριτικῶν γνωρισμάτων ἀντικειμένου τινὸς καὶ δὴ καὶ τῶν ἐξ ἄλλων αἰσθήσεων προϊόντων. Ἐκλήθη *ἐποπτεία* ἐκ τοῦ ἐπικρατεστέρου μέρους, τῆς ὁράσεως.

Αἱ ἐποπτεῖαι ἀναφέρονται εἰς πράγματα δι' αἰσθήσεως ἀντι-

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

λητά. Τοιαῦτα εἶναι α΄) ὅσα ἡμεῖς αὐτοὶ ἀντελήφθημεν, ἡ τοῦ κυνός, ἡ τοῦ ἵππου ἐποπτεία κτλ. β΄) Ὅσα εἶναι μὲν καθ' ἑαυτὰ αἰσθητά, ἀλλὰ τούτων δὲν ἀντελήφθημεν ἡμεῖς αὐτοὶ διὰ τῶν κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεων. Τὰς ἐποπτείας αὐτῶν σχηματίζομεν ἐκ τῶν διηγήσεων καὶ τῶν περιγραφῶν τῶν ἄλλων. Τῆς ἐν Μαραθῶνι λ.χ. μάχης δὲν ἐγενόμεθα μὲν αὐτοὶ θεαταί, ἀλλ' ἐκ περιγραφῆς δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν ἐποπτείαν αὐτῆς τοσοῦτῳ μᾶλλον τελείαν, ὅσῳ ζωηροτέρα εἶναι ἡ παρ' ἄλλου ἔκθεσις αὐτῆς. Οὕτω λοιπὸν διακρίνομεν τὰς ἐποπτείας εἰς δύο τάξεις· α΄) εἰς ἐποπτείας **κατ' αἴσθησιν** καὶ β΄) εἰς ἐποπτείας ***πνευματικάς***.

Σημ. Ἡ σημασία τῆς ἐποπτείας διὰ τὴν διδασκαλίαν εἶναι μεγίστη. Κατὰ τὴν θεμελιώδη διδακτικὴν ἀρχὴν ἐπὶ τῆς ἐποπτείας ἐρείδεται ἡ ὑγιὴς πνευματικὴ ἀνάπτυξις. Διὰ τῆς ἐποπτείας καθαίρονται αἱ ἀσαφεῖς παραστάσεις τοῦ παιδὸς καὶ παρέχεται αὐτῷ ἡ γνῶσις καὶ τοῦ ὅλου καὶ τῶν μερῶν ἀντικειμένου τινὸς καὶ τῆς σχέσεως τῶν μερῶν πρὸς τὸ ὅλον.

Β΄ ΔΙΑΤΗΡΗΣΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΛΑΣΙΣ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

§ 19 α΄) Στενότης τῆς συνειδήσεως.

Αἱ παραστάσεις δὲν εὑρίσκονται οὔτε πᾶσαι οὔτε πάντοτε ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν. Ἐν ἑκάστῃ χρονικῇ στιγμῇ ἔχομεν ἐλαχίστας παραστάσεις. Δὲν εἶναι ὅμως ἀληθὲς ὅτι καὶ μία μόνη παράστασις κατέχει τὴν συνείδησιν ἡμῶν ἔν τινι στιγμῇ. Παρατηροῦντες Μωσαϊκὸν ἀντιλαμβανόμεθα καὶ ἀναπαριστῶμεν συγχρόνως πλείονα τοῦ ἑνὸς λιθάρια. Ἰδίως δὲ τὸ σύγχρονον τῶν παραστάσεων φαίνεται κατὰ τὴν σύγκρισιν αὐτῶν, διότι εἶναι φανερὸν ὅτι διὰ νὰ συσχετίσῃ τις τὰς παραστάσεις, ἀνάγκη πᾶσα νὰ ἔχῃ δύο τοὐλάχιστον συγχρόνως ἐν τῇ ἰδίᾳ συνειδήσει. Ὁ αὐτὸς λόγος ἰσχύει καὶ διὰ τὰς ψυχικὰς πράξεις ἢ ἐνεργείας. Ὡς εἴπομεν ἐν ἀρχῇ, ἐν ἑκάστῃ χρονικῇ στιγμῇ τελοῦνται πολλαὶ ψυχικαὶ πράξεις. Ὅπως κατά τινα στιγμὴν κρίνωμέν τι, πρέπει

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

συγχρόνως καὶ νὰ παριστῶμεν αὐτό. Συγχρόνως δὲ καὶ συναισθανόμεθα ποιάν τινα εὐαρέσκειαν ἢ δυσαρέσκειαν ἐπὶ τούτῳ καὶ ἐντείνομεν διὰ τῆς βουλήσεως τὴν προσοχὴν πρὸς αὐτό. Τὸ γεγονὸς τοῦτο, καθ' ὃ ἐλάχισται ἀντιλήψεις καὶ παραστάσεις ὑπάρχουσιν ἐν τῇ συνειδήσει συγχρόνως, καλεῖται ***στενότης τῆς συνειδήσεως.*** Εἶναι δὲ ἐκ τῆς πείρας ἑκάστου γνωστὸν ὅτι, ὅσῳ μᾶλλον ἐντείνομεν τὴν προσοχὴν πρὸς παρατήρησίν τινος, τόσῳ μᾶλλον στενοῦται ὁ καὶ ἄλλως στενὸς οὗτος *χῶρος τῆς συνειδήσεως*. Περὶ τὸν στενὸν τοῦτον χῶρον τῆς συνειδήσεως κυκλοῦνται αἱ παραστάσεις εἰσερχόμεναι καὶ ἐξερχόμεναι καὶ πάλιν ἐπανερχόμεναι. (1)

---

(1) Οἱ Ἑρβαρτιανοὶ τὴν ἐξαφάνισιν τῶν παραστάσεων ἐξηγοῦνται μηχανικῷ τῷ τρόπῳ θεωροῦντες τὰς παραστάσεις ὡς δυνάμεις ἐνεργούσας ἐπ' ἀλλήλας λόγῳ τῆς *ἰσχύος* καὶ *ἀντιθέσεως* αὐτῶν. Πᾶσαι δῆλα δὴ αἱ παραστάσεις τείνουσι νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὴν συνειδησιν· ἐπειδὴ ὅμως ὁ χῶρος τῆς συνειδήσεως εἶναι στενός, αἱ μὲν ἰσχυρότεραι παραστάσεις ἀποδιώκουσι τὰς ἀσθενεστέρας, αἱ δὲ ἀντίθετοι κωλύουσιν ἀλλήλας καὶ ἐπισκοτίζονται. Ἡ ἐξήγησις αὕτη εἶναι προφανῶς ἐσφαλμένη· πρῶτον μὲν δυνατόν τὸ περιεχόμενον τῶν παραστάσεων νὰ εἶναι ἀντίθετον καὶ ἰσχυρότερον ἢ ἀσθενέστερον, ἀλλ' αἱ παριστῶσαι ταύτας ψυχικαὶ ἐνέργειαι δὲν εἶναι καὶ αὗται οὔτε ἀντίθετοι πρὸς ἀλλήλας οὔτε διάφοροι κατὰ τὴν ἰσχύν, ὥστε νὰ κωλύωσιν ἀλλήλας ὡς αἱ φυσικαὶ δυνάμεις. Ἀντιλαμβανόμεθα τῆς λάμψεως τοῦ ἡλίου μετὰ τῆς αὐτῆς εὐκολίας μεθ' ἧς καὶ τῆς πυγολαμπίδος· ὁμοίως δὲ καὶ ἡ βροντὴ δὲν ἀπαιτεῖ μείζονα ἔντασιν ἢ ἡ ἀντίληψις τοῦ κτύπου ὡρολογίου. Κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ αἱ παραστάσεις τοῦ μεγάλου καὶ τοῦ μικροῦ, τοῦ μέλανος καὶ τοῦ λευκοῦ, οὔτε εἶναι ἀντίθετοι πρὸς ἀλλήλας, ὡς τὰ ἀντικείμενα εἰς ἃ ἀναφέρονται, καὶ ἡ πεῖρα οὐδαμῶς κυροῖ τὴν περὶ τούτου Ἑρβαρτιανὴν θεωρίαν. Ἀσθενεῖς παραστάσεις ὑπερισχύουσι πολλάκις καὶ τῶν ἰσχυροτάτων ἐντυπώσεων. Οἱ κτύποι λ. χ. τοῦ ὡρολογίου εἶναι ἀκουστότεροι εἰς τὸν ὡρολογοποιὸν ἢ ὁ θόρυβος τῆς ὁδοῦ. Ἔπειτα δὲ ἡ συνείδησις δὲν εἶναί τι παθητι-

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Αἱ μὲν παραστάσεις αἱ εὑρισκόμεναι ἐν τῷ στενῷ τούτῳ χώρῳ τῆς συνειδήσεως λέγονται *σαφεῖς*, αἱ δὲ ἐκτὸς αὐτοῦ *σκοτειναί*.

Περὶ τῆς καταστάσεως τῶν σκοτεινῶν παραστάσεων δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμέν τι, ἀφ' οὗ πρόκειται περὶ πράγματος, ὅπερ ὡς ἐκτὸς τῆς συνειδήσεως ὂν δὲν δύναται νὰ παρατηρηθῇ. Ἀλλ' ἂν δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμέν τι περὶ αὐτῶν ἐκ παρατηρήσεως τῆς ἀσυνειδήτου αὐτῶν καταστάσεως, ἐκ τῆς ἐπανόδου ὅμως αὐτῶν εἰς τὴν συνείδησιν καὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἐπανέρχονται συνάγει τις τὰ ἑξῆς δύο σπουδαιότατα διδάγματα 1) Ὅτι αἱ παραστάσεις διατηροῦνται· 2) Ὅτι διατηροῦνται συνδεόμεναι πρὸς ἀλλήλας πολυειδῶς.

Τὸ πρῶτον δίδαγμα εἶναι φανερόν. Ἀφ' οὗ αἱ παραστάσεις ἐπανέρχονται εἰς τὴν συνείδησιν καὶ ἀναγνωρίζονται ὡς αἱ αὐταί, εἶναι φανερὸν ὅτι διατηροῦνται ἐν ᾧ χρόνῳ διατελοῦσιν ἐκτὸς τῆς συνειδήσεως. Διϊσχυρίζονται μάλιστα πολλοὶ ὅτι οὐδεμία παράστασις ἡμῶν ἀπόλλυται, ἀλλὰ παραμένει ἐν τῇ ἀσυνειδήτῳ καταστάσει ἑτοίμη νὰ ἀνέλθῃ εἰς τὸ φῶς τῆς συνειδήσεως, ἐὰν ποτε παραστῇ εὐνοϊκῇ ἀφορμή. Ἡ πεῖρα ἄλλως μαρτυρεῖ ὅτι πολλά, ἅτινα ἐνομίσθησαν ὡς ἐντελῶς λησμονηθέντα, ἐπανέρχονται εἰς τὴν συνείδησιν παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν.

Τὸ δὲ δεύτερον δίδαγμα τοῦ πολλαπλοῦ συνδέσμου τῶν παραστάσεων ἐν τῇ συνειδήσει εἶναι ὁμοίως φανερόν. Αἱ παραστάσεις ἐπαναφαίνονται ἐν τῇ συνειδήσει ὄχι μεμονωμέναι, ἀλλὰ συνδεδεμέναι πολυειδῶς μετ' ἀλλήλων. Τὸ φαινόμενον τοῦτο λέγεται *ἀνάπλασις* τῶν παραστάσεων.

§ 20 **Ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων.**

Ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων καλεῖται ἡ ἐπάνοδος τῶν ἀφα-

κόν, οἱονεὶ χῶρός τις, ἐν ᾧ διαγωνίζονται αἱ παραστάσεις ὡς δυνάμεις.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

νισθεισῶν παραστάσεων εἰς τὴν συνείδησιν. Ὁ λόγος μάλιστα τῆς ἐπανόδου αὐτῶν εἶναι ἡ τοιαύτη σύνδεσις αὐτῶν ἐν τῇ συνειδήσει, ὡς θὰ ἴδωμεν, καθ' ἣν ἡ μία ἐπανερχομένη ἀνακαλεῖ καὶ ἐκείνην μεθ' ἧς συνεδέθη ποτὲ κατὰ τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν λόγον. Παραδείγματος χάριν ἐν τῇ πλατείᾳ τῆς Ὁμονοίας εἶδον νὰ συμπλακῶσιν δύο τινὲς καὶ νὰ φονεύσῃ ὁ εἷς τὸν ἕτερον. Ἐφεξῆς ἡ θέα ἢ ἡ διήγησις περὶ συμπλοκῆς θὰ ἀνακαλῇ εἰς ἐμὲ τὴν παράστασιν τῆς πλατείας τῆς Ὁμονοίας καὶ τῆς γενομένης συμπλοκῆς, καὶ ἀντιστρόφως ἡ παράστασις τῆς πλατείας ταύτης ἢ καὶ ἄλλης θὰ ἀνακαλῇ εἰς τὴν συνείδησίν μου τὰς παραστάσεις τῆς συμπλοκῆς, μεθ' ὧν τὸ πρῶτον συνεδέθη. Ἐὰν δὲ ἐνίοτε ἐπιφαίνεται παράστασίς τις ὅλως μεμονωμένη, τὰ διάμεσα ὅμως μέλη τὰ συνάπτοντα αὐτὴν καὶ προκαλοῦντα τὴν ἐπάνοδον αὐτῆς εἰς τὴν συνείδησιν ὑπάρχουσι πάντοτε ἐν τῇ ἀσυνειδήτῳ καταστάσει. Ὁ φιλόσοφος Hamilton ἀνερχόμενος ὅρος τι τῆς Σκωτίας ἐνεθυμήθη αἴφνης σύστημά τι Γερμανικὸν περὶ ἐκπαιδεύσεως. Κατ' ἀρχὰς δὲν ἠδύνατο νὰ ἐννοήσῃ πόθεν τῷ ἐπῆλθεν ἡ τοιαύτη ἀνάμνησις. Μετὰ πολλὰς προσπαθείας ἐξήγησε τὸ πρᾶγμα ἐνθυμηθεὶς ὅτι πρὸ ἐτῶν μετὰ τινος Γερμανοῦ ἀνερχόμενος τὸ αὐτὸ ὅρος συνωμίλει περὶ τοῦ Γερμανικοῦ τούτου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος. Ἀλλ' ἂν ἐπανέρχωνται εἰς τὴν συνείδησιν αἱ παραστάσεις, ἡ δὲ ἐπάνοδος αὐτῶν εἶναι *ἀνάπλασις* (reproductio), εἶναι φανερὸν ὅτι πρὶν ἢ ἀνασχηματισθῶσι δέον νὰ διατελῶσι πρὸς ἀλλήλας ἐν τῇ αὐτῇ μορφῇ ἣν ἔχουσιν ἀναπαραγόμεναι. Ἡ ἀνάπλασις λοιπὸν εἶναι ἀναπαράστασις τοῦ τρόπου καθ' ὃν διατηροῦνται αἱ παραστάσεις ἐκτὸς τῆς συνειδήσεως.

Ὁ τρόπος οὗτος τῆς διατηρήσεως ἅμα καὶ ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως πρᾶγμα ἀκατανόητον μὴ ὑποκείμενον εἰς ὑπολογισμόν. Ὅσοι ἄνθρωποι ὑπάρχουσι, τόσοι ὑπάρχουσι καὶ τρόποι διατηρήσεως καὶ ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων. Οὐδεὶς δύναται νὰ προείπῃ τί θὰ παραστῇ εἰς αὐτὸν ἀνὰ πᾶσαν στιγμήν, πολλῷ δὲ ὀλιγώτερον τὶ θὰ παραστῇ εἰς τὸν

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ἄλλον. Ἡ ἀκριβὴς ὅμως παρατήρησις τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐπανέρχονται εἰς τὴν συνείδησιν αἱ παραστάσεις, ἐμφαίνει ὅτι ἡ πορεία τῶν παραστάσεων δὲν εἶνε πρᾶγμα τυχαῖον, ἀλλ' αὕτη ἐξαρτᾶται ἐξ ὅρων σταθερῶν καὶ ἀπαραβιάστων. Οἱ ὅροι οὗτοι εἶνε οἱ ἑξῆς δύο· α') ἡ προτέρα πεῖρα καὶ β') ἡ προσοχὴ ἡμῶν ἡ ἐξ οἱασδήποτε ἀφορμῆς προκαλουμένη.

Ἐν πρώτοις ἕκαστος ἡμῶν ἐνθυμούμενος λ. χ. τὴν πατρίδα αὐτοῦ ἀνακαλεῖ εἰς τὴν συνείδησιν αὐτοῦ πάσας τὰς παραστάσεις, ὅσαι συνδέονται μετ' αὐτῆς, τοὺς γονεῖς, τὰς οἰκίας, τὰ διάφορα γεγονότα. Συγχρόνως ἀνακαλεῖ καὶ ἄλλας πόλεις, ἐν αἷς εἶδεν ἢ ἔπαθε τοιαῦτα οἷα ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ. Ἔπειτα ὁ ἐντείνων τὴν προσοχὴν αὐτοῦ εἴς τι πρᾶγμα ἢ ἐργαζόμενος κατά τι σχέδιον ἀνακαλεῖ εἰς τὴν συνείδησιν αὐτοῦ παραστάσεις, ἃς ἄλλος μὴ ἀσχολούμενος περὶ τὸ αὐτὸ θέμα δὲν ἀνακαλεῖ. Οὕτως ὁ βοτανικὸς ὁ περιδιαβάζων ἔν τινι κήπῳ ἀνακαλεῖ ὅλως ἄλλας παραστάσεις ἢ ὁ περιπατητὴς τοῦ κήπου ὁ ἀδαὴς τῆς βοτανικῆς. Ὁ γλωσσολόγος, ὁ σπουδάζων γλωσσικόν τι ἰδίωμα, ἀκούων λέξεώς τινος προφερομένης παρά τινος χωρικοῦ ἀνακαλεῖ παραστάσεις οὐδαμῶς ἐπιφοιτώσας εἰς τὸν ἁπλοῦν περιηγητήν.

Ἐκ τῶν δύο τούτων φαινομένων τὸ μὲν πρῶτον καλοῦμεν ***συνειρμὸν*** τῶν παραστάσεων, τὸ δὲ δεύτερον ***πρόσληψιν*** τῶν παραστάσεων. Βεβαίως ἀκριβὴς χωρισμὸς τῶν δύο φαινομένων δὲν δύναται νὰ γείνῃ· ὁ συνειρμὸς εἶνε καὶ πρόσληψις, ἡ δὲ πρόσληψις ἐρείδεται ἐπὶ τῶν νόμων τοῦ συνειρμοῦ. Δυνάμεθα ὅμως νὰ θεωρήσωμεν χωριστὰ τὰ ἡνωμένα φαινόμενα ἐξετάζοντες τὴν πρόσληψιν ἐν τῷ περὶ νοήσεως κεφαλαίῳ. Ὁ λόγος τοῦ χωρισμοῦ τούτου εἶνε ὅτι ὁ μὲν συνειρμὸς εἶνε αὐτόματος σύνδεσις τῶν παραστάσεων, ἡ δὲ πρόσληψις ἑκουσία κατὰ τοὺς νόμους τοῦ συνειρμοῦ σύνδεσις αὐτῶν πρὸς ὡρισμένον σκοπόν, ὡς θὰ ἴδωμεν, καὶ ἑπομένως ἀνήκει εἰς τὴν νόησιν.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ΣΥΝΕΙΡΜΟΣ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

§ 21. α') Φύσις τοῦ συνειρμοῦ.

Τὰ προειρημένα δεικνύουσι τί ἐστὶ συνειρμὸς τῶν παραστάσεων, τίνες οἱ ὅροι οἱ διέποντες τὴν πορείαν τῶν παραστάσεων καὶ τίνα τὰ εἴδη τοῦ συνειρμοῦ. ***Συνειρμὸς τῶν παραστάσεων λέγεται ἡ αὐτόματος σύνδεσις τῶν παραστάσεων πρὸς ἀλλήλας.*** Αἱ παραστάσεις συνδέονται ἐν τῇ συνειδήσει διττῶς· ἢ ἐξωτερικῶς διότι συνυπῆρξαν ἐν τῇ συνειδήσει, ἢ ἐσωτερικῶς λόγῳ τοῦ ποιοῦ αὐτῶν. Ἡ ἐξωτερικὴ σύνδεσις ὑποτίθησιν ὅτι ἀντελήφθημεν γεγονότων τινῶν ἔν τινι τόπῳ ἢ χρόνῳ. Ἡ δ' ἐσωτερικὴ σύνδεσις δεικνύει ὅτι παραστάσεις εἴτε ἔχουσαι ὁμοιότητας πρὸς ἀλλήλας, εἴτε σχετιζόμεναι λόγῳ τοῦ ποιοῦ αὐτῶν, ὡς αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα, ὡς μέσον καὶ ὡς σκοπός, ὡς ὑπόστασις καὶ ὡς ἰδιότης, συνδέονται καὶ ἀναπαράγουσιν ἀλλήλας.

Οὕτως ἔχομεν δύο νόμους συνειρμοῦ, τὸν τῆς *ἐξωτερικῆς συναφείας* καὶ τὸν τῆς *ἐσωτερικῆς*. (1)

Κατὰ τὸν νόμον τῆς ἐξωτερικῆς συναφείας.

Α'). Αἱ παραστάσεις τῶν μερῶν ὅλου τινὸς συνδέονται πρὸς ἀλλήλας ἀποτελοῦσαι ἐνιαῖόν τι ὅλον καὶ ἀναπλάττουσιν ἀλλή-

---

(1) Περὶ τῆς οὐσίας καὶ τῶν νόμων τοῦ *συνειρμοῦ* ἐρίζουσιν ἔτι οἱ νεώτεροι ψυχολόγοι. Οἱ μὲν περιορίζουσι τὸν συνειρμὸν εἰς τὴν σύνδεσιν παραστάσεων συνδεδεμένων κατὰ χρόνον καὶ καθ' ὁμοιότητα ἀποκλείοντες τὴν σύνδεσιν κατ' αἰτία καὶ αἰτιατά, σκοπὸν καὶ μέσα. Οἱ δὲ συγχωνεύουσι τοὺς νόμους τοῦ συνειρμοῦ εἰς ἕνα νόμον τὸν τῆς χρονικῆς συναφείας ἢ τὸν τῆς ὁμοιότητος. Ἡμεῖς ἀνωτέρω ἐκαλέσαμεν συνειρμὸν πᾶσαν σύνδεσιν τῶν παραστάσεων χωρίσαντες ἀπ' αὐτοῦ τὴν *πρόσληψιν*, ὡς εἴπομεν, παρατίθεμεν δὲ τοὺς νόμους τοῦ συνειρμοῦ ἐμπειρικῶς ἄνευ τῆς ἐρεύνης τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῶν ἀρχῆς, τῆς διαφευγούσης τὰ ὅρια διδακτικοῦ ἐγχειριδίου.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

λας. Οὕτω παριστῶν τις ἐν ἑαυτῷ τὸ πλοῖον συναναπαριστᾷ καὶ τὸν, λιμένα ἐν ᾧ εὑρίσκεται. Παριστῶν τὸ θρανίον ἐν ᾧ κάθηται συναναπαριστᾷ καὶ τὰ ἄλλα θρανία, τὴν αἴθουσαν καὶ τὸ οἰκοδόμημα κλπ.

Β'). Αἱ ἀντιλήψεις καὶ αἱ παραστάσεις αἱ συγχρόνως ἢ διαδοχικῶς εἰσερχόμεναι εἰς τὴν συνείδησιν συνδέονται εἰς ὁλικὴν παράστασιν, ἧς τὰ μέρη ἀναπλάττουσιν ἄλληλα. Βλέποντες λ.χ. μῆλον ἀντιλαμβανόμεθα κυρίως μίαν ἰδιότητα αὐτοῦ, τὴν συνδεομένην πρὸς τὴν ὅρασιν. Μετ' αὐτῆς ὅμως συνείρονται αἱ ἄλλαι παραστάσεις αἱ ἐκ τῶν ἄλλων αἰσθήσεων, τῆς γεύσεως, τῆς ἁφῆς καὶ τῆς ὀσφρήσεως προϊοῦσαι, καὶ σχηματίζεται ἡ ὅλη παράστασις αὐτοῦ ὡς καρποῦ τοιούτου σχήματος, τοιαύτης γεύσεως κτλ. Ἐν τῇ ἀποστηθίσει τὰ μέρη ἀναπλάσσονται κατὰ τὴν τάξιν καθ' ἣν συνεδέθησαν. Τὸ «πάτερ ἡμῶν» δύναταί τις νὰ εἴπῃ κατὰ σειρὰν οὐχὶ καὶ ἀντιστρόφως. Ὁ μανθάνων τὰς Γαλλικὰς λέξεις κατὰ μετάφρασιν εἰς τὸ Ἑλληνικὸν δύναται μὲν νὰ ἐξηγήσῃ αὐτάς, δυσκολεύεται ὅμως ἢ καὶ δὲν δύναται νὰ εἴπῃ ἀντιστρόφως πῶς λέγονται τὰ πράγματα Γαλλιστί.

Κατὰ δὲ τὸν νόμον τῆς ἐσωτερικῆς συναφείας αἱ παραστάσεις συνδέονται ὡς ἑξῆς. Α') κατὰ τὴν σχέσιν τῆς *ὁμοιότητος*· Β') κατὰ τὸν *λογικὸν* αὐτῶν σύνδεσμον.

Α'. Κατὰ τὴν σχέσιν τῆς ὁμοιότητος 1) *αἱ αὐταὶ* ὡς ἔγγιστα παραστάσεις συνδέονται καὶ ἀνακαλοῦσιν ἀλλήλας. Βλέπων ἢ παριστῶν τὸν φίλον μου Α ἀναμιμνήσκομαι αὐτοῦ καὶ ἐν ἄλλαις περιστάσεσι καὶ ὑπὸ ἄλλας συνθήκας.

2). *Ὅμοιαι* κατὰ τὸ ποιὸν παραστάσεις συνδέονται καὶ ἀνακαλοῦσιν ἀλλήλας. Οὕτως ἡ εἰκὼν ἀνακαλεῖ τὸ πρωτότυπον, διὰ τὴν ὁμοιότητα τῶν γραμμῶν τῆς εἰκόνος καὶ τοῦ πρωτοτύπου. Ἐπὶ τοῦ λόγου τούτου τῆς ὁμοιότητος στηρίζονται αἱ παραβολαί. Ὁ Ὅμηρος τὴν θέαν πολεμιστοῦ λάμποντος διὰ τῶν ὅπλων παραβάλλει πρὸς τὴν λάμψιν καιομένου δάσους. Ἡ παράστασις τοῦ Λυκούργου ἀνακαλεῖ τὴν παράστασιν τοῦ Σόλωνος, ἡ τοῦ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Μεγάλου Ναπολέοντος τὴν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἢ τοῦ Ἀννίβου.

3). Αἱ ὅμοιαι κατά τινα σχέσιν παραστάσεις συνδέονται καὶ ἀνακαλοῦσιν ἀλλήλας. Ἐπὶ τῆς ὁμοιότητος ταύτης, τῆς ἀναλογίας τῶν σχέσεων, στηρίζονται τὰ σύμβολα, αἱ μεταφοραὶ καὶ αἱ ἀλληγορίαι. Οὕτως ἡ ἄγκυρα συνδέεται πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἐλπίδα, ὁ φοῖνιξ πρὸς τὴν ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν, ὁ ζυγὸς πρὸς τὴν δικαιοσύνην κλπ.

4). Ἀντίθετοι (1) παραστάσεις συνδέονται καὶ ἀνακαλοῦσιν ἀλλήλας. Ἡ δυστυχία ἀνακαλεῖ τὴν προτέραν εὐτυχίαν, ἡ νῦν καλὴ περιποίησις ἔν τινι λ.χ. ξενοδοχείῳ τὰς ἐν ἄλλῳ ταλαιπωρίας, ὁ θόρυβος τὴν ἠρεμίαν, τὸ παλάτιον τὴν πτωχικὴν καλύβην κλπ.

Β΄). Κατὰ δὲ τὸν νόμον τοῦ λογικοῦ συνδέσμου συνδέονται καὶ ἀνακαλοῦσιν ἀλλήλας αἱ παραστάσεις αἱ εὑρισκόμεναι πρὸς ἀλλήλας ἐν αἰτιώδει σχέσει. Ἡ αἰτία ἀνακαλεῖ τὸ ἀποτέλεσμα, τὰ μέσα τὸν σκοπόν, καὶ ἀντιστρόφως. Βλέπων τὸν οὐρανὸν σκοτιζόμενον καὶ τὰ δένδρα καμπτόμενα ὑπὸ τοῦ ἀνέμου ἀνακαλῶ ἐν ἐμαυτῷ τὴν παράστασιν τῆς ἐπικειμένης καταιγίδος. Ἡ παράστασις τῆς ἀστραπῆς ἐπάγεται τὴν τῆς βροντῆς. Ἡ ραγδαία βροχὴ ἀνακαλεῖ τὴν παράστασιν τῶν καταστρεπτικῶν ἀποτελεσμάτων τῆς πλημμύρας. Ὁ πυροβολισμὸς ἀνακαλεῖ τὴν παρά-

---

(1). Ἡ ἀντίθεσις ὑπάγεται εἰς τὴν ὁμοιότητα συμφώνως πρὸς ὅσα εἴπομεν ἐν τῷ περὶ εἰδῶν τῶν παραστάσεων. Ἀντίθετοι ἔννοιαι ἐκλήθησαν αἱ ἔχουσαι πλεῖω ἢ καταφανέστερα τὰ διάφορα γνωρίσματα. Ἀλλὰ παρὰ πᾶσαν τῷ ὄντι τὴν διαφορὰν τῶν ἀντιθέτων παραστάσεων ὑπάρχει κοινόν τι γνώρισμα συνδέον αὐτάς. Ὁ Γίγας καὶ ὁ νάνος εἶνε ἀντίθετοι ἔννοιαι, ἀλλ' ἀμφότεραι ἔχουσι κοινὸν γνώρισμα τὴν ἀνθρώπινον φύσιν. Αἱ ἀντιθέσεις ἀνήκουσιν εἰς τὴν αὐτὴν κοινὴν παράστασιν ὡς δύο πόλοι, ὧν ἑκάτερος ἀφίσταται ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ κέντρου.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

στασιν πυρκαϊᾶς ἢ φόνου, οἵ πένθιμοι κώδωνες τῶν ἐκκλησιῶν τὸν θάνατόν τινος.

§ 22. β'). Εἴδη τοῦ συνειρμοῦ.

Διακρίνομεν δύο εἴδη συνειρμοῦ, *ἄμεσον* καὶ *ἔμμεσον*. Ὁ μὲν νόμος τῆς ἐσωτερικῆς συναφείας εἶνε ἄμεσος, διότι αἱ παραστάσεις συνδέονται ἕνεκα τοῦ ποιοῦ αὐτῶν, ἄνευ παρεμβολῆς μέσου τινός. Ἄμεσος συνειρμὸς ἰδίως φαίνεται ἐν τῇ *ἀναγνωρίσει* ἤτοι ἐν τῇ ἀντιλήψει τῶν αὐτῶν προσώπων ἢ πραγμάτων. Ὁ δὲ νόμος τῆς ἐξωτερικῆς συναφείας εἶνε ἔμμεσος συνειρμός, διότι αἱ παραστάσεις συνδέονται πρὸς ἀλλήλας, ἀποτελοῦσαι εἴτε μέρη ὅλου εἴτε διαδοχικὰς σειρὰς διὰ μέσου τοῦ τόπου ἢ τοῦ χρόνου, δι' ὧν συνεισῆλθον εἰς τὴν συνείδησιν. Ἡ θέα γνωστοῦ μοι φίλου δυνατὸν νὰ ἐνέχῃ καὶ τὰ δύο εἴδη τοῦ συνειρμοῦ. Καθόσον ἀναγνωρίζω αὐτὸν ὡς γνωστόν μοι, τελεῖται ἐν ἐμοὶ ἄμεσος συνειρμός. Καθόσον δὲ ἀναπαριστῶ καὶ πάντα ὅσα ἔπραξα ὢν μετ' αὐτοῦ, γίνεται καὶ ἔμμεσος συνειρμὸς παραστάσεων, ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ φίλου προκληθεισῶν.

Τὸν συνειρμὸν τῶν παραστάσεων δυνάμεθα νὰ ἐπισκοπήσωμεν καὶ κατ' ἄλλην ἔποψιν. Αἱ παραστάσεις δῆλα δὴ ἐπανέρχονται εἰς τὴν συνείδησιν κατὰ δύο τρόπους. Ἢ ἐπανέρχονται κατὰ ὁμάδας ὡς ἦσαν ἄλλοτε συνδεδεμέναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον πιστῶς καὶ ὡς ὑφίστανται ὑπὸ τὴν συνείδησιν, ἢ ἐπανέρχονται ἐσχηματισμέναι εἰς νέας μορφάς, ὡς συμβαίνει ἐν τοῖς ὀνείροις καὶ καθόλου ἐν τοῖς λεγομένοις δημιουργήμασι τῆς φαντασίας. Ἐννοεῖται ὅτι καὶ ἡ νέα αὕτη σύνδεσις τῶν παραστάσεων ἐν καιναῖς μορφαῖς ἐρείδεται, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἐπὶ τῶν ἐκτεθέντων νόμων τοῦ συνειρμοῦ. Ἐκ τῆς ἐπόψεως ταύτης θεωροῦντες τὰ κατὰ τὸν συνειρμὸν τῶν παραστάσεων πραγματευόμεθα ἐν τοῖς ἑξῆς περὶ τῆς καλουμένης μνήμης καὶ τῆς φαντασίας.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Δ'. ΜΝΗΜΗ

§ 23. α') Ἰδιότητες καὶ ὅροι τῆς μνήμης.

Μνήμη λέγεται ἡ ἱκανότης τῆς ψυχῆς πρὸς πιστὴν κατὰ τὸ δυνατὸν διατήρησιν ἅμα καὶ ἀνάπλασιν τῶν παραστάσεων. Τῆς ψυχικῆς ταύτης ἱκανότητος δυνάμεθα νὰ ποιήσωμεν χρῆσιν καὶ αὐτοὶ ἀνακαλοῦντες κατὰ βούλησιν τὰ γνωστά. Λέγομεν κατὰ τὸ δυνατόν, διότι τελεία καὶ κατὰ πάντα πιστὴ ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων σπανίως ἀπαντᾷ, ἀλλ' ἀναπλάσσεται τὸ περιεχόμενον αὐτῶν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον πιστῶς. Ὁπόταν ἡ μνήμη εὐχερῶς ἐντυποῖ, διατηρεῖ ὡς πλεῖστον χρόνον καὶ ἀναπλάττει εὐχερῶς τὰς παραστάσεις, λέγεται *ἀγαθὴ* μνήμη.

Αἱ ἰδιότητες τῆς ἀγαθῆς μνήμης κατὰ ταῦτα εἶνε αἱ ἑξῆς: α') ἡ **εὐχέρεια** περὶ τὴν ἐντύπωσιν τῶν πραγμάτων καὶ τὴν μάθησιν, β') ἡ **στεγανότης** ἡ ἐκφαινομένη ἐν τῇ διαρκεῖ ἢ ἐπὶ πλεῖστον χρόνον διατηρήσει καὶ ἀναπλάσει τῶν παραστάσεων. γ') ἡ μεγάλη **ἔκτασις** τῆς μνήμης, καθ' ἣν αὕτη διασώζει ὡς πλείστας καὶ ποικιλωτάτας παραστάσεις, δ') ἡ **ἑτοιμότης** τῆς μνήμης, ὑπόταν τις εὐχερῶς ἀνακαλῇ τὰ μεμαθημένα, καὶ ε') ἡ **πίστις**, καθ' ἣν αἱ παραστάσεις ἀνακαλοῦνται ὡς οἷόν τε πιστῶς ἄνευ προσθήκης τινὸς ἢ ἀφαιρέσεως.

Δῆλον ὅμως ὅτι τοιαύτη ἀγαθὴ μνήμη, πάσας ταύτας τὰς ἰδιότητας συνενοῦσα, παρ' ὀλίγοις ἀνθρώποις (1) ἀπαντᾷ. Συνήθως ἡ εὐχέρεια τῆς μνήμης, δὲν συμβαδίζει μετὰ τῆς στεγανότητος αὐτῆς, ἀλλ' ὁ ταχέως μανθάνων ταχέως καὶ ἀπομανθάνει. Ἐν τῇ μνήμῃ συγκρατεῖ τις ἐπὶ μᾶλλον ὅσα μετὰ πολλοῦ πό-

(1). Τοιοῦτοι μνήμονες ὑπῆρξαν ὁ Κῦρος, ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, ὁ Καῖσαρ, οἱ ἐνθυμούμενοι τὰ ὀνόματα τῶν στρατιωτῶν αὐτῶν, ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Μιθριδάτης ὁ πολύγλωσσος, Σενέκας ὁ πρεσβύτερος, ὁ ἀστρονόμος Oppolzer ὁ γινώσκων τὸ ἥμισυ τῶν λογαριθμικῶν πινάκων καὶ ἄλλοι.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

νου ἐξέμαθε. Ἡ ἀγαθὴ λοιπὸν μνήμη ἐρείδεται ἐπὶ ἰδιοφυΐας. Ὑπάρχουσιν ὅμως ὅροι τινὲς συμβαλλόμενοι εἰς ἀπόκτησιν ἰδιοτήτων τινῶν τῆς ἀγαθῆς μνήμης. Οἱ ὅροι οὗτοι εἶνε οἱ ἑξῆς: α') ἡ *ζωηρότης* τοῦ ὀργανισμοῦ, β') ἡ *πολυμερὴς* σύνδεσις τῶν παραστάσεων, γ') τὸ *διαφέρον* καὶ ἡ *προσοχή*.

Ὡς πρὸς τὸν πρῶτον ὅρον εἶνε γνωστὸν ὅτι, ὅσῳ ζωηρότερος καὶ ἀκμαιότερος εἶνε ὁ ὀργανισμός, τοσούτῳ πλείονες συλλέγονται ἅμα καὶ διατηροῦνται παραστάσεις. Ἂν ἡ παιδικὴ καὶ ἡ νεανικὴ ἡλικία εἶνε ὁ προσφυέστατος εἰς μάθησιν χρόνος, τὰ δὲ κατ' αὐτὸν μανθανόμενα διατηροῦνται ἐπὶ πολύ, ὁ λόγος τούτου εἶνε ἡ ζωηρότης καὶ τὸ σφρῖγος τοῦ ὀργανισμοῦ κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον. Ὁμοίως δὲ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πρεσβύτεροι ἐνθυμοῦνται μὲν ζωηρῶς τὰ τῆς μικρᾶς αὐτῶν ἡλικίας, λησμονοῦσι δὲ ταχέως τὰ μεταγενέστερα, καὶ δὴ καὶ τὰ τῶν τελευταίων ἡμερῶν, εἶνε ἄλλη ἀπόδειξις ὅτι ἐγχαράσσονται βαθύτερον τὰ κατὰ τὴν ζωηρὰν ἡλικίαν τῆς νεότητος μανθανόμενα, ἢ τὰ κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐξαντλήσεως τῶν σωματικῶν δυνάμεων.

Ἀφ' ἑτέρου καὶ ἄλλα φαινόμενα ἐμφαίνουσι τὴν ἐξάρτησιν ταύτην τῆς μνήμης ἐκ τῆς σφριγηλότητος τοῦ ὀργανισμοῦ. Εἶνε γνωστὸν ἐκ τῆς πείρας ὅτι ὅταν τις ᾖ εὐδιάθετος ἢ διὰ τεχνητῶν μέσων ἐξεγείρῃ τὸ θυμικὸν αὐτοῦ (ὄπιον, οἰνοπνευματώδη ποτά), ἐπανάγονται εἰς τὴν μνήμην αὐτοῦ πολυειδεῖς καὶ ζωηραὶ ἀναμνήσεις. Τοὐναντίον ἡ ὑπερκόπωσις, ἡ δυσθυμία, ἡ πτόησις καὶ ὁ φόβος φυγαδεύουσι τὴν ἀνάμνησιν καὶ ἐκείνων, ἅτινα ἄλλως γνωρίζη τις ἀσφαλῶς.

Ὁ δεύτερος ὅρος, ἡ *πολυμερὴς σύνδεσις* τῶν παραστάσεων, εἶνε ὁμοίως ἐμφανής. Ὅσῳ ἁπλούστερον εἶνέ τι, τόσῳ εὐχερέστερον λησμονεῖται. Τοὐναντίον δὲ τὸ σύνθετον καὶ τὸ πολυμερῶς συνδεδεμένον διατηρεῖται περισσότερον. Παραστάσεις τῆς γεύσεως καὶ τῆς ὀσφρήσεως ἔχομεν ὀλίγας. Τὰς λέξεις τῶν ἀφῃρημένων ἐννοιῶν καὶ σχέσεων (ἀφῃρημένα ὀνόματα, ῥήματα, ἀντωνυμίαι,) λησμονοῦμεν δυσχερέστερον, διότι αἱ ἔννοιαι καὶ σχέσεις αὗται εἶναι

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

συνδεδεμέναι ἀδιασπάστως μετὰ τῶν λέξεων. Τοῦτο δὲν συμβαίνει εἰς τὰ κύρια ὀνόματα καὶ εἰς τὰ οὐσιαστικά, διότι ταῦτα δύναταί τις νὰ παραστήσῃ καὶ ἄνευ τῶν λέξεων. Αἱ χρονολογίαι τῆς ἱστορίας ὡς μεμονωμένως ἐμφανιζόμεναι λησμονοῦνται εὐχερῶς. Αἱ κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεις τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς μικρᾶς ἡλικίας καὶ τὰ συνήθη ὄνειρα λησμονοῦνται διὰ τὸ χαῶδες καὶ ἄτακτον αὐτῶν. Ἀσήμαντα ἀφ' ἑτέρου γεγονότα ἀναπολοῦμεν, διότι ταῦτα συνεδέθησαν πρὸς σπουδαίας καὶ μονίμους παραστάσεις.

Τὸ μέσον, δι' οὗ ἐπιτυγχάνεται ἡ πολυμερὴς σύνδεσις τῶν παραστάσεων, εἶναι ἡ συχνὴ ἐπανάληψις αὐτῶν. Ὅσῳ συχνότερον ἐπαναλαμβάνει τις τὰ μεμαθημένα, τόσῳ μᾶλλον συνδέει αὐτὰ πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὰς ἄλλας αὐτοῦ παραστάσεις καὶ ἐντυποῖ βαθύτερον. Ὅσῳ δὲ μακροτέρα εἶνε ἡ ἐπανάληψις, γινομένη δῆλα δὴ ὄχι βεβιασμένως ἔν τινι χρονικῷ διαστήματι, ἀλλὰ κατὰ μακρὰ χρονικὰ διαστήματα, κατανεμομένης τῆς ὕλης εἰς ἀνάλογα τμήματα, τόσῳ μᾶλλον στερεοῦνται τὰ πράγματα καὶ ἐκτείνονται εὐρύτερον ἐν τῷ ἐδάφει τῆς συνειδήσεως αἱ ῥίζαι τῶν μεμαθημένων. Τὸ μετὰ σπουδῆς ἀπομνημονευθὲν λησμονεῖται ταχέως.

Ὁ δὲ τρίτος ὅρος, ἡ *προσοχὴ* καὶ τὸ *διαφέρον*, δὲν χρήζει διασαφήσεως. Μανθάνομεν εὐχερέστερον ὅσα διαφέρουσιν ἡμῖν καὶ εἰς ὧν τὴν κτῆσιν προσέχομεν. Τοὐναντίον ὅ,τι τις ἀπροσέκτως ἔμαθε λησμονεῖ καὶ ταχέως. Αἱ *μονομερεῖς* λεγόμεναι μνῆμαι (μνήμη προσώπων ὑπὸ τοῦ ἀστυνόμου, ἀριθμῶν ὑπὸ τοῦ μαθηματικοῦ, τόπων ὑπὸ τοῦ ὁδοιπόρου, τόνων ὑπὸ τοῦ μουσικοῦ κλ.) ἐξηγοῦνται ἐκ τοῦ πρωΐμου διαφέροντος καὶ τῆς προσοχῆς πρὸς ὡρισμένον κύκλον παραστάσεων.

§ 24. β') Εἴδη μνήμης.

Ἡ μνήμη στηρίζεται, ὡς εἴπομεν, ἐπὶ τῶν νόμων τοῦ συνειρμοῦ. Δύο λοιπὸν εἶνε τὰ εἴδη αὐτῆς, ὡς δύο εἶναι καὶ οἱ νόμοι, ἐφ' ὧν στηρίζεται. Ἡ *μηχανικὴ* μνήμη, ἡ ἐρειδομένη ἐπὶ τοῦ νόμου

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

τῆς ἐξωτερικῆς συναφείας καὶ ἡ **κριτικὴ** μνήμη, ἡ ἐρειδομένη ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ συνδέσμου τῶν παραστάσεων. Ἐνθυμούμεθα ἢ ὅσα ἐμάθομεν ἔν τινι σειρᾷ ἀσχέτως πρὸς τὸ περιεχόμενον αὐτῶν, ἢ ὅσων κατενοήσαμεν τὸ περιεχόμενον καὶ τὸν ἐσωτερικὸν αὐτῶν σύνδεσμον. Κατὰ τὸν μηχανικὸν τρόπον ἀποστηθίζομεν τὸν ἀλφάβητον, τὴν Κυριακὴν προσευχήν, τὸν Πυθαγόρειον πίνακα, τὰς λέξεις, τὰς χρονολογίας κτλ. Ὁ μηχανικὸς οὗτος τρόπος εἶναι ἡ πρώτη μορφὴ τῆς μνήμης, καίτοι δὲ ἡ καλὴ μηχανικὴ μνήμη δὲν εἶναι ἐν γένει μαρτύριον τῆς πνευματικῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὕπαρξις τοιαύτης μνήμης παρὰ τοῖς παισὶν εἶναι γνώρισμα ἀνθρώπου εὐφυοῦς.

Ἡ δὲ *κριτικὴ* μνήμη ἐρείδεται ἐπὶ τῆς κρίσεως ἤτοι ἐπὶ τῆς λογικῆς συνδέσεως τῶν παραστάσεων. Διὰ κριτικῆς μνήμης ἀπομνημονεύομεν ὄχι τὰς λέξεις, ἀλλὰ κυρίως τὴν ἔννοιαν καὶ τὸ περιεχόμενον. Οὕτω συγκρατοῦμεν λόγον τινὰ ἐκ τοῦ λογικοῦ συνδέσμου αὐτοῦ, τὰς μαθηματικὰς ἀποδείξεις διὰ τῶν συλλογισμῶν, τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἐκ τῆς αἰτιώδους αὐτῶν συναφείας, ἐνὶ λόγῳ δι' αὐτῆς μανθάνομεν πράγματα, ἐν ᾧ διὰ τῆς μηχανικῆς μνήμης λέξεις καὶ τύπους. Ἡ κριτικὴ μνήμη ἰδιάζει εἰς ὡριμωτέραν ἡλικίαν, τὰ δὲ δι' αὐτῆς μανθανόμενα εἶνε μόνιμον κτῆμα τοῦ πνεύματος. Καλῶς ὅθεν εὕρηται τὸ λόγιον «tantum scimus quantum memoria tenemus».

Ἡ δὲ καλουμένη *ἀγχίνους* μνήμη συνάπτουσα τὴν μηχανικὴν καὶ κριτικὴν μνήμην συνδέει τεχνητῶς παραστάσεις οὐδεμίαν λογικὴν σχέσιν ἐχούσας. Ὅπως ἀγχίνους καλεῖται ὁ εὑρίσκων ὁμοιότητας ἐν ἀνομοίοις πράγμασιν, οὕτως *ἀγχίνους* ἐκλήθη καὶ ἡ μνήμη ἡ μηχανωμένη τεχνητὰ μέσα εἰς ἀπομνημόνευσιν τῶν πραγμάτων. Οἱ διὰ νήματος δένοντες τὸν δάκτυλον ἢ ἄλλο τι σύμβολον ὁρίζοντες, ὅπως ἐνθυμηθῶσιν, ἐργάζονται κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον. Ἐπὶ τῆς ἀγχίνου μνήμης ἐρείδεται ἡ *μνημονικὴ* ἢ *ἀναμνηστικὴ* τέχνη (memoria artificiosa), περὶ ἣν διέτριψαν

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

πολλοὶ καὶ πάλαι καὶ νῦν. (1) Ἡ τοιαύτη τέχνη ὡς μεταχειριζομένη πλεῖστα τεχνητὰ μέσα δὲν ἔχει πολλὴν ἀξίαν.

§ 25. γ') Μνημονικοὶ τύποι.

Ἡ μνήμη παρουσιάζει διαφορὰς ὡς πρὸς τὸ εἶδος τῶν παραστάσεων τὸ ἐπικρατοῦν ἐν αὐτῇ. Αἱ παραστάσεις, ὡς εἴπομεν, ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ διάφορα αἰσθήματα, οὖσαι ἀναμνηστικαὶ εἰκόνες τῶν αἰσθητῶν. Ἀλλὰ παρὰ τοῖς μὲν τῶν ἀνθρώπων ἐπικρατοῦσι παραστάσεις ἀντιστοιχοῦσαι εἰς τὰ αἰσθήματα τῆς ὁράσεως, παρὰ τοῖς δὲ εἰς τὰ τῆς ἀκοῆς καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις εἰς τὰ αἰσθήματα τῆς κινήσεως. Οὕτως ἔχομεν τρεῖς μνημονικοὺς τύπους παραστάσεων, τὸν *ὀπτικόν*, τὸν *ἀκουστικὸν* καὶ τὸν *κινητικόν*.

Οἱ τοῦ πρώτου τύπου διατηροῦσι καὶ ἀναπλάττουσι παραστάσεις ἐκ τῆς αἰσθήσεως τῆς ὁράσεως προϊούσας. Ἀναπαριστῶσι δῆλα δὴ ζωηρῶς τὰ χρώματα καὶ τὰς μορφάς, ἔχουσι πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν τὰ νοούμενα ἐν αἰσθητῇ μορφῇ, ἐνθυμοῦνται ζωηρῶς τὰ στοιχεῖα τῶν λέξεων ὡς εἶνε τετυπωμένα καὶ γνωρίζουσιν εἰς ποίαν σελίδα ἀκριβῶς εὑρηνται αἱ λέξεις. Ὁ τύπος οὗτος τῆς ἀπομνημονεύσεως λέγεται *ὀπτικός*. Παρ' ἄλλοις ἐπικρατοῦσιν αἱ παραστάσεις αἱ ἐκ τῆς ἀκοῆς. Οὗτοι ἀναπαριστῶσι τὸν ἦχον τῶν λέξεων ἐνθυμούμενοι ζωηρῶς τὴν ὀξεῖαν καὶ εὔηχον φωνὴν τοῦ προφέροντος αὐτὰς μεθ' ὅλων τῶν ἀποχρώσεων τῆς διαλέκτου καὶ τῆς προφορᾶς. Ὁ τύπος οὗτος λέγεται *ἀκουστικός*. Καὶ ἄλλοι τέλος ἀπομνημονεύουσι ζωηρῶς τὰς παραστάσεις τὰς προϊούσας ἐκ τῆς κινήσεως καὶ ἰδίως τῆς τῶν γλωσσικῶν ὀργά-

---

(1). Οὕτως ὁ Reventlow ἐπενόησε πίνακά τινα εὐμνημόνευτον, ἐν ᾧ οἱ ἀραβικοὶ ἀριθμοὶ ἀντιστοιχοῦσι πρὸς ὡρισμένα σύμφωνα. Οἱ ἀριθμοὶ μεταβάλλονται εἰς λέξεις καὶ προτάσεις ἐχούσας σύμφωνα ἀντίστοιχα τοῖς ἀριθμοῖς.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

νων. Οὗτοι ἐνθυμούμενοι λέξιν τινὰ μόλις συγκρατοῦσι τὰ χείλη καὶ τὴν γλῶσσαν αὐτῶν τὰ φερόμενα εἰς τὰς κινήσεις, δι' ὧν προφέρονται αἱ νοηθεῖσαι λέξεις. Οἱ τοιοῦτοι συγχέουσι τὰς λέξεις τὰς διαφόρους μὲν τὴν σημασίαν, ὁμοιαζούσας ὅμως κατὰ τὴν προφοράν. Ὁ τύπος οὗτος λέγεται *κινητικός*. Σημειωτέον ὅμως, ὅτι ἡ ἐπικράτησις ἑνὸς μόνον τύπου εἶνε σπάνιόν τι. Οἱ πλεῖστοι ἄνθρωποι ἔχουσι μεικτόν τινα τύπον ἀπομνημονεύσεως, ἐν ᾧ ὑπερισχύει ὁ εἷς ἐκ τῶν τριῶν τύπων καὶ συνήθως ὁ ὀπτικός.

Σημ. Ἡ σημασία τῆς μνήμης διὰ τὰς ἐπιστήμας εἶναι μεγίστη. Ἰδίως δὲ ἡ μνήμη ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς σχολικῆς διδασκαλίας. Ἐν τῇ σχολικῇ περιόδῳ καταλλήλως καλλιεργουμένη ἀναπτύσσεται ἱκανῶς. Ἡ ἀρίστη εἰς καλλιέργειαν μέθοδος εἶναι ἔνθεν μὲν ἡ προσοχὴ καὶ ἡ συγκέντρωσις τοῦ πνεύματος εἰς τὴν διδασκαλίαν, ἔνθεν δὲ ἡ ἄσκησις τῆς μνήμης δι' ἐπαναλήψεως. Δι' ἀσκήσεως μανθάνει ὁ παῖς νὰ ἀναγινώσκῃ ταχέως, διὰ καταλλήλων δ' ἐρωτήσεων δεομένων ἀμέσου ἀπαντήσεως ὀξύνεται ἡ εὐχέρεια τῆς μνήμης περὶ τὴν ἀνάπλασιν τῶν παραστάσεων. Ἡ λήθη εἶναι, ὡς τὰ πολλά, μαρτύριον τῆς ἀπροσεξίας καὶ τῆς ἀδιαφορίας. Ὡς πρὸς τὰ τεχνητὰ μέσα τῆς *ἀναμνηστικῆς*, ταῦτα εἶναι μὲν ὠφέλιμα ἔν τισι περιπτώσεσι, καθόλου ὅμως ὡς ἐμπειρικὰ εἶναι ἐπιβλαβῆ. Ἡ ἀληθὴς ἀναμνηστικὴ εἶνε ἡ συχνὴ ἐπανάληψις.

ΦΑΝΤΑΣΙΑ

§ 26 ά). Φύσις καὶ εἶδη τῆς φαντασίας.

Φαντασία εἶνε ἐν γένει μὲν αὐτὸ τὸ παραστατικὸν (1), ἐν στενῇ δὲ ἐννοίᾳ ἡ δημιουργία καινοφανῶν μορφῶν (2). Τὸ ὑλικὸν τὸ ἐκ

(1). Οὕτω πως μεταχειρίζεται τὴν λέξιν *φάντασμα* ὁ Ἀριστοτέλης λέγων «οὐδέποτε νοεῖ ἄνευ *φαντάσματος* ἡ ψυχή».

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

τῶν αἰσθήσεων προϊὸν οὐ μόνον ἀνασχηματίζομεν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον πιστῶς ἐν τῇ μνήμῃ, ἀλλὰ καὶ δυνάμεθα νὰ μεταπλάσωμεν εἰς νέας πολυειδεῖς μορφάς. Τὸ οὐσιῶδες λοιπὸν γνώρισμα τῆς φαντασίας εἶνε ἡ δημιουργία νέων μορφῶν ἢ σχημάτων. Νέον γίνεται ὅλον τι ἢ δι' ἀφαιρέσεως μερῶν, ἢ διὰ προσθήκης ἢ τὸ συναμφότερον, διὰ προσθήκης ἅμα καὶ ἀφαιρέσεως. Ἡ πρώτη φαντασία λέγεται **ἀφαιρετική**, ἡ δὲ δευτέρα **ἐπιδιοριστική** ἢ **προσθετική**, καὶ ἡ τρίτη **συνδυαστική**.

Ἡ *ἐπιδιοριστικὴ* φαντασία ζωογονεῖ τὰ ὑπάρχοντα ἐμψυχοῦσα τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως καὶ παρεμβάλλουσα νέα μέλη εἰς τὰς παραστάσεις αὐτῶν. Ἐπὶ τῆς ἐπιδιοριστικῆς ταύτης φαντασίας ἐρείδεται ἡ παραμόρφωσις τῶν πραγμάτων. Ὡς γνωστὸν πολλοὶ αὐτόπται εἶνε ἀναξιόπιστοι ἐν ταῖς διηγήσεσιν αὐτῶν· τοῦτο ἀποδοτέον ἐν μέρει καὶ εἰς τὴν φαντασίαν αὐτῶν, δι' ἧς διηγούμενοί τι παρεμβάλλουσι πολλὰ συμπληρωτικῶς. Ὡς παράδειγμα ἐπιδιοριστικῆς φαντασίας ἀναφέρομεν τὴν περὶ ἡλίου εἰκόνα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Τὴν τοξοειδῆ τροχιὰν τοῦ ἡλίου φαντασθέντες ὡς ἱπποδρόμιον, συνεπλήρωσαν τὴν εἰκόνα παραστήσαντες τὸν ἥλιον ὡς ἅρμα μετὰ δύο ἵππων διευθυνόμενον ὑπὸ τοῦ θεοῦ τοῦ Ἡλίου. Τὸ θέαμα ἱππέως μετὰ μεγίστης ταχύτητος χωροῦντος παρέστησαν ὡς ὂν σύνθετον ἐξ ἀνθρώπου καὶ ἵππου (Κένταυρος).

Τὸ ἐναντίον τῆς προσθετικῆς τελεῖ ἡ *ἀφαιρετικὴ* φαντασία. Αὕτη ἀφαιρεῖ πολλὰ μέλη, ἵνα σχηματίσῃ καινοφανῆ ἐνδάλματα, δημιουργοῦσα λ. χ. ἐκ τοῦ ἀνθρώπου τὴν μορφὴν ἀνθρωπίσκου καὶ Πυγμαίου.

Ἀμφότερα τὰ εἴδη συνάπτουσα ἡ συνδυαστικὴ φαντασία εἶνε ἰδία ἡ δύναμις τῶν καινοφανῶν μορφῶν τῶν πολυειδῶν δημιουρ-

---

(2). Τινὲς συγχέουσι τὴν *φαντασίαν* ἐν γενικῇ ἐννοίᾳ καθ' ἣν ἀναπολεῖ τις τὰ πράγματα, πρὸς τὴν *φαντασίαν* ἐν στενῇ σημασίᾳ ὡς δύναμιν τοῦ ἐλευθέρου συνδυασμοῦ.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

γημάτων τῆς μυθολογίας, τῶν ὀνειροπολημάτων καὶ τῶν συμβολικῶν καὶ ἀλληγορικῶν τῶν θρησκειῶν εἰκόνων. Σημειωτέον ὅμως, ὅτι ἡ δημιουργικὴ αὕτη ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων τελεῖται κατὰ τοὺς νόμους τῆς ἐσωτερικῆς καὶ τῆς ἐξωτερικῆς σχέσεως τῶν παραστάσεων. Ὅπως τὸ ὑλικὸν τῆς φαντασίας εἶνε δεδανεισμένον, ὡς εἴπομεν, ἐκ τῶν κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεων, οὐδ' ἐπενοήθη ποτὲ νέος τόνος ἢ νέον χρῶμα κτλ. ὑπὸ τῆς φαντασίας, οὕτω καὶ οἱ νόμοι, ἐφ' ὧν ἐρείδεται ἡ φαντασία, εἶνε οἱ διέποντες τὸν συνειρμὸν τῶν παραστάσεων. Τὰ στοιχεῖα τῶν παραστάσεων συγχωνεύονται μετὰ τῶν στοιχείων ἄλλων παραστάσεων καὶ οὕτω σχηματίζουσι μορφὰς ἢ ὅλως τερατώδεις ἢ πιθανάς. Τὰ δημιουργήματα ταῦτα τῆς φαντασίας λέγονται καλλιτεχνήματα, ὅταν εἶνε σύμφωνα πρὸς τοὺς ὅρους, ἐξ ὧν ἐξαρτᾶται ἡ ἰδέα τοῦ καλοῦ.

§ 27 β'.) Χρησιμότης τῆς φαντασίας.

Ἡ χρησιμότης τῆς φαντασίας εἶνε μεγίστη. Ἐν πρώτοις ἡ φαντασία συμβάλλεται τὰ μέγιστα εἰς τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν καὶ εἰς τὴν πρόοδον τῶν ἐπιστημῶν. Συμβάλλεται εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πνεύματος, καθ' ὅσον περιβάλλουσα δι' εἰκόνων τὰ νοήματα καθίστησιν αὐτὰ ἐναργῆ καὶ προσιτά. Τὰ δημιουργήματα τῆς φαντασίας εἶναι τὸ σῶμα τοῦ νοήματος τὸ καθιστῶν ἡμῖν προσιτὴν τὴν ἀφηρημένην ἰδέαν. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ἡ χρῆσις τῆς φαντασίας εἶναι ἀπαραίτητον μέσον τῆς διδασκαλίας, διότι ζωογονοῦσα τὰ διδασκόμενα καθίστησιν αὐτὰ προσιτὰ εἰς τὴν εὐφάνταστον φύσιν τῶν παίδων. Ἡ μάθησις δὲν ἀποτελεῖται μόνον ἐξ ὅσων ἀντελήφθημεν ἡμεῖς αὐτοὶ διὰ τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων μεταδιδομένων ἡμῖν διὰ λέξεων. Ἀλλ' αἱ λέξεις αἱ συμβολίζουσαι τὰ νοήματα θὰ ἦσαν νεκρόν τι ἄνευ τῆς ζωοποιοῦ δυνάμεως τῆς φαντασίας. Αὕτη ἀναπλάσσουσα τὰς ἀντιστοίχους τῶν πραγμάτων εἰκόνας παρέχει σῶμα καὶ μορφὴν

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

εἰς πράγματα καὶ γεγονότα διαφεύγοντα τὴν αἴσθησιν ἡμῶν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἡ φαντασία εἶναι ἡ ψυχὴ οὕτως εἰπεῖν τῶν πνευματικῶν λεγομένων ἐποπτειῶν. Ἄνευ αὐτῆς δὲν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ συλλάβωμεν τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα τῆς γεωγραφίας, τῆς φυσιογνωσίας, τῆς ἱστορίας κτλ. τὰ διὰ ψιλῶν λέξεων ἡμῖν μεταδιδόμενα. Τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου λ. χ., τοῦ Ἀννίβου, τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας καὶ πάντων τῶν ἐκ περιγραφῶν καὶ διηγήσεων γνωστῶν ἡμῖν ἔχομεν τὴν ἀνατύπωσιν διὰ τῶν εἰκόνων τῶν ὑπὸ τῆς φαντασίας δημιουργουμένων.

Ἡ δὲ συμβολὴ τῆς φαντασίας εἰς τὰς ἐπιστήμας εἶνε γνωστή, ἀφ' οὗ αὕτη ὑποβοηθεῖ τὸν νοῦν εἰς τὰς ἐφευρέσεις καὶ ἀνακαλύψεις. Πᾶσαι αἱ ἐπιστημονικαὶ ἀνακαλύψεις ὅσαι δὲν προέρχονται ἐκ τύχης, πρὶν ἐμπεδωθῶσι λογικῶς, συνελήφθησαν καὶ προεθεωρήθησαν διὰ τῆς φαντασίας. Ὁ ζητῶν λ. χ. νὰ εὕρῃ τὸν ἀφανῆ νόμον τὸν διέποντα τὸν σύνδεσμον τῶν φυσικῶν πραγμάτων εὑρίσκει ἐν τῇ φαντασίᾳ θαυμαστὸν ἐπίκουρον. Πρῶτον δι' αὐτῆς δημιουργεῖ ποικίλους συνδυασμοὺς τῶν πραγμάτων. Ἔπειτα δὲ ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους εἰκόνων τούτων τῆς φαντασίας συναρπάζει διὰ τῆς φαντασίας τὴν γενικὴν ἰδέαν τὴν διέπουσαν τὸ ὅλον. Ἐκ τῆς πτώσεως, ὡς λέγουσι, τοῦ μήλου ὁ Νεύτων συνήγαγε τὸν θεμελιώδη νόμον τοῦ πλανητικοῦ συστήματος, τὸν νόμον τῆς ἕλξεως. Ἐν γένει δὲ αἱ **ὑποθέσεις**, ἄνευ τῶν ὁποίων δὲν δύναται νὰ προχωρήσῃ ἡ ἐπιστήμη, εἶνε ἔργον αὐτῆς. Ἀλλὰ τὸ ἴδιον πεδίον τῆς φαντασίας εἶνε ἡ **τέχνη**. Ἐν αὐτῇ βλέπομεν τὰς νέας μορφάς, δι' ὧν ἡ φαντασία μεταπλάσσει τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα κατὰ τὴν ἰδέαν τοῦ καλλιτέχνου. Ἐκ τῶν στοιχείων τῆς καθαρᾶς ποιήσεως συνέθηκεν ὁ Φειδίας τὸν Ὀλύμπιον Δία, ὁ Ραφαὴλ τὴν Μαδόνναν καὶ ὁ Δάντης τὴν θαυμαστὴν περιγραφὴν τῆς κολάσεως.

Συμβάλλεται δὲ εἰς τὴν πρᾶξιν ἡ φαντασία πολυειδῶς. Καθόλου μὲν εἰπεῖν ἡ φαντασία εἶνε ἡ δύναμις, δι' ἧς προπαρασκευάζεται τὸ μέλλον. Πρὶν ἢ δῆλα δὴ πράξωμέν τι, προσχεδιάζομεν διὰ τῆς φαντασίας τὰς ἡμετέρας ἐνεργείας καὶ πράξεις. Ἐὰν

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

εὑρίσκωμεν αὐτὸ ἐπιτευκτόν, ἡ προσχεδιάζουσα φαντασία ἀποβαίνει **ἐλπίς**, ἐὰν μή, ἡ φαντασία ἐγγενῆ ἀπόγνωσιν καὶ ἀποθάρρυνσιν. Οὕτω δὲ ἡ φαντασία **ὡς ἐλπὶς** καθίσταται ἠθικὴ δύναμις εὐφραίνουσα τὸν ἄνθρωπον, κινοῦσα αὐτὸν πρὸς τὸ ἐργάζεσθαι διὰ τῆς ἀπόψεως εἰς ὁρίζοντας κρείσσονος μέλλοντος, οὗς αὐτῷ διανοίγει. Τοὐναντίον ἡ ἀποθάρρυνσις εἶνε πηγὴ τῆς ἀργίας καὶ τῆς δυστυχίας. Ἰδίᾳ δὲ ἡ φαντασία διὰ τῶν δημιουργημάτων αὐτῆς ἀποδιώκει τὴν ἀνίαν καὶ ἀποβαίνει ἀνεξάντλητος πηγὴ ἀνέσεως ἐκ τῶν κόπων τῆς ἡμέρας, τέρψεως, τῆς τερπνῆς ἀναστροφῆς καὶ τῆς παραμυθίας ἐν ταῖς δυστυχίαις. Γνωστὴ δὲ εἶνε καὶ ἡ ροπή, ἣν αὕτη ἀσκεῖ ἐπὶ τὴν θεραπείαν τοῦ ἀνθρώπου τὸ ἠθικὸν αὐτοῦ ἐνισχύουσα.

Φανερὸν ὅμως ὅτι ἡ φαντασία εἶνε χορηγὸς τοιούτων ἀγαθῶν, ἐφ' ὅσον διέπεται ὑπὸ τοῦ λογικοῦ καὶ ὑπὸ τῆς βουλήσεως. Ἀπαλλαγεῖσα τῆς ἐπιβολῆς αὐτῶν ἀποπλανᾷ διὰ ψευδῶν εἰκόνων ἢ διαφθείρει δι' ἀκολάστων φαντασμάτων. Ἡ σοβαρὰ ἐργασία, ἡ νηφάλιος σκέψις, ἡ ἀπαθὴς παρατήρησις τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ἀκολουθιῶν τῶν ἀχαλινώτων τὴν φαντασίαν ἀνθρώπων εἶνε τὰ ἄριστα μέσα εἰς χαλιναγώγησιν τῆς φαντασίας.

Σημ. Τὸ περὶ φαντασίας δίδαγμα τῆς ψυχολογίας ὅτι αὕτη οὐδὲν νέον παράγει, ὅσῳ δὲ πλουσιώτερος ὁ θησαυρὸς τῶν ἐκ τῆς πείρας παραστάσεων, τοσούτῳ εὐκολώτερον τελεῖ τὸ ἔργον αὐτῆς, γίνεται βάσις καρποφόρου διδασκαλίας διὰ καταλλήλων ἐφαρμογῶν. Καὶ ὅτι μὲν διὰ τῆς ἐποπτείας πρέπει νὰ συλλέγῃ ὁ μαθητὴς τὸ ὑλικόν, τό τε ἄλλο καὶ δὴ καὶ τὸ τῆς φυσιογνωσίας καὶ τῆς γεωγραφίας, τοῦτο ἀποτελεῖ θεμελιώδες δίδαγμα τῆς σημερινῆς διδακτικῆς. Πῶς δὲ τὸ ὑλικὸν τοῦτο θὰ χρησιμεύσῃ εἰς πνευματικὰς ἐποπτείας, ἤτοι πῶς πρέπει νὰ ἔχῃ ἡ μορφὴ τῆς διδασκαλίας, ὥστε ὁ παῖς νὰ ἀναπαριστᾷ διὰ τῆς φαντασίας γεγονότα καὶ ἀντικείμενα, ἅτινα δὲν εἶδε, τούτου ἄριστα ὑποδείγματα εὑρίσκει τις ἐν ταῖς Διδακτικαῖς καὶ ταῖς παιδαγωγικαῖς Ψυχολογίαις.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

§ 28 γ'). Ὄνειρα.

Τὰ ὄνειρα ἀποτελοῦσι μέσην κατάστασιν συνειδήσεως καὶ ἀσυνειδήτου τοῦ ἀνθρώπου καταστάσεως. Ταῦτα συμβαίνουσι ὡς τὰ πολλὰ ἐν ἐλαφρῷ ὕπνῳ, κατὰ τὴν ἀρχὴν καὶ κατὰ τὸ τέλος τοῦ ὕπνου. Ἐὰν πάντοτε καὶ δὴ καὶ ἐν τῷ βαθεῖ ὕπνῳ ὀνειρεύεταί τις δὲν δυνάμεθα μετὰ θετικότητος νὰ εἴπωμεν. Τὰ ὄνειρα κατὰ τὴν φύσιν αὐτῶν ἀνήκουσιν εἰς τὰς λεγομένας *παραισθήσεις* (illusion) καὶ *ψευδαισθήσεις* (hallucination). Πολλάκις ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ προκαλεῖται ὄχι ἡ ἀντίστοιχος παράστασις, ἀλλὰ ἄλλη παράστασις οὐδὲν κοινὸν ἔχουσα μετὰ τῆς πρώτης. Ἐν νυκτὶ λ. χ. οἱ κλάδοι τοῦ δένδρου φαίνονται τῷ δειλῷ ἀνθρώπῳ ὡς μορφὴ κεκρυμμένου ὁπλίτου καὶ ἐν τῷ φωτὶ τῆς σελήνης λευκὸν ὕφασμα φαίνεται ὡς λευκὴ μορφή. Βλέποντες τὸν ἥλιον κινούμενον καὶ ἐν σιδηροδρομικῇ πορείᾳ τοὺς τηλεγραφικοὺς πασσάλους τρέχοντας ἔχομεν βεβαίως πραγματικοὺς ἐρεθισμοὺς ἐκ τῶν αἰσθήσεων, ἀλλ' ἑρμηνεύομεν αὐτοὺς ἐσφαλμένως. Τὸ φαινόμενον τοῦτο καλεῖται *παραίσθησις*. Πολλάκις ὅμως ἄνευ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ ὁ ἄνθρωπος πάσχων βλέπει καὶ ἀκούει ἀνύπαρκτα πράγματα οὐδαμῶς εἰς τὴν ὕπαρξιν αὐτῶν ἀμφιβάλλων. Ταῦτα εἶνε αἱ *ψευδαισθήσεις*. Οὕτω λοιπὸν καὶ τὰ ὄνειρα ὑπάγονται εἰς δύο κατηγορίας. Α') Ἢ προέρχονται ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν ἢ ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν, ἢ Β') εἶνε προϊόντα τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων.

Τὰ ἐξ ἐσωτερικῶν ἢ ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν προϊόντα εἶνε συνηθέστατα. Οἱ ἐρεθισμοὶ ἐκ τῆς λειτουργίας τῶν ἐσωτερικῶν ὀργάνων (ἐκ τῆς ἀναπνοῆς, ἐκ τῆς πέψεως κλπ.) καὶ αἱ ἐξωτερικαὶ ἐντυπώσεις (φῶς, ἦχος, πίεσις, θερμοκρασία, ψῦχος κτλ.) γίνονται ἀφορμαὶ εἰς πολυειδεῖς ὀνειροπολήσεις. Ὁ εὐκόλως ἀναπνέων φαντάζεται ἑαυτὸν ἱπτάμενον, ὁ βαρέως πάσχει ἐφιάλτην, ὁ νυγμὸς ὑπολαμβάνεται ὡς δηγμὸς ὄφεως κλπ. Ὁ Καρτέσιος δηχθεὶς ὑπὸ ψύλλου ὠνειρεύθη ὅτι ἐτρώθη ὑπὸ ξίφους.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Τὰ δὲ ἐκ τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων προϊόντα διαιροῦνται:

α΄) Εἰς τὰ προερχόμενα διὰ τοῦ συνειρμοῦ ἐκ τῆς ψυχικῆς διαθέσεως ἢ ἐκ τῆς τελευταίας σκέψεως τῆς κατεχούσης τὸν ἄνθρωπον τὴν παραμονήν. Κατακλίνεταί τις σκεπτόμενος τὸν στρατὸν καὶ ὀνειρεύεται μάχας καὶ τηλεβόλα.

β΄) Εἰς τὰ ἀποτελούμενα ἐκ τῶν συνήθων ἰδεῶν τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν ἐγρήγορσιν. Ὁ μαθητὴς ὀνειρεύεται τοὺς διδασκάλους, ὁ ἀξιωματικὸς τοὺς στρατιώτας κλπ. Ὁ ζητῶν χρήματα γίνεται πλούσιος ἐν ὀνείρῳ.

Τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῶν ὀνείρων εἶνε τὸ ἀκανόνιστον καὶ ἀσυνάρτητον τῶν εἰκόνων αὐτῶν. Ὁ δεσμὸς τοῦ λογικοῦ, ὁ συνέχων τὰς παραστάσεις ἢ ἐλλείπει ἢ χαλαροῦται τοὐλάχιστον. Οὕτω τὰ ὄνειρα ἔχουσι μυθολογικὸν χαρακτῆρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄.

---

§ 29. Νόησις.

Διάφορος τοῦ παραστατικοῦ εἶνε ἡ ἀνωτέρα ψυχικὴ λειτουργία, ἡ νόησις. ***Νοεῖν*** κατὰ τὴν γενικωτέραν αὐτοῦ ἔννοιαν σημαίνει συσχετίζειν τὰς παραστάσεις καὶ εὑρίσκειν ὁμοιότητας καὶ διαφοράς. Κατὰ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην νόησις εἶναι καὶ ἡ κατ' αἴσθησιν ἀντίληψις καὶ ὁ συνειρμὸς τῶν παραστάσεων. Ὅταν βλέπων τις τὸν Α. ἀναγνωρίζῃ αὐτὸν ὡς φίλον αὐτοῦ, ὅταν ἀντιλαμβανόμενος τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζῴων καλῇ τοῦτο μὲν φιλύραν, τοῦτο δὲ ἀετόν, ὅταν διακρίνῃ τὰ πλάσματα τῆς φαντασίας ἀπὸ τῶν πραγματικῶν ἀντιλήψεων, τότε νοεῖ ἤτοι συγκρίνει ἁπλῶς τὰ πράγματα καὶ εὑρίσκει αὐτὰ ἢ ὅμοια ἢ διάφορα.

Κατὰ δὲ τὴν στενωτέραν αὐτοῦ σημασίαν *νοεῖν* σημαίνει ἐν ἐπιγνώσει συσχετίζειν τὰς παραστάσεις ὡς μέλη οὐσιώδη μιᾶς ἀνωτέρας ἰδέας. Ἡ ἀνωτέρα αὕτη ἰδέα διήκουσα διὰ πάντων τῶν μελῶν συνδέει αὐτὰ εἰς ἐνιαῖόν τι ὅλον. Τὴν συνέχουσαν ταύτην

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ἰδέαν ἐμβλέπει τις οὐ μόνον εἰς τὰ πνευματικὰ προϊόντα, ἀλλὰ καὶ εἰς πᾶσαν σκέψιν. Ἐν μὲν τοῖς πρώτοις βλέπει τις σύστημα ἐννοιῶν κατωτέρων καὶ ἀνωτέρων, δι' ὧν διήκει ἀνωτάτη τις ἰδέα. Καὶ πᾶσα δὲ σκέψις εἶνε σύνδεσις τῶν παραστάσεων, πρὸς ἐπίλυσιν ὡρισμένου θεωρητικοῦ ἢ πρακτικοῦ προβλήματος.

Κατὰ ταῦτα τὸ *νοεῖν* διακρίνεται τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων. Τὰ δὲ διακριτικὰ γνωρίσματα αὐτοῦ εἶνε τὰ ἑξῆς τρία :

Α΄). Ἡ *τάξις* τῶν παραστάσεων. Ὁ συνειρμὸς τῶν παραστάσεων εἶνε, ὡς εἴπομεν, σύνδεσις τῶν παραστάσεων. Ἀλλ' ἐν ᾧ ἡ σύνδεσις αὕτη εἶνε σύνδεσις ἄτακτος, κατὰ παράταξιν τῶν μελῶν, καὶ ὄχι ἑνότης, τὸ νοεῖν εἶνέ τι συντεταγμένον καὶ κατὰ ὡρισμένον σχέδιον χωροῦν. Ὁ μὲν παριστῶν τι παραδίδοται εἰς τὴν αὐτόματον καὶ ἀτελεύτητον σειρὰν τῶν παραστάσεων ἄνευ τινὸς σχεδίου, διευθυνόμενος μᾶλλον ὑπ' αὐτῆς ἢ διευθύνων. Ὁ δὲ νοῶν αὐτὸς εἰσδύων εἰς τὸ δίκτυον τῶν παραστάσεων καὶ κατὰ ὡρισμένον σχέδιόν ἐργαζόμενος ἐκλέγει τοὺς συνδυασμοὺς τῶν παραστάσεων τοὺς ὑπηρετικοὺς εἰς τὸ σχέδιον αὐτοῦ, ἀποκλείων τοὺς ἀχρήστους καὶ ἐν γένει διευθύνων καὶ περιορίζων τὴν πορείαν τῶν παραστάσεων. Ἡ λογικὴ αὕτη σύνδεσις τῶν παραστάσεων ἐρείδεται προφανῶς ἐπὶ τῶν νόμων τοῦ συνειρμοῦ. Ὅπως δι' οὐδενὸς τεχνητοῦ μέσου δυνάμεθα νὰ ἀπαλλαγῶμεν τῶν νόμων τῆς φύσεως, ὅπως πράττοντες χρησιμοποιοῦμεν τοὺς φυσικοὺς νόμους, οὕτω καὶ νοοῦντες μεταχειριζόμεθα τοὺς νόμους τοῦ συνειρμοῦ διὰ τὰς χρείας ἡμῶν εἰς κατασκευὴν τῶν διανοημάτων. Εἶνε ὅμως φανερὸν ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς ταὐτότητος καὶ τῆς ἀντιφάσεως ὑπόκειται βάσις εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν ἐννοιῶν, τῶν κρίσεων καὶ τῶν συλλογισμῶν. Τὰ στοιχεῖα ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ἡ ἔννοια, ἡ κρίσις καὶ ὁ συλλογισμός, δέον νὰ ὑποτεθῶσιν ὡς τὰ αὐτὰ πρὸς ἄλληλα.

Β΄) Ἡ ***προσοχὴ*** καὶ τὸ ***διαφέρον***. Ὁ μὲν συνειρμὸς τῶν παραστάσεων εἶνε μηχανικὸς συνδυασμὸς τῶν παραστάσεων ἄνευ τῆς προσωπικῆς ἡμῶν ἐπιβολῆς διεξαγόμενος. Τοὐναντίον ἐν τῇ νοήσει στρέφομεν ἑκουσίως τὴν προσοχὴν εἰς τὴν πορείαν τῶν παραστά-

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

σεων ἐφιστῶντες τὸν νοῦν οὐ μόνον εἰς τὸ περιεχόμενον τῶν παραστάσεων, ἀλλὰ κυρίως εἰς τὰς σχέσεις τὰς ἐπικρατούσας μεταξὺ αὐτῶν. Βεβαίως καὶ ὁ συνειρμὸς τῶν παραστάσεων συνεφέλκεται καὶ τὴν προσοχὴν καὶ τὸ διαφέρον ἡμῶν. Ἀλλ' ἡ προσοχὴ αὕτη εἶνε μᾶλλον ἀκουσία καὶ παθητικὴ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ ἐξαρτωμένη, μὴ ἀνερχομένη δὲ εἰς αὐτοτελῆ καὶ ἀνωτέραν σύνδεσιν τῶν σχέσεων τῶν παραστάσεων.

Γ') Τὰ **ὡρισμένα ἀποτελέσματα.** Ὁ μὲν μηχανικὸς συνειρμὸς τῶν παραστάσεων ὡς ἄσκοπος καὶ ἀκούσιος οὐδὲν θετικὸν πορίζει ἡμῖν. Τοὐναντίον ἡ νόησις ὡς σκόπιμος σύνδεσις τῶν παραστάσεων ἐπιλύουσα τὰ πολλαπλᾶ προβλήματα τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος ἀπολήγει εἰς ὡρισμένα ἀποτελέσματα. Τὰ ἀποτελέσματα ταῦτα λέγονται ***γνώσεις*** ἢ ***ἀλήθειαι,*** ἐὰν συνάδωσι πρὸς τὰ πράγματα ὡς ἀντιλαμβανόμεθα αὐτά, πλάναι δὲ ἐὰν μὴ συμφωνῶσι. Βεβαίως καὶ διὰ τοῦ συνειρμοῦ προσλαμβανομεν καὶ εἰσάγομεν πολλὰ εἰς τὸ πνευματικὸν ἡμῶν ταμεῖον, ἀλλὰ ταῦτα ὄντα ἄζωα καὶ συγκεχυμένα εἴδωλα χρησιμεύουσιν ὡς στοιχεῖα τοῦ ψυχικοῦ ἡμῶν κόσμου μόνον, ἐὰν ἐρευνηθῶσι καὶ διαταχθῶσιν ὑπὸ τῆς διακοσμητικῆς τῆς ψυχῆς δυνάμεως, τῆς νοήσεως. Αὕτη εἶνε ἡ δύναμις ἡ τοποθετοῦσα τὰς παραστάσεις καὶ καταρτίζουσα τὸν πνευματικὸν κόσμον ἐκ τῆς ἐμπειρίας, ἡ λεγομένη ὑπό τινων ***πρόσληψις.***

Οὕτω προέρχονται τρεῖς τινες ἐπόψεις, καθ' ἃς ἐν τοῖς ἑξῆς θεωροῦμεν τὸ νοεῖν.

Α') Τὰ εἴδη τῆς νοήσεως, ἤτοι ἡ κρίσις, ἡ ἔννοια καὶ ὁ συλλογισμός.

Β') Ἡ διὰ τῆς νοήσεως μόρφωσις καὶ ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἤτοι ἡ *πρόσληψις* καὶ

Γ') Ἡ φύσις τῆς προσοχῆς καὶ τοῦ διαφέροντος, τῶν μέσων, δι' ὧν νοοῦμεν.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Α΄) ΤΑ ΕΙΔΗ ΤΗΣ ΝΟΗΣΕΩΣ

§ 30 ά) Ἔννοια.

Εἴπομεν ὅτι ἑκάστου αἰσθητοῦ πράγματος ἔχομεν εἰκόνα, τὴν καλουμένην παράστασιν. Ἐὰν ἡ εἰκὼν αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὸ ὅλον τοῦ ἀντικειμένου ὠνομάσθη ὁλική, ἐὰν εἰς τὸ μέρος μερική. Πλὴν ὅμως τῶν παραστάσεων τούτων σχηματίζομεν καὶ ἄλλας περιλαμβανούσας ὄχι ἕν, ἀλλὰ πολλὰ ὁμοειδῆ ἀντικείμενα. Οὕτω λέγομεν ἄνθρωπος, κύων, ἵππος κτλ. Διὰ τούτων δὲν ἐννοοῦμεν ὡρισμένον ἵππον, ἀλλὰ κοινὸν τύπον περιέχοντα τὰ γνωρίσματα πάντων τῶν ἵππων. Ὁ τύπος οὗτος λέγεται *γενικὴ ἢ καθολικὴ παράστασις ἢ ψυχικὴ ἔννοια.*

Ὁ τύπος οὗτος σχηματίζεται ὡς ἑξῆς. Τὰ ὅμοια στοιχεῖα τὰ ἐν τοῖς ἵπποις ὑπάρχοντα συνενούμενα καθίστανται λίαν ζωηρὰ καὶ ἀποτελοῦσι κοινὴν εἰκόνα, ἐξ ἧς ἐλλείπουσι τὰ ἀσθενῆ διάφορα στοιχεῖα. Ἡ οὕτω σχηματισθεῖσα παράστασις τοῦ ἵππου εἶνε ἡ γενικὴ ψυχικὴ ἔννοια τοῦ ἵππου. Εἰς τὸν σχηματισμὸν τοῦτον τῆς καθολικῆς παραστάσεως συμβάλλεται τὰ μάλιστα ἡ γλῶσσα περιβάλλουσα δι' ὡρισμένης λέξεως τὸ περιεχόμενον αὐτῆς.

Ἀλλὰ παρὰ τὴν γενικὴν ταύτην ἔννοιαν ὑπάρχει καὶ ψυχικὴ ἔννοια ἀναφερομένη εἰς ἕνα ὡρισμένον ἵππον. Ἡ τοιαύτη ἔννοια ἡ ἀναφερομένη εἰς ἓν ὡρισμένον ἄτομον λέγεται *ἀτομική*. Ἡ ἀτομικὴ ἔννοια εἶνε ἡ σύλληψις τῶν μονίμων γνωρισμάτων ἑνός τινος ἀντικειμένου ἀσχέτως πρὸς τὰς διαφόρους συνθήκας ὑφ' ἃς ἑκάστοτε διατελεῖ. Τὸν ἵππον λ.χ. Α, βλέπομεν νῦν μὲν ἐνταῦθα, ἄλλοτε δὲ ἐν ἄλλῃ θέσει, νῦν μὲν τρώγοντα, νῦν δὲ ἄλλο τι ποιοῦντα, ἔχομεν δῆλα δὴ διαφόρους αὐτοῦ ἐποπτείας κατὰ τὰς ἑκάστοτε περιστάσεις. Ἐὰν ἀποστρέψαντες τὸν νοῦν ἀπὸ τῶν τοιούτων τυχαίων γνωρισμάτων φαντασθῶμεν τὸν ἵππον καθ' ἑαυτόν, ἤτοι μετὰ τῶν μονίμων αὐτοῦ γνωρισμάτων, τότε ἔχομεν τὴν ἀτομικὴν αὐτοῦ ἔννοιαν. Γενικὴ λοιπὸν καὶ ἀτομικὴ ἔννοια

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ἔχουσι γενικόν τι. Τὸ γενικὸν τοῦτο εἶνε ἐν μὲν ταῖς γενικαῖς ἐννοίαις τὸ κοινὸν πλειόνων τοῦ ἑνὸς ἢ καθόλου πολλῶν ἀντικειμένων, ἐν δὲ ταῖς ἀτομικαῖς εἶνε τὰ σταθερὰ γνωρίσματα τὰ ἐπαναλαμβανόμενα ἐν ταῖς διαφόροις ἐποπτείαις τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου.

Ἀλλ' ὡς πᾶς τις βλέπει, ὁ σχηματισμὸς οὗτος τῆς ἐννοίας εἶναι ὅλως ἀκούσιος, ἄσκοπος καὶ αὐτόματος. Αἱ ψυχικαὶ ἔννοιαι γεννῶνται ὅλως μηχανικῶς συνειρομένων τῶν κοινῶν γνωρισμάτων κατὰ τὸν νόμον τῆς ὁμοιότητος. Ὡς τοιαῦται δὲ

Α') Εἶναι ἢ στενώτεραι ἢ εὐρύτεραι τοῦ δέοντος. Ἢ δὲν περιλαμβάνουσι δῆλα δὴ πάντα τὰ ὁμοειδῆ ἀντικείμενα τὰ εἰς αὐτὰς ἀνήκοντα ἢ συμπεριλαμβάνουσι καὶ ἄλλα μὴ ἀνήκοντα εἰς αὐτάς. Ὁμοίως δὲ καὶ αἱ ἀτομικαὶ ἔννοιαι δὲν περιλαμβάνουσι πάντα τὰ ἀτομικὰ γνωρίσματα, δι' ὧν τὸ ἄτομον διακρίνεται τῶν ὁμοειδῶν ἀντικειμένων.

Β') Μεταβάλλονται κατὰ τὰς βιωτικὰς ἑκάστοτε σχέσεις. Ἄλλην λ. χ. γενικὴν εἰκόνα τῆς οἰκίας ἔχει ὁ χωρικὸς ὁ ζῶν ἐν ὀρεινῷ χωρίῳ καὶ βλέπων καλύβας ἢ μεμονωμένας οἰκίας καὶ ἄλλην ὁ κάτοικος μεγαλοπόλεως.

Τὰς ἐλλείψεις ταύτας αἴρει ἡ νόησις λαμβάνουσα σαφῆ γνῶσιν τοῦ περιεχομένου τῆς ψυχικῆς ἐννοίας καὶ σχηματίζουσα τὴν λογικὴν τοῦ πράγματος ἔννοιαν, τὴν ἐκφερομένην ἐν τῷ ὁρισμῷ. Ἡ λογικὴ ἔννοια λοιπὸν εἶναι ἡ συνένωσις πάντων τῶν οὐσιωδῶν γνωρισμάτων ἀντικειμένου τινός.

Κατὰ ταῦτα ἡ λογικὴ ἔννοια διακρίνεται τῆς ψυχικῆς ἢ καθολικῆς παραστάσεως διττῶς· Α') κατὰ τὴν ***γένεσιν*** καὶ Β') κατὰ τὴν ***οὐσίαν***.

Κατὰ μὲν τὴν γένεσιν ἡ ψυχικὴ ἔννοια σχηματίζεται βαθμηδόν, αὐτομάτως καὶ παθητικῶς. Ἐκ τῆς θέας λ. χ. πολλῶν πτηνῶν μορφοῦται ἐν ἐμοὶ ἡ ψυχικὴ ἔννοια τοῦ πτηνοῦ. Τοὐναντίον ἡ λογικὴ ἔννοια εἶναι προϊὸν τῆς νοήσεως ἐν ἐπιγνώσει ἐργαζομένης καὶ τὸ μόνιμον ποιὸν τῶν παραστάσεων συλλαμβανούσης. Οὕτω ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ ὄνου, τοῦ ἵππου καὶ τοῦ ἡμιόνου

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

σχηματίζομεν τὴν λογικὴν ἔννοιαν τοῦ μονοχήλου ἀπομακρύνοντες τὰς διαφορὰς τὰς ἐκ τῆς θέσεως τοῦ σώματος, τοῦ μήκους, τῶν ὤτων κτλ. Οἱ ἀπαίδευτοι ἔχουσι ψυχικὰς ἐννοίας, οἱ δὲ μεμορφωμένοι λογικάς.

Κατὰ τὴν οὐσίαν ἡ μὲν ψυχικὴ ἔννοια περιλαμβάνει ὡρισμένον ἀριθμὸν προσώπων ἢ πραγμάτων οὖσα προϊὸν τῆς προσωπικῆς ἑκάστου πείρας, οὕτω δὲ εἶναί τι ποικίλον καὶ ἐξαλλάσσον, εὐρυνομένη ἐφ' ὅσον εὑρύνεται καὶ ἡ πεῖρα ἑκάστου εἰς ἀντιλήψεις ὁμοειδῶν πραγμάτων. Ὁ εἰθισμένος εἰς μικρὰ πτηνὰ θὰ ὑπολάβῃ τὰ μεγαλείτερα ὡς μὴ ἀνήκοντα εἰς τὸ γένος τῶν πτηνῶν. Ἡ δὲ λογικὴ ἔννοια οὖσα κοινὸν κτῆμα τῶν μορφούντων αὐτὴν περιλαμβάνει ἐξ ἴσου πάντα τὰ ὁμοειδῆ ἀντικείμενα τά τε συνήθη καὶ τὰ ὑπὲρ τὸν κύκλον τῆς ἐμπειρικῆς ἑκάστου γνώσεως. Ἡ φάλαινα εἶνε ἐξ ἴσου θηλαστικὸν ὡς ὁ βοῦς, καὶ ἡ νυκτερὶς ἐξ ἴσου πτηνὸν ὡς ἡ χελιδών. Βεβαίως ἐν τῷ σχηματισμῷ τῆς λογικῆς ἐννοίας παρέπεται τὸ φάντασμα ἢ τὸ σχῆμα τούτου ἢ ἐκείνου ἐκ τῶν ὁμοειδῶν ἀντικειμένων τῶν ὑπαγομένων εἰς τὴν ἔννοιαν. Σχηματίζων τις λ. χ. τὴν ἔννοιαν τοῦ τριγώνου ἔχει ἅμα καὶ τὴν ὀπτικὴν εἰκόνα τριγώνου τινός. Ἀντιλαμβανόμεθα λοιπὸν τῆς τε λογικῆς καὶ τῆς ψυχικῆς ἐννοίας διὰ τοῦ πλάτους αὐτῆς. Ὀρθῶς δὲ εἶπεν ὁ Ἀριστοτέλης «οὐδέποτε νοεῖ ἄνευ φαντάσματος ἡ ψυχή». Ἀλλὰ τὸ βάθος ὡς εἴπομεν τῆς λογικῆς ἐννοίας ἤτοι τὸ σύνολον τῶν γνωρισμάτων εἶνε διάφορον πάντῃ τοῦ τῆς ψυχικῆς ἐννοίας περιεχομένου.

Σημ. Ὡς παράδειγμα τῆς διαφορᾶς ἀντιλήψεως κατ' αἴσθησιν, ἀτομικῆς παραστάσεως, ψυχικῆς καὶ λογικῆς ἐννοίας κείσθω τὸ ἑξῆς :

Ἀτμομηχανῆς τινος ἔχει τις *ἀντίληψιν*, ἐὰν ἴδῃ αὐτὴν ἔν τινι σιδηροδρόμῳ, *ἀτομικὴν παράστασιν*, ἐὰν ἔχῃ ἰδῇ τὴν μηχανὴν ἐν διαφόροις θέσεσιν, ἐν χρήσει δῆλα δὴ καὶ ἐκτὸς χρήσεως, ἄνευ θερμότητος κειμένην που κτλ. *Γενικὴν παράστασιν* ἢ ψυχικὴν ἔννοιαν τῆς ἀτμομηχανῆς ἔχει τις, ἂν εἶδε ἀτμομηχανὰς διαφόρου

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

μεγέθους καὶ κατασκευῆς, αἵτινες πᾶσαι συνενούμεναι ἀποτελοῦσι γενικόν τινα τύπον, τὸν τύπον τῆς καθολικῆς παραστάσεως. Λογικὴν ἔννοιαν τῆς ἀτμομηχανῆς μορφοῖ τις, ἐὰν ἐνίδῃ ἐν τῇ ἀτμομηχανῇ μηχανήν, ἧς τὰ μέρη ἕκαστα κατατείνουσι πρὸς ἕνα σκοπόν, νὰ παραγάγωσιν ὁριζόντιον κίνησιν διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ ἀτμοῦ.

Β'. ΚΡΙΣΙΣ

§ 31 1). **Φύσις τῆς λογικῆς κρίσεως.**

Κρίνειν σημαίνει καθόλου συνδέειν ἢ χωρίζειν παραστάσεις. Ὡς τοιοῦτο τὸ κρίνειν ὑπάρχει, ὡς εἴπομεν, καὶ ἐν τῇ ἀντιλήψει καὶ ἐν τῷ συνειρμῷ τῶν παραστάσεων. Ὁ ἀναγνωρίζων τινὰ ὡς φίλον αὐτοῦ καὶ δένδρον τι ὡς ἐλαίαν ἢ πορτοκαλέαν, ὁ συνδέων διαφόρους παραστάσεις λόγῳ τῶν ὁμοίων αὐτῶν στοιχείων ἢ διϊσχυριζόμενος ὅτι Κένταυρος δὲν ὑπῆρξεν, ἐκφέρει καὶ οὗτος κρίσιν. Ἀλλ' ἡ κρίσις αὕτη στηριζομένη ἐπὶ τοῦ συνειρμοῦ τελεῖται αὐτομάτως, ὁ δὲ ἐκφέρων αὐτὴν οὐδεμίαν ἔχει ἐπίγνωσιν τοῦ συνδέσμου τοῦ ὑπάρχοντος μεταξὺ τῶν παραστάσεων.

Ἡ κρίσις ἐν τῇ κυρίᾳ αὐτῆς σημασίᾳ εἶνε ἡ *ἐπίγνωσις* τοῦ δυνατοῦ ἢ μὴ τῆς συνδέσεως δύο παραστάσεων ἢ ἐννοιῶν. Τὴν ἐπίγνωσιν ταύτην λαμβάνομεν ἀναλύοντες τὴν δεδομένην αὐτόματον σύνδεσιν τῶν παραστάσεων εἰς τὰ συστατικὰ αὐτῆς, καὶ οὕτως ἀποφαινόμεθα θετικῶς καὶ ἐν ἐπιγνώσει περὶ τῆς συνδέσεως ἢ μὴ τῶν ἐννοιῶν. Ἡ κρίσις λοιπὸν ἐν τῇ κυρίᾳ σημασίᾳ τῆς λέξεως, ἤτοι ἡ λογικὴ κρίσις, προϋποτίθησι τὴν αὐτόματον σύνδεσιν τῶν παραστάσεων, ὡς ἡ λογικὴ ἔννοια τὴν ψυχικήν. Αἱ παραστάσεις συνδέονται αὐτομάτως καὶ ἀποτελοῦσιν ὅλον τι, οὐ ἀντιλαμβανόμεθα διὰ τῶν αἰσθήσεων ἢ παριστάνομεν. Ἡ παραβολὴ ἢ σύγκρισις τῶν παραστάσεων λέγεται *διανόησις*. Τὸ σχῆμα λοιπὸν τῆς κρίσεως εἶνε ἡ ἐκ τοιαύτης ἐπόψεως σύνδεσις δύο ἐννοιῶν, τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ κατηγορουμένου, ἔκφρασις δ' αὐτῆς εἶναι

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ἡ πρότασις. Στρέφοντες τὴν προσοχὴν εἰς τὰς αὐτομάτους συνδέσεις τῶν παραστάσεων λαμβάνομεν σαφῆ γνῶσιν πάντων τῶν συνιστώντων αὐτὰς στοιχείων ἅμα δὲ καὶ τῶν ὅρων, καθ' οὓς συνδέονται, καὶ τοῦ κύρους τῆς συνδέσεως αὐτῶν. Ἡ διαμόρφωσις τῶν αὐτομάτων κρίσεων εἰς λογικὰς κρίσεις γίνεται ὡς ἑξῆς.

Πρῶτον μὲν ἡ λογικὴ κρίσις διαμορφοῖ τὰς παραστάσεις καὶ ἐννοίας καθαίρουσα τὸ συγκεχυμένον καὶ ἀσαφὲς τῆς παραστάσεως. Εἶτα ἐξετάζει τοὺς ὅρους, καθ' οὓς δέον νὰ εἶνε συνημμένα τὸ κατηγορούμενον καὶ τὸ ὑποκείμενον, ὥστε νὰ ἀντιστοιχῶσιν εἰς τὰ πράγματα τῆς πείρας καὶ τοῦ βίου. Βεβαίως εἰς πολλὰς αὐτομάτους σχηματιζομένας κρίσεις οὐδεμίαν μεταβολὴν ἐπάγεται ἡ λογικὴ κρίσις. Αἱ κρίσεις «ἡ τράπεζα αὕτη εἶναι τετράγωνος» καὶ «ἡ γωνία αὕτη εἶναι ὀξεῖα», τὸ δένδρον τοῦτο εἶναι καρποφόρον, οὔτε ἀνάγκην ἔχουσιν ἀνακρίσεων, οὔτε ὑφίστανται μεταβολήν τινα λογικῶς ἀνακρινόμεναι. Ἀλλ' ὑπάρχουσιν αὐτόματοι κρίσεις, ἐν αἷς πρέπει νὰ μελετηθῇ ἡ λογικὴ αὐτῶν σύνδεσις, ὅπως μὴ πλανᾶται ὁ ἄνθρωπος εἰς τὰς κρίσεις αὐτοῦ. Ἔν τισι κρίσεσιν ἡ σύνδεσις τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ κατηγορουμένου ὀφείλεται εἰς τυχαίας ἀφορμὰς καὶ αἴτια καὶ εἰς πλάνας τῆς φαντασίας. Ἐν ἄλλαις κρίσεσιν ὀρθῶς μὲν ἐγένετο ἡ σύνδεσις αὐτῶν, ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος οὐδεμίαν ἔχει ἐπίγνωσιν τοῦ τοιούτου αὐτῶν συνδέσμου. Τῶν κρίσεων λ. χ. «ἡ θερμότης ἐκτείνει τὰ σώματα», «τὰ θηλαστικὰ ἔχουσιν ἐρυθρὸν καὶ θερμὸν αἷμα» κτλ., πρέπει νὰ ἐρευνηθῇ ἡ λογικὴ κρίσις κατὰ πόσον εἶνε ὀρθή, ἤτοι ἀντίστοιχος εἰς τὰ ὑπὸ τῆς πείρας διδόμενα. Οὕτω παρίσταται ἀνάγκη πολλάκις ἡ κρίσις νὰ ἐρευνηθῇ καὶ ἐμπεδωθῇ λογικῶς. Ἡ τοιαύτη ἐξακρίβωσις καὶ ἐμπέδωσις γίνεται διὰ τοῦ *συλλογισμοῦ*.

§ 32 2) Εἴδη τῆς κρίσεως.

Τὰ εἴδη τῆς κρίσεως εἶνε ἀνάλογα πρὸς τὰς ἐπόψεις, καθ' ἃς ἐξετάζεται ἡ σχέσις ὑποκειμένου καὶ κατηγορουμένου. Ἡ ἐξέτασις τῶν ποικίλων τούτων ἐπόψεων ἀνήκει εἰς τὴν Λογικήν. Ψυ-

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

χολογικὴν σημασίαν ἔχει ἡ κατὰ τὸ ποιὸν ἐξέτασις τῶν κρίσεων. Πᾶσα δῆλα δὴ παραβολὴ ἢ σύγκρισις τῶν ἐννοιῶν ἀποτελευτᾷ, ἢ εἰς σύναψιν τοῦ κατηγορουμένου μετὰ τοῦ ὑποκειμένου ἢ τοὐναντίον εἰς ἄρνησιν. Ὡς ὑπεδηλώθη, πολλάκις ἐξ ἀπάτης τῶν αἰσθήσεων, ἐκ τυχαίων ἀφορμῶν καὶ ἐλατηρίων, ἐκ τῆς φαντασίας καὶ ἐκ σπουδῆς τῆς σκέψεως σχηματίζονται ψυχολογικαὶ κρίσεις, οἷαι ὁ ἥλιος κινεῖται περὶ τὴν γῆν, ὁ σίδηρός εἶναι μέλας λίθος (Ἰνδικὴ προσηγορία τοῦ σιδήρου) κτλ. Τὰς κρίσεις ταύτας βασανίζοντες λογικῶς ἢ ἐμπεδοῦμεν τὴν γενομένην σύνδεσιν ἢ ἀπορρίπτομεν αὐτὴν ὡς οὕτως ἢ ἄλλως ἡμαρτημένην.

Τὸ πρῶτον εἶδος τῆς κρίσεως λέγεται **θετικόν**, ὡς ἡ γῆ κινεῖται περὶ τὸν ἥλιον· τὸ δὲ δεύτερον **ἀρνητικόν**, ὡς ὁ λίθος δὲν εἶναι σίδηρος. Αἱ αὐτόματοι κρίσεις εἶνε πᾶσαι θετικαί. Τοῦτο δεικνύει ἐμφανῶς τὸ παράδειγμα τοῦ παιδός, ὅστις ὑπολαμβάνει τὰς παραστάσεις πάσας ὡς πραγματικὰς μὴ διακρίνων τὸ πραγματικὸν ἀπὸ τοῦ μὴ πραγματικοῦ ἢ τοῦ δυνατοῦ. Τὰ νήπια, οὐ μόνον πάντα, ὧν ἅπτονται, φέρουσιν εἰς τὸ στόμα καὶ θηλάζουσιν αὐτά, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐμφάνισις τῆς μητρὸς γελώσης καὶ παντὸς προσώπου ὑπολαμβάνεται ὡς φέρουσα παίγνια καὶ τροφάς. Ἀποτυχίαι καὶ μακρὰ πεῖρα διδάσκουσι βαθμηδὸν τὸν παῖδα νὰ μορφώνῃ καὶ ἀρνητικὰς κρίσεις, διακρίνων τὸ παρελθὸν ἀπὸ τοῦ παρόντος καὶ τοῦτο ἀπὸ τοῦ μέλλοντος.

Ἑτέρωθεν τὸ κατηγορούμενον συγκρινόμενον πρὸς τὸ ὑποκείμενον ἢ εἶνε μερικὴ παράστασις τοῦ τῆς παραστάσεως ὑποκειμένου ἢ ὄχι. Ἐὰν εἶναι, ἡ κρίσις λέγεται *ἀναλυτική*, εἰ δὲ μή *συνθετική*. Ἡ κρίσις: ὁ ἄνθρωπος εἶναι ζῷον ἢ ἡ τίγρις εἶναι θηλαστικὸν ἐκφράζουσι μέρος οὐσιῶδες τοῦ ὑποκειμένου. Τοὐναντίον αἱ κρίσεις: οὗτος ὁ ἄνθρωπος εἶναι μωρός, τὸ τρίγωνον τοῦτο ἔχει βάσιν δέκα μέτρων, εἶναι συνθετικαί, διότι τὸ κατηγορούμενον προστίθησί τι εἰς τὴν οὐσιώδη ἔννοιαν τοῦ ὑποκειμένου.

§ 33. γ') **Συλλογισμός.**

Εἴπομεν ὅτι ἡ ἐξακρίβωσις τῆς συνδέσεως τοῦ κατηγορουμένου

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

καὶ τοῦ ὑποκειμένου ἐνίοτε ἢ καὶ πολλάκις προσκόπτει. Ἐν πολλαῖς κρίσεσι δὲν εἶναι προφανὴς ὁ λόγος τῆς συνδέσεως τοῦ κατηγορουμένου καὶ τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐξευρεθῇ ἀλλαχόθεν. Ἡ κρίσις λ.χ. ἡ φάλαινα ἔχει πνεύμονας δὲν εἶναι φανερά. Καταφεύγομεν λοιπὸν εἰς τὴν γενικὴν τάξιν τῶν θηλαστικῶν, ἅτινα ἔχουσι πνεύμονας καὶ ἐξ αὐτῆς συνάγομεν τὴν πρότασιν ἡμῶν.

Ἡ τοιαύτη ἐργασία τῆς νοήσεως λέγεται *συλλογισμός*. Συλλογισμὸς λοιπὸν εἶναι ἡ ἐξεύρεσις τῆς σχέσεως δύο ἐννοιῶν διὰ τρίτης ἐχούσης σχέσιν πρὸς ἀμφοτέρας.

Ἐκ τῶν κρίσεων Α εἶναι Β

καὶ Β εἶναι Γ

συνάγω ὅτι καὶ Α εἶναι Γ, ὑποτιθεμένου πάντοτε ὅτι τὸ Β εἶναι τὸ αὐτὸ ἐν ἀμφοτέραις ταῖς προτάσεσιν. Βεβαίως πολλάκις σπεύδων εἰς τὸ συμπέρασμα ὁ ἄνθρωπος δὲν βασανίζει ὀρθῶς τὰς κρίσεις, σχηματίζων συλλογισμοὺς ἡμαρτημένους. Τίνες ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους οἱ ὅροι καὶ οἱ κανόνες, καθ' οὓς σχηματίζεται ὁ *ὀρθὸς* συλλογισμός, τοῦτο ἐξετάζει ἡ λογική. Τῇ ψυχολογίᾳ διαφέρει ὁ χαρακτηρισμὸς καθόλου τοῦ τρόπου, καθ' ὃν μεσολαβούσης τῆς τρίτης κρίσεως παράγεται τὸ συμπέρασμα Α εἶναι Γ.

Ὁ τρόπος οὗτος εἶναι διττός. Ἢ μεταβαίνει τις ἀπὸ γενικῶν κρίσεων εἰς κρίσιν μερικήν. Ὁ συλλογισμὸς οὗτος εἶνε ὁ κυρίως συλλογισμός, ὁ *παραγωγικός* (deductio) ἢ μεταβαίνει ἀπὸ μερικῆς κρίσεως εἰς γενικὴν ἢ εἰς μερικήν. Ἐὰν καταλήγῃ εἰς γενικὴν κρίσιν, ὁ συλλογισμὸς λέγεται *ἐπαγωγικὸς* (inductio). Ἐὰν εἰς μερικὴν ὁ συλλογισμὸς λέγεται ***ἀναλογία***. Ἐν τῇ προηγουμένῃ κρίσει τῆς φαλαίνης ὁ μὲν παραγωγικὸς συλλογισμὸς βαίνει οὕτω :

Πᾶν θηλαστικὸν ἔχει πνεύμονας.

Ἡ φάλαινα εἶναι θηλαστικόν.

Ἡ φάλαινα ἄρα ἔχει πνεύμονας.

Ἐπαγωγικῶς δὲ συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὧδε·

Ἡ φάλαινα αὕτη ἔχει πνεύμονας.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Ἡ ἑτέρα φάλαινα ἔχει ὁμοίως πνεύμονας.

Πᾶσαι ἄρα αἱ φάλαιναι ἔχουσι πνεύμονας. Κατ' ἀναλογίαν κατασκευάζει τις τὴν κρίσιν αὐτοῦ περὶ φαλαίνης ὡς ἐχούσης πνεύμονας ὡς ἑξῆς:

Ἡ φάλαινα εἶναι θηλαστικόν.

Τὰ γνωστά μοι θηλαστικὰ ἔχουσι πνεύμονας

Ἡ φάλαινα ἄρα ἔχει πνεύμονας.

Ἐν τῇ ἐπαγωγῇ ἡ νοητικὴ ἐργασία εἶνε διττή· ἔνθεν μὲν χωρίζει τοὺς οὐσιώδεις χαρακτῆρας τῶν ὄντων ἐκ τῶν ἐπουσιωδῶν· ἔνθεν δὲ ἀνυψοῖ εἰς καθολικὸν νόμον τοὺς οὐσιώδεις χαρακτῆρας τοὺς βεβαιωθέντας ἐν τοῖς γεγονόσιν ἢ ἐν τοῖς οὖσιν ἑκάστοις. Ἐν τῷ φαινομένῳ λ.χ. Α ἀνευρίσκομεν δι' ἀναλύσεως τὴν οὐσίαν β, γ, δ· ἀλλ' ἐν τῇ οὐσίᾳ ταύτῃ ὑπάρχουσιν οἱ χαρακτῆρες ε,ζ, θ· ἀνάγκη λοιπὸν οὗτοι νὰ ὑπάρχωσι καὶ ἐν τῷ Α.

Ἡ φάλαινα ὡς ἔχουσα μαστοὺς ἢ θηλὰς ἀνήκει εἰς τὰ θηλαστικά. Ἀλλὰ τὰ θηλαστικὰ ἔχουσι πνεύμονας. Ἀνάγκη καὶ αὕτη νὰ ἔχῃ τοιούτους. Ἡ ἐπαγωγὴ λοιπὸν κατὰ ταῦτα ἐρείδεται ἐπὶ παραγωγῆς ἢ συνθέσεως (deductio).

Ὁμοίως δὲ καὶ ἡ ἀναλογία συνάγει τοὺς οὐσιώδεις χαρακτῆρας ἐκ μερικῶν περιπτώσεων. Ἡ μόνη διαφορὰ μεταξὺ ἐπαγωγῆς ἢ ἀναλογίας εἶνε ὅτι τὸ ἐν μὲν τῇ ἐπαγωγῇ ἰδιάζον εἰς μερικὰς περιπτώσεις ἀποδίδοται εἰς τὸ ὅλον, ἐν ᾧ τοὐναντίον ἐν τῷ κατ' ἀναλογίαν συλλογισμῷ τὸ ἔκ τινων περιπτώσεων συναγόμενον ἀποδίδοται εἰς ἑτέραν μερικὴν περίπτωσιν.

Ἐκ τῶν συλλογισμῶν τούτων μόνος ὁ παραγωγικὸς συλλογισμὸς ἔχει ἀπόλυτον κῦρος, ὑποτιθεμένου ὅτι ἡ μείζων πρότασις εἶνε ἀληθής. Τὸ ἀληθεῦον περὶ τοῦ ὅλου δὲν δύναται νὰ μὴ ἀληθεύῃ καὶ περὶ τοῦ μέρους. Ὁ ἐπαγωγικὸς συλλογισμὸς δὲν παρέχει βεβαιότητα, ἀλλὰ πιθανότητα μόνον, τοσούτῳ μείζω ὅσῳ πλείονες εἶναι αἱ ἀκριβῶς ἐξετασθεῖσαι μερικαὶ περιπτώσεις. Ὁμοίως δὲ καὶ ἐν τῷ κατ' ἀναλογίαν συλλογισμῷ τὸ συμπέρασμα δύναται νὰ ᾖ ὁτὲ μὲν ὀρθόν, ὁτὲ δὲ ἐσφαλμένον.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Σημ. Τὰ περὶ κρίσεων καὶ ἰδίως τὰ περὶ ἐπαγωγικῶν καὶ κυρίων συλλογισμῶν εὑρίσκουσιν ἐφαρμογὴν ἐν τῷ σχηματισμῷ κανόνων καὶ νόμων ἐν τῷ σχολείῳ. Ὁ σχηματισμὸς τούτων ἀκολουθεῖ φυσικῶς εἰς τὴν ἐποπτείαν τῶν πραγμάτων, ὃν τρόπον σχηματίζεται πᾶσα ἔννοια.

§ 34. Πρόσληψις.

Πρόσληψις καθόλου σημαίνει τὴν προσοικείωσιν νέας παραστάσεως. Ὅπως διὰ τῆς πέψεως ἀφομοιοῦμεν τὰς προσλαμβανομένας τροφάς, οὕτω καὶ διὰ τῆς *προσλήψεως* τὰς ἐκ τῆς αἰσθήσεως καὶ τῆς ἀντιλήψεως παραστάσεις. Ὡς τοιαύτη ἡ ἀφομοίωσις εἶναι καθολικὸν τοῦ ψυχικοῦ βίου φαινόμενον, πᾶς δὲ συνειρμὸς τῶν ἐννοιῶν, καθ' ὃν αἱ ὅμοιαι παραστάσεις συνενοῦνται μετὰ τῶν ὁμοίων, εἶνε ἀφομοίωσις κατὰ τὴν γενικὴν σημασίαν τῆς λέξεως. Ἀλλ' ὅπως τὸ νοεῖν οὕτω καὶ τὴν πρόσληψιν λαμβάνομεν ἐνταῦθα, ὡς εἴπομεν, ἐν τῇ εἰδικῇ σημασίᾳ, ἐννοοῦντες δῆλα δὴ ὑπ' αὐτὴν τὴν προσοικείωσιν τῆς νέας παραστάσεως τὴν ἐκ τῆς προσοχῆς καὶ βουλήσεως ἡμῶν ἐξαρτωμένην. Καθ' ἑκάστην εἰσέρχονται εἰς τὴν συνείδησιν νέαι παραστάσεις· ταύτας ζητοῦμεν νὰ περιβάλωμεν σαφῆ μορφὴν καὶ νὰ καταστήσωμεν κτῆμα τοῦ πνεύματος ἡμῶν. Τοῦτο κατορθοῦμεν στρέφοντες τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἐπ' αὐτὰς καὶ οὕτω ἀνακαλοῦντες κατὰ τὸν νόμον τοῦ συνειρμοῦ πάσας τὰς παραστάσεις, ὅσαι οὕτως ἢ ἄλλως συνεδέθησαν αὐταῖς. Οὕτω βλέποντες αὐτὰς ἐν τῷ φωτί, ὅπερ ἐπιρρίπτουσιν ἐπ' αὐτὰς αἱ ἀνακληθεῖσαι συγγενεῖς παραστασεις συνδέομεν αὐτὰς μετὰ τῶν ὁμοίων δημιουργοῦντες αὐταῖς τόπον ἐν τῷ πνευματικῷ ἡμῶν κόσμῳ. Τὰς ἀρχαίας παραστάσεις τὰς βοηθούσας τὴν πρόσληψιν καλοῦμεν ***προσλαμβανούσας*** ἢ ***ἀφομοιούσας*** παραστάσεις, ἡ νέα παράστασις εἶναι ἡ ***προσλαμβανομένη*** ἢ ***ἀφομοιουμένη***.

Ἡ πρόσληψις λοιπὸν οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ αὐτὴ ἡ νόησις κατὰ τὰ ἐκ τῆς συσχετίσεως τῶν παραστάσεων προϊόντα. Ὅταν ἐκφέ-

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ρωμεν τὴν κρίσιν, τὸ δένδρον τοῦτο εἶνε δρῦς καὶ ὄχι ἐλάτης, οὐδὲν ἕτερον πράττομεν ἢ προσλαμβάνομεν τὴν παράστασιν τοῦ νέου δένδρου διὰ τῆς ἀρχαίας καὶ γνωστῆς παραστάσεως τῆς δρυός. Ἀλλ' ὁ οὐσιώδης ὅρος τῆς προσλήψεως εἶνε ἡ *προσοχὴ* ἡ πηγάζουσα ἐκ τοῦ *διαφέροντος*, περὶ ὧν ἐν τοῖς ἑξῆς.

Σημ. Ἡ *πρόσληψις*, εἶνε ἡ βάσις τῆς ὀρθῆς διδασκαλίας. Ὁ διδάσκαλος τότε μόνον διδάσκει εὐδοκίμως, ὅταν προσαρμόζηται πρὸς τὴν πνευματικὴν κατάστασιν τῶν μαθητῶν. Τοῦτο κατορθοῖ οὗτος, ὁπόταν μήτε παντελῶς ξένα προσάγῃ αὐτοῖς, μήτε τὰ προσαγόμενα διδάσκῃ κατὰ τρόπον ἀμέθοδον. Ἐν μὲν τῇ πρώτῃ περιπτώσει τὰ πράγματα δὲν οἰκειοῦται ὁ μαθητὴς ἐλλείψει συγγενῶν παραστάσεων. Κατὰ τρόπον δὲ μεθοδικὸν βαδίζει ὁ διδάσκων, ὁπόταν ἀναπλάττῃ τὰς συγγενεῖς ἐννοίας βαίνων ἐκ τοῦ γνωστοῦ εἰς τὸ ἄγνωστον, ἐκ τῶν ἐγγυτέρω εἰς τὰ ἀπώτερα κατὰ τὰ γνωστὰ ἀξιώματα τῆς διδακτικῆς, τὰ πηγάζοντα ἐκ τῆς φύσεως τῆς νοήσεως ὡς προσλήψεως. Ὁ διδάσκων λ. χ. περὶ λέοντος πρέπει νὰ εἴπῃ πρῶτον περὶ τῶν ζῴων, ἅτινα γνωρίζει ὁ μαθητής, ὁ περὶ τοῦ καφέ, περὶ τῆς μηλέας, περὶ τῆς τρικυμίας δὲ θὰ ὁμιλήσῃ, ἂν πρόκειται νὰ ἐξηγήσῃ ἐκ τοῦ ἀναγνωστικοῦ σαφῆ ποιήματα ἢ διηγήματα.

Β'. ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΗΣ ΝΟΗΣΕΩΣ

§ 35 α) **Προσοχὴ**

Εἴπομεν ὅτι ἡ νόησις καὶ ἡ πρόσληψις τελοῦνται διὰ τῆς στροφῆς τῆς συνειδήσεως ἐπὶ ὡρισμένας παραστάσεις. Ἡ τοιαύτη στροφὴ τῆς συνειδήσεως καλεῖται *προσοχή*. Ὁ προσέχων εἴς τι ἀποχωρίζει αὐτὸ ἀπὸ πάσης ἄλλης παραστάσεως, μεθ' ἧς εἶναι συνδεδεμένον, ὅπως θεωρήσῃ αὐτὸ κάλλιον. Οὕτως ἡ παράστασις αὕτη ἀπομονουμένη ἐπικρατεῖ ἐν τῇ συνειδήσει ἀποδιώκουσα τὰς ἄλλας. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης πρέπει νὰ καλῆται *προσοχὴ*

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ἡ ἐν τῇ συνειδήσει ἐπικράτησις πάσης παραστάσεως. *Προσοχὴ* δῆλα δὴ εἶναι οὐ μόνον ἡ ***ἑκουσία,*** ἀλλὰ καὶ ἡ ***ἀκουσία.*** Οὕτως, ὅταν κατά τινα συναναστροφὴν καταλαμβάνῃ ἡμᾶς ἰδέα τις, αὕτη ἀποσπᾷ ἀπὸ τῶν πέριξ καὶ ἐμποδίζει τὴν παράστασιν ἄλλων πραγμάτων. *Ἀκουσία* λοιπὸν εἶνε ἡ προσοχή, ὅταν προκαλῆται ὑπὸ ἰσχυροῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ. Ὁ κρότος πυροβόλου, ἡ διήγησις ἀνεκδότου, ἡ θέα ἀπροσδοκήτου τινὸς θεάματος, ἐφέλκονται τὴν προσοχὴν τῶν μαθητῶν. *Ἑκουσία* δὲ λέγεται ἡ προσοχή, ὅταν ἡμεῖς αὐτοὶ προσηλῶμεν τὸ πνεῦμα εἰς ὡρισμένην ἀντίληψιν ἢ παράστασιν.

Ἡ ἰσχὺς λοιπὸν τῆς προσοχῆς ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς βουλήσεως καὶ ἐκ τῆς ἀσκήσεως αὐτῆς. Οἱ παῖδες δὲν δύνανται νὰ συγκεντρώσωσι τὴν προσοχὴν εἴς τι, ἐφελκυόμενοι ὑπὸ τῶν κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεων. Καὶ οἱ ἐνήλικες δὲ ἵνα διευθύνωσι τὴν προσοχὴν σταθερῶς εἴς τι, πρέπει νὰ ἀσκηθῶσιν ἐπὶ πολύ. Ἀλλὰ προσοχὴ κυρίως εἰπεῖν εἶναι ἡ ἑκουσία, ἡ πρᾶξις δι' ἧς ἡ ψυχὴ στενοῖ τὸν ὁρίζοντα αὐτῆς, πειρωμένη πάσῃ δυνάμει νὰ κρατήσῃ ἐν τῇ συνειδήσει παράστασίν τινα ἀπομακρύνουσα ἀπ' αὐτῆς πᾶσαν ἄλλην. Οὕτω δὲ ἔνθεν μὲν παραθεωροῦνται πάντα τὰ ἄλλα γνωρίσματα τὰ μὴ ἔχοντα σχέσιν πρὸς ὃν ἡ ψυχὴ προτίθεται σκοπόν, (ὁ διορθῶν τυπογραφικὰ σφάλματα παραθεωρεῖ τὸ νόημα προσέχων εἰς τὰ στοιχεῖα καὶ τὴν στίξιν), ἔνθεν δὲ ἐπιφαίνονται ἰδιότητες, αἵτινες ἄλλως θὰ ἦσαν ἀπαρατήρητοι. Ἡ προσοχὴ εἶνε πάντοτε συνδεδεμένη μετὰ συσπάσεως τῶν μυῶν, ἐν πάσῃ δὲ προσοχῇ αἰσθάνεταί τις μυϊκὴν ἐνέργειαν.

§ 36. β') **Διαφέρον**

Ἡ πηγὴ καὶ ἡ λυδία λίθος τῆς προσοχῆς εἶνε τὸ *διαφέρον*. Ἐκεῖνα δῆλα δὴ τὰ πράγματα ἐφέλκονται τὴν προσοχὴν ἡμῶν δι' ὅσα ἔχομεν λόγον νὰ διαφερώμεθα. Εἶναι δὲ *διαφέρον* τὸ συναίσθημα τῆς ἡδονῆς τὸ ὑπεγειρόμενον ἐν τῇ ψυχῇ ἐκ τῆς ὑποδοχῆς,

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ἣν εὑρίσκει πᾶσα νέα παράστασις εἰσερχομένη εἰς τὴν συνείδησιν. Τὸ *διαφέρον* τοῦτο παράγεται ἐν τῇ ψυχῇ διττῶς.

Α΄) Ὁπόταν αἱ νέαι ἐντυπώσεις ἢ παραστάσεις αἱ εἰς τὴν ψυχὴν εἰσερχόμεναι εὑρίσκουσιν ἐν αὐτῇ συγγενεῖς ἢ ὁμοίας παραστάσεις, μεθ' ὧν σχετίζονται. Οὕτω προσλαμβάνονται εὐχερῶς, ἡ δὲ πρόσληψις αὕτη συνοδεύεται ὑπὸ εὐαρεσκείας. Ἐντεῦθεν ἐξηγοῦνται πλεῖστα περὶ τὴν κατανόησιν τῶν πραγμάτων φαινόμενα. Τοῦ αὐτοῦ πράγματος ἀντιλαμβάνεται ἄλλος ἄλλως, ἀναλόγως δῆλα δὴ τοῦ εὐρυτέρου ἢ στενωτέρου κύκλου τῶν συγγενῶν παραστάσεων τοῦ κρατοῦντος ἐν τῇ ψυχῇ. Ὅσῳ πλείονες καὶ πολυσύνθετοι εἶναι αἱ ἐν τῇ ψυχῇ προσλαμβάνουσαι παραστάσεις, τόσῳ βαθύτερον κατανοεῖται καὶ προσλαμβάνεται τὸ προσαγόμενον νέον. Τεμάχιον Ἕλληνος συγγραφέως ἄλλως ἐννοεῖ ὁ εἰδικὸς φιλόλογος καὶ ἄλλως ὁ λόγιος ἢ ὁ σπουδαστής. Ἑτέρωθεν ὅταν τις προσέχων δὲν ἐννοῇ τι, καταλαμβάνεται ὑπὸ λύπης καὶ δυσκολίας. Ἡ μὴ κατανόησις τῶν προσαγομένων διττῶς δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ : ἢ τοῦτο εἶναι πάντῃ νέον καὶ ἄγνωστον μὴ εὑρίσκον συγγενεῖς παραστάσεις νὰ ἀφομοιωθῇ, ἢ δὲν προσάγεται κατὰ τὸν προσήκοντα τρόπον, ἀφ' οὗ δῆλα δὴ ἑτοιμασθῇ ὁ σχετικὸς ἐν τῇ συνειδήσει χῶρος διὰ τῆς ἀναπλάσεως τῶν συγγενῶν παραστάσεων.

Β΄) Τὸ διαφέρον ἀναπτύσσεται, ὁπόταν αἱ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἐντυπώσεις κέκτηνται σημασίαν ἢ ἀξίαν, πρὸς τὴν εὐτυχίαν, τὴν προαγωγὴν ἢ τοὐναντίον πρὸς τὴν δυστυχίαν τοῦ ἀνθρώπου συνδεόμεναι. Ἐννοεῖται ὅτι τὸ ὑπέρ τινος πράγματος διαφέρον εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὴν διάφορον ἔποψιν, ἐξ ἧς θεωρεῖ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ὁ ἄνθρωπος ἕκαστος. Τοῦ αὐτοῦ βιβλίου τὸ μὲν περιεχόμενον διαφέρει τὸν λόγιον, τὸ δέσιμον τὸν βιβλιοδέτην, ὁ χάρτης τὸν χαρτοπώλην, ἡ τύπωσις τὸν τυπογράφον κλπ. Ὁμοίως ὁ φιλάργυρος διαφέρεται διὰ τὰ χρήματα, ὁ κενόδοξος διὰ τὰς τιμάς, ὁ φίλαρχος διὰ τὰ ἀξιώματα κτλ.

Διακρίνουσι δύο εἰδῶν διαφέροντα, τὸ *ἄμεσον* καὶ τὸ *ἔμμεσον*.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Τὸ ἄμεσον εἶναι τὸ συναίσθημα τῆς εὐαρεσκείας τὸ προϊὸν ἐξ αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἢ ἐκ τῶν γνώσεων τῶν δι' αὐτῆς πορι̃ζομένων. Ἡ εὐχερὴς κατανόησις τῶν πραγμάτων, ὁ πλουτισμὸς τῶν γνώσεων ἐγγενῶσιν ἐν τῇ ψυχῇ τὸ συναίσθημα τῆς εὐχαριστήσεως. Ἔμμεσον δὲ λέγεται τὸ διαφέρον τὸ ἐξ ὑπολογισμοῦ προϊόν, ὅταν τις λ. χ. διαφέρηται διά τι, ἵνα πορισθῇ ἐξ αὐτοῦ τιμὴν ἢ ὠφέλειαν, ἢ ἵνα ἀποφύγῃ κακόν τι, ψόγον, ποινάς, κτλ.

Σημ. Ἡ σημασία τῆς *προσοχῆς* καὶ τοῦ *διαφέροντος* διὰ τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν ἀγωγὴν εἶναι προφανής. Διὰ νὰ ἀναπτυχθῇ πνευματικῶς ὁ παῖς πρέπει νὰ προσέχῃ· ἀλλὰ τὴν προσοχὴν οὐδὲν δύναται νὰ ἐξεγείρῃ τόσον ὅσον τὸ *διαφέρον*, εἴδομεν δὲ ὅτι τὸ *διαφέρον* γεννᾶται ἰδίως διὰ τῆς ἐν τῇ διδασκαλίᾳ ἀνακλήσεως τῶν συγγενῶν παραστάσεων τοῦ παιδός. Ἐπειδὴ ὁ παῖς ἀποκτᾷ διαφέρον εἰς ὅσα εὐχερῶς ἐννοεῖ, πρέπει ὁ διδάσκαλος νὰ ἀποδείξῃ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ ὄργανον εὐμέθοδον τῆς τῶν πραγμάτων προσλήψεως.

Ὁμοίως δὲ τὸ *διαφέρον* συμβάλλεται καὶ εἰς τὴν ἀγωγήν. Ἑκάστου δῆλα δὴ τὸ *διαφέρον* εἶναι σύμφωνον πρὸς τὴν μόρφωσιν, πρὸς τὴν ἀνατροφήν, πρὸς τὴν ἡλικίαν, πρὸς ὅσα ἐνασχολεῖται κτλ.

Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀναπτύσσηται ἐγκαίρως τὸ διαφέρον τοῦ παιδὸς ὄχι εἰς τὰ ὠφέλιμα καὶ εἰς τὰ παραχρῆμα τερπνά, ἀλλ' εἰς τὰ ἔχοντα ἀπόλυτον ἀξίαν καὶ ἀπασχολοῦντα τὰς ὑψηλοτέρας δυνάμεις τοῦ πνεύματος.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

§ 37. Περὶ συναισθημάτων ἐν γένει

Συναίσθημα (1) εἶναι ἡ εὐχάριστος ἢ δυσάρεστος κατάστασις ἡ συνδεδεμένη μὲν πρός τι αἴσθημα ἢ παράστασιν ἢ διανόημα, διαφέρουσα ὅμως κατ' οὐσίαν ἀπ' αὐτῶν. Ἡ χαρὰ ἐπί τινι ἐπιτυχίᾳ, ἡ λύπη ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ πατρὸς εἶναι ψυχικαὶ καταστάσεις διάφοροι πάντη τοῦ αἰσθήματος, τῆς παραστάσεως, τῆς νοήσεως ὅπως καὶ τῆς βουλήσεως. Βεβαίως, ὅπως τὰ λοιπὰ ψυχικὰ στοιχεῖα, οὕτω καὶ τὸ ἡδὺ ἢ λυπηρὸν συναίσθημα δὲν εὑρηται καθ' ἑαυτό, ἀλλ' εἶνε συνυφασμένον μετὰ τοῦ αἰσθήματος, τῆς παραστάσεως ἢ τοῦ διανοήματος ἀποτελοῦν σύνθετον ψυχικὸν φαινόμενον. Περιάπτει ὅμως τὸν ἴδιον χαρακτῆρα εἰς τὸ σύνθετον τοῦτο φαινόμενον, ὅπερ καὶ καλεῖται καθόλου συναίσθημα, εἰ καὶ τὸ συνιστῶν τὴν οὐσίαν τοῦ συναισθήματος εἶναι τὸ στοιχεῖον μό-

1) Γλωσσικῶς ἐναλλάσσονται αἱ λέξεις, *αἰσθάνεσθαι* καὶ *συναισθάνεσθαι*, *αἴσθημα* καὶ *συναίσθημα*· (οὕτω λέγομεν αἴσθημα τιμῆς κ. λ. π.) Ἡ μὴ διάκρισις τῶν διαφόρων τούτων πραγμάτων ἐν τῇ γλώσσῃ εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν ψυχολογικὴν ἱστορίαν τοῦ συναισθήματος, ὅπερ ὡς ἴδιον ψυχικὸν εἶδος διάφορον τοῦ *γινώσκειν* καὶ τοῦ *βούλεσθαι* διεκρίθη ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις, ὡς εἴπομεν ἐν ἀρχῇ. Τὴν σήμερον ὅμως ἡ ψυχολογικὴ διάκρισις τοῦ *συναισθάνεσθαι* ἀπαιτεῖ καὶ τὴν γλωσσικὴν αὐτοῦ διάκρισιν ἀπὸ τοῦ *αἰσθάνεσθαι*. Τοῦτο μὲν συνδέεται πρὸς τὰ καθόλου ἢ ἐπὶ μέρους αἰσθητήρια ὄργανα τοῦ σώματος, τὸ δὲ *συναισθάνεσθαι* χαρακτηρίζει τὴν εὐάρεστον ἢ μὴ θυμικὴν κατάστασιν.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

νον τῆς ἡδονῆς ἢ τῆς λύπης. Τὴν ἰδίαν φύσιν τῶν συναισθημάτων δὲν δύναταί τις νὰ καθορίσῃ καὶ περιγράψῃ ἀκριβῶς· ὅ,τι γνωρίζομεν εἶναι αἱ γενικαὶ ἰδιότητες τοῦ συναισθημάτων, ἃς συνοψίζομεν ἐν τοῖς ἑξῆς:

Α') Πᾶν συναίσθημα, ὁσονδήποτε καὶ ἂν ποικίλλῃ, ἀνάγεται εἰς δύο θεμελιώδεις τύπους, τὴν ἡδονὴν καὶ τὴν λύπην. Πολλοὶ δοξάζουσιν ὅτι ὑπάρχει οὐδετέρα κατάστασις μεταξὺ ἡδονῆς καὶ λύπης. Καὶ βεβαίως ἐκ θεωρητικῆς ἐπόψεως ἠδύνατό τις νὰ ἀξιώσῃ ὅτι ἐν τῇ γραμμῇ τῇ ἀγούσῃ ἐκ τῆς ὑψίστης ἡδονῆς εἰς τὴν ὑψίστην λύπην ὑπάρχει σημεῖόν τι ἐξ ἴσου ἀπέχον ἀπ' ἀμφοτέρων. Πραγματικῶς ὅμως δὲν ὑπάρχει τοιαύτη κατάστασις. Ὁπόταν τις ἀπὸ τῆς λύπης φθάνῃ εἰς τὸ οὐδέτερον τοῦτο σημεῖον, τοῦτο παρίσταται αὐτῷ ὡς ἡδονή, τοὐναντίον ὡς λύπη, ὁπόταν ἀφορμᾶται ἐκ τῆς ἡδονῆς. Ἐν γένει δὲ σημειωτέον ὅτι ἡ συνήθεια καὶ ἡ εἰς ἀνώτερα πράγματα προσοχὴ καθιστῶσι πολλάκις ἀπαρατήρητον τὸ συναίσθημα τῆς χαρᾶς καὶ τῆς λύπης.

Β') Τὰ συναισθήματα διακρίνονται ἀπ' ἀλλήλων κατὰ *ποσὸν* καὶ κατὰ *ποιόν*. Κατὰ *ποσὸν* μὲν διὰ τοῦ πλείονος ἢ ἐλάσσονος βαθμοῦ τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης. Ἡ ἡδονὴ ἀπὸ τῆς ἁπλῆς τέρψεως ἀναβαίνει εἰς τὸ συναίσθημα τῆς μεγάλης χαρᾶς, καὶ ἡ λύπη ἀπὸ τῆς ἁπλῆς δυσαρεσκείας εἰς τὸ συναίσθημα τῆς θλίψεως καὶ τῆς ὀδύνης. Ἡ δὲ κατὰ *ποιὸν* διάκρισις εἶνε προφανής. Ἄλλη βεβαίως εἶνε ἡ ἡδονὴ ἡ ἐκ τῆς ἀπολαύσεως ἡδείας τὴν γεῦσιν τροφῆς, ἄλλη ἡ ἐπὶ τῇ ἐκτελέσει ἀγαθοῦ ἔργου, καὶ ἄλλη ἡ ἐπὶ τῇ θέᾳ καλλιτεχνημάτων.

Γ') Πᾶν συναίσθημα εἶνε ἐξηρτημένον ἢ συνδεδεμένον πρός τι αἴσθημα ἢ παράστασιν. (1) Ἐκ τῆς συνδέσεως ὅμως ταύτης δὲν πρέ-

---

1) *Παράστασιν* ἐνταῦθα καὶ κατωτέρω, ἔνθα ὁ λόγος περὶ σχέσεως συναισθήματος καὶ παραστάσεως, ἐννοοῦμεν οὐ μόνον τὴν ἰδίως παράστασιν, ἀλλ' ἐν ταύτῃ συμπεριλαμβάνομεν καὶ τὰ *διανοήματα*.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

πει νὰ συνάγῃ τις ὅτι τὸ συναίσθημα στερεῖται ἰδίου αὐτοτελοῦς χαρακτῆρος, ὃν προϊὸν ἁπλῶς τῶν παραστάσεων, ὡς ὑπολαμβάνουσιν οἱ Ἑρβαρτιανοί. Αἰσθήματα καὶ παραστάσεις εἶναι ὁ ἀναγκαῖος ὅρος τῶν συναισθημάτων, ἤτοι ταῦτα χρησιμεύουσιν ὡς ἀφορμή, ὅπως παραχθῇ ἡ ψυχικὴ κατάστασις τοῦ συναισθήματος. Ὅτι τὸ πρᾶγμα ἔχει οὕτω, πείθεταί τις ἐκ τῶν ἑξῆς: Πρῶτον μὲν αἱ αὐταὶ παραστάσεις καὶ τὰ αὐτὰ αἰσθήματα δὲν παράγουσι τὰ αὐτὰ συναισθήματα, ἡ αὐτὴ μελῳδία κατὰ τὰς περιστάσεις δυνατὸν νὰ τέρψῃ ἢ νὰ ᾖ ἡμῖν ἀδιάφορόν τι, ἢ νὰ προξενήσῃ καὶ λύπην. Τὰ συναισθήματα δηλαδὴ ἐξαρτῶνται ὄχι μόνον ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν παραστάσεων καὶ τῶν αἰσθημάτων, ἀλλὰ πολλῷ μᾶλλον ἐκ τῶν παραστάσεων καὶ τῶν συναισθημάτων τῶν κατεχόντων πρότερον τὴν συνείδησιν. Ὁ τεθλιμμένος καὶ ὁ πενθῶν συναισθάνεται τὰ αὐτὰ γεγονότα κατὰ διάφορον τρόπον ἢ ὁ εὔθυμος καὶ ὁ εὔχαρις. Ἔπειτα δὲ ἐν πολλοῖς συναισθήμασιν ἡ συχνὴ ἐπανάληψις ἀπαμβλύνει τὸ συναίσθημα μέχρις ἀδιαφορίας. Ἡ αὐτὴ ἀπόλαυσις γεννᾷ ἀηδίαν, ὁ δὲ πολλὰς θλίψεις δοκιμάσας ἀποσκληρύνεται. Τὸ συναίσθημα λοιπὸν δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν παραστάσεων ἢ τῶν αἰσθημάτων, ἀλλ' εἶναι στοιχεῖον ὑποκειμενικόν, εἶναι τὸ μέτρον, δι' οὗ μετροῦνται αἱ ἐντυπώσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, αἱ συμβαλλόμεναι εἰς προαγωγὴν ἢ μὴ τοῦ ἀνθρώπου· τὰ μὲν συναισθήματα τῆς ἡδονῆς ἀγγέλλουσιν ὅτι αἱ ἐντυπώσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου προάγουσι καθόλου τὸ ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου· τὰ δὲ συναισθήματα τῆς λύπης ἐμφαίνουσιν αὐτὰς ὡς ἀκαταλλήλους ἢ βλαπτικάς.

Δ') Τὰ συναισθήματα ἀναπτύσσονται μὲν βραδύτερον ἢ αἱ παραστάσεις, διαρκοῦσιν ὅμως πλειότερον ἐξακολουθοῦντα νὰ παραμένωσι καὶ ὅταν καταλάβωσι τὴν συνείδησιν νέαι παραστάσεις, διάφοροι τῶν πρώτων παραστάσεων, ἐξ ὧν προῆλθον.

Ε') Τὰ συναισθήματα ἐξαρτῶνται ἐκ τῶν προτέρων συναισθημάτων. Οὕτω τὸ συναίσθημα τῆς ἡδονῆς εἶναι ἰσχυρότερον, ἐὰν διαδέχηται τὸ ἄλγος, ἢ ὅταν καταλαμβάνῃ ἡμᾶς ὄντας ἐν ἀδια-

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

φόρῳ καταστάσει. Τὸ συναίσθημα ἐπὶ τῇ ἀναρρώσει εἶναι ἰσχυρότερον ἢ ἐπὶ τῇ ὑγείᾳ.

ΣΤ') Πᾶν συναίσθημα ἐκδηλοῦται ἐν κινήσεσι φυσιολογικαῖς τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ, ἀποτελούσαις τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς ὑπάρξεως τοῦ συναισθήματος.

Ζ') Ἐνίοτε τὰ συναισθήματα συμμιγνύμενα ἀποτελοῦσι μέσην τινα κατάστασιν τὰ λεγόμενα *μεικτὰ συναισθήματα*. Ἐν τοῖς συναισθήμασι τούτοις κρατεῖ ὁτὲ μὲν τὸ στοιχεῖον τῆς χαρᾶς, ὁτὲ δὲ τὸ τῆς λύπης χρωματίζον τὴν ὅλην κατάστασιν τοῦ συναισθήματος. Οὕτως ἀποτελεῖται τὸ συναίσθημα τῆς *βαρυθυμίας* συνιστάμενον ἐκ τῆς χαρᾶς τῆς προϊούσης ἐξ ἀναμνήσεως τοῦ ἀπολεσθέντος πράγματος καὶ ἐκ τῆς λύπης ἐπὶ τῇ ἀπωλείᾳ αὐτοῦ. Τὰ συναισθήματα ταῦτα πρέπει νὰ διακρίνωνται ἐκ τῆς θυμικῆς ἐκείνης καταστάσεως, καθ' ἣν μεταπίπτει τις εὐχερῶς ἐξ ἡδέος εἰς λυπηρὸν συναίσθημα καὶ ἀντιθέτως, περὶ ἧς κατωτέρω.

Η') Ἔν τινι ὡρισμένῳ χρονικῷ διαστήματι ἐπικρατεῖ ὡρισμένη τις κατάστασις συναισθημάτων προϊοῦσα ἐξ αἰσθημάτων καὶ παραστάσεων τοῦ αὐτοῦ κατ' οὐσίαν τόνου. Ἡ τοιαύτη κατάστασις λέγεται *θυμικὴ διάθεσις* ἢ *θυμικόν* (Stimmung).

Θ') *Διαίρεσις τῶν συναισθημάτων*. Τὰ συναισθήματα διαιροῦνται εἰς δύο, εἰς τὰ *σωματικὰ* συναισθήματα, τὰ προϊόντα ἐκ τῶν αἰσθημάτων τῶν συνδεδεμένων πρὸς τὸ σῶμα, καὶ εἰς τὰ *πνευματικά*, τὰ ἐξαρτώμενα ἐκ παραστάσεων.

§ 38. ά) **Τὰ σωματικὰ συναισθήματα**.

Σωματικὰ συναισθήματα λέγονται τὰ προκαλούμενα ἐξ ἐντυπώσεων τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων. Ὅπως διακρίνεται ἡ γενικὴ αἴσθησις τῶν λοιπῶν αἰσθήσεων, οὕτω καὶ ἐκ τῶν κατ' αἴσθησιν συναισθημάτων διακρίνεται τὸ *γενικὸν* ἢ *ζωϊκὸν* συναίσθημα. Περὶ τῶν συναισθημάτων τούτων καὶ τῆς ἐξαρτήσεως αὐτῶν ἀπὸ τῶν αἰσθημάτων ἐγένετο λόγος ἐν τῷ περὶ τοῦ *τόνου* τοῦ αἰσθήματος.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Ἐνταῦθα σημειωτέα τινὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἔκφρασιν ἢ ἐκδήλωσιν τῶν συναισθημάτων τούτων. Οἱ δύο πόλοι, περὶ οὓς κινοῦνται τὰ συναισθήματα ταῦτα, εἶναι τὸ *ἡδὺ* καὶ τὸ *λυπηρόν*. Διὰ τῶν συναισθημάτων τούτων λαμβάνομεν γνῶσιν κατὰ πόσον ἐρεθισμός τις προάγει ἢ μὴ τοὺς ὅρους τῆς ὑπάρξεως ἡμῶν. Ἡ γεῦσις λ. χ. συνοδεύεται ὑπὸ ἡδονῆς, ἐὰν ἡ προσαγομένη τροφὴ προάγῃ τὸ σῶμα, καὶ τοὐναντίον ὑπὸ λύπης, ἐὰν κωλύσῃ αὐτό. Βεβαίως ὑπάρχουσι καὶ εὐχάριστα τὴν γεῦσιν δηλητήρια. Ἀλλ' ἐν τούτοις πρέπει νὰ διακρίνωμεν τὴν ἄμεσον ἐνέργειαν ἀπὸ τῆς περαιτέρω. Ἀμέσως μὲν ταῦτα προάγουσι τὴν ζωϊκὴν λειτουργίαν ἐπιδρῶντα ἐπὶ τὰ γευστικὰ νεῦρα διά τινων ἰδιοτήτων αὐτῶν. Αἱ ἐπιβλαβεῖς αὐτῶν ἰδιότητες ἐκφαίνονται πρῶτον ἐν τῇ περαιτέρω διαδόσει εἰς τὸ σῶμα.

Ὅσῳ ὅμως ὀλιγώτερον συμβάλλεται εἰς τὴν γνῶσιν τὸ αἰσθητήριον, τόσῳ ἰσχυρότερον εἶναι τὸ δι' αὐτοῦ προκαλούμενον συναίσθημα. Ἡ ὄσφρησις καὶ ἡ γεῦσις μικρὸν μὲν συμβάλλονται εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ἀντικειμένων, ἐξ ὧν ἐξαρτῶνται, εἶναι ὅμως συνδεδεμέναι μετ' ἐναργῶν συναισθημάτων ἡδονῆς καὶ λύπης. Ὁ ἐρεθισμὸς ὁ προκαλῶν τὰ ἰσχυρότατα σωματικὰ συναισθήματα τῆς λύπης, τοὺς καλουμένους πόνους, ἢ ἀγνοεῖται παντελῶς ἢ μικρὰν αὐτοῦ ἔχομεν γνῶσιν. Τοὐναντίον τὰ συναισθήματα τῆς ὁράσεως καὶ τῆς ἀκοῆς, αἰσθήσεων σπουδαιοτάτων διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, εἶναι ἀόριστα καὶ παρέρχονται ὡς τὰ πολλὰ ἀπαρατήρητα. Βεβαίως τὰ χρώματα καὶ οἱ ἦχοι συνοδεύονται ὑπὸ τοῦ τόνου τοῦ συναισθήματος. Ἄλλα χρώματα, τὰ καλούμενα *ἐνεργητικά*, ἐξεγείρουσι καὶ φαιδρύνουσι τὸν ἄνθρωπον, τὰ δὲ *παθητικὰ* ἐπενεργοῦσι ἐπὶ τὸ συναίσθημα πραΰνοντα καὶ ἠρεμίζοντα τὸ θυμικόν. *Ἐνεργητικὰ* εἶνε τὸ ἐρυθρόν, τὸ πορφυροῦν, τὸ χρυσοκίτρινον (orange), τὸ κίτρινον, τὸ διεγερτικώτατον, *παθητικὰ* δὲ εἶναι τὸ κυανοῦν, τὸ πράσινον καὶ τὸ ἰοειδές. Τὸ μὲν πράσινον εἶναι μέσον μεταξὺ τοῦ κιτρίνου καὶ τοῦ κυανοῦ στερούμενον τῆς ψυχρότητος τοῦ κυανοῦ καὶ τῆς διεγερτικότητος τοῦ κιτρίνου. Εἶναι χρῶμα ἰσχυρᾶς ἠρεμίας

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

καὶ ἀναπαύσεως. Τὸ δὲ ἰοειδὲς μέσον ὂν μεταξὺ κυανοῦ καὶ πορφυροῦ μετέχει καὶ τῆς ζωηρότητος τοῦ ἐρυθροῦ καὶ τῆς σοβαρότητος τοῦ κυανοῦ. Ὁμοίως δὲ καὶ ἐν τῷ ἤχῳ οἱ μὲν ὑψηλοὶ τόνοι διεγείρουσι καὶ φαιδρύνουσι τὴν ψυχήν, οἱ δὲ βαρεῖς πληροῦσι σοβαρότητος, ἀλγεινῶν πόθων καὶ μελαγχολίας.

Τὸ δὲ *γενικὸν* ἢ *ζωϊκὸν* λεγόμενον συναίσθημα ἐκφράζει τὴν ἐν πάσῃ στιγμῇ τοῦ βίου θυμικὴν ἡμῶν κατάστασιν ἢ διάθεσιν. Τὸ συναίσθημα τοῦτο εἶναι προϊὸν πολλῶν καὶ ποικίλων παραγόντων. Ἔνθεν μὲν συναισθήματα προϊόντα ἀπὸ τῆς λειτουργίας τῶν πνευματικῶν ὀργάνων (ποιότης καὶ κυκλοφορία τοῦ αἵματος, κανονικὴ ἢ μὴ πέψις κλπ.), ἔνθεν δὲ τὰ συναισθήματα τὰ ἐκ τῶν αἰσθημάτων ἑκάστων προκαλούμενα, ἐν μέρει δὲ καὶ πνευματικαὶ καταστάσεις συναποτελοῦσι τὸ γενικὸν συναίσθημα τοῦ *πῶς* ζῶμεν. Τὸ γενικὸν τοῦτο συναίσθημα, ἐκφαίνεται ἔνθεν μὲν ὡς συναίσθημα δυνάμεως καὶ ἐλευθερίας ἢ εὐεξίας, ἔνθεν δὲ ὡς συναίσθημα καταπτώσεως, χαλαρώσεως καὶ ἀθυμίας.

Τὸ γενικὸν συναίσθημα χρησιμεύει εἰς ἀνάμνησιν τῶν αἰσθημάτων καὶ γεγονότων, ἐξ ὧν προεκλήθη ἢ μεθ' ὧν συνεδέθη. Ὅταν διατεθῶμεν ἰδιαζόντως ἔν τινι περιστάσει, ἐφεξῆς ἀναπαριστῶντες ζωηρῶς τὰς μετ' αὐτῆς συνδεδεμένας παραστάσεις ἐπαναπίπτομεν εἰς τὴν αὐτὴν θυμικὴν διάθεσιν. Τοὐναντίον ὅταν δὲν δυνάμεθα νὰ συναισθανθῶμεν τὸ συναίσθημα τῆς αὐτῆς θυμικῆς διαθέσεως, λησμονοῦμεν καὶ τὰς μετ' αὐτῆς συνδεθείσας παραστάσεις. Τί ὑπέστημεν ἐν βαρείᾳ ἀσθενείᾳ λησμονοῦμεν, διότι τὸ γενικὸν συναίσθημα τὸ ἐν τῇ ἀσθενείᾳ οὐδὲν κοινὸν ἔχει πρὸς τὴν θυμικὴν κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου ὑγιαίνοντος. Καταστάσεις διαφόρους ἐκλαμβάνομεν ὡς τὰς αὐτάς, διότι διεγείρουσιν ἐν ἡμῖν ὁμοίαν θυμικὴν διάθεσιν, νομίζοντες ὅτι εὑρέθημεν καὶ ἄλλοτε ἐν καταστάσει τὸ πρῶτον νῦν ἐμφανιζομένῃ.

§ 39. β') **Πνευματικὰ συναισθήματα**

Καλοῦνται *πνευματικὰ* συναισθήματα τὰ συναισθήματα τὰ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ἐξαρτώμενα ἢ συνδεόμενα μετὰ τῶν παραστάσεων Τὰ συναισθήματα ταῦτα διακρίνει τις τῶν συναισθημάτων τῶν προϊόντων ἐκ σωματικῶν καταστάσεων. Καίτοι δῆλα δὴ καὶ ταῦτα διατελοῦσιν ὑπὸ τὴν ροπὴν τῶν σωματικῶν καταστάσεων καὶ τῶν κατ' αἴσθησιν ἐρεθισμῶν, ἀμέσως ὅμως ἐξαρτῶνται ἐκ τῶν παραστάσεων. Ἄλλο εἶναι ὁ πόνος ὁ προϊὸν ἔκ τινος βλάβης τοῦ σώματος καὶ ἄλλο τὸ λυπηρὸν συναίσθημα τὸ προϊὸν ἔκ τινος προσβολῆς. Τὰ πνευματικὰ συναισθήματα διαιροῦνται εἰς δύο. Α') εἰς τὰ *ἁπλᾶ* ἢ *τυπικὰ* συναισθήματα τὰ μὴ συνδεδεμένα πρὸς ὡρισμένας παραστάσεις καὶ Β') εἰς τὰ *σύνθετα* ἢ κατὰ *ποιὸν* συναισθήματα τὰ συνδεόμενα πρὸς ὡρισμένας τὸ ποιὸν παραστάσεις· τοιαῦτα εἶνε· ά) τὰ *διανοητικὰ* β') τὰ *καλολογικὰ* γ') τὰ *ἠθικὰ* καὶ δ') τὰ *θρησκευτικὰ* συναισθήματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

§ 40 Α') Ἁπλᾶ ἢ τυπικὰ συναισθήματα

Τυπικὰ ἢ *ἁπλᾶ* συναισθήματα λέγονται τὰ προϊόντα ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων τῶν παραστάσεων, ὄχι δὲ ἐκ τοῦ ὡρισμένου ποιοῦ αὐτῶν. Τὰ συναισθήματα ταῦτα εἶναι πολλὰ καὶ ποικίλα. Τὸ κοινὸν αὐτῶν ποιὸν εἶναι, ὡς εἴπομεν, ἡ ἡδονὴ καὶ ἡ λύπη. Δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν αὐτὰ κατὰ τὸν χρόνον· Α') εἰς συναισθήματα ἐκ τοῦ παρόντος προϊόντα· Β') εἰς συναισθήματα ἐκ τοῦ παρελθόντος καὶ Γ') εἰς συναισθήματα ἐκ τοῦ μέλλοντος.

§ 41. Συναισθήματα ἐκ τοῦ παρόντος

Α') Συναισθήματα ἐκ τοῦ παρόντος εἶναι τὰ προκαλούμενα ὑπὸ παραστάσεων, δι' ὧν προάγεται ἢ παρακωλύεται ὁ ψυχικὸς ἡμῶν βίος, εἴτε πράγματι, εἴτε ὡς ἡμεῖς ὑπολαμβάνομεν. Τὰ πράγματι ἢ ὡς νομίζομεν συμβαλλόμενα εἰς τὴν εὐεξίαν ἢ εἰς τὴν καχεξίαν

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ἡμῶν εὐχαριστοῦσιν ἢ λυποῦσιν ἡμᾶς. Ἡ ἔλλειψις ἀντικειμένων προκαλούντων ἡδονήν, γεννᾷ τὸ συναίσθημα τῆς *ἀνίας*. Ἡ δὲ *ἐργασία* παρέχει ἡμῖν συναίσθημα μέσον, ἤτοι ἀνάλογον πρὸς τὰς συνθήκας ὑφ' ἃς ἐργάζεταί τις. Ἡ ἐργασία μετὰ κόπου τελουμένη καὶ πολλὰ κατορθοῦσα συνοδεύεται ὑπὸ λυπηροῦ συναισθήματος. Τοὐναντίον ἀκόπως χωροῦσα ἐγγεννᾷ εὐχαρίστησιν. Ἀλλὰ καὶ ἡ κοπιώδης ἐργασία ἀποβαίνει εὐχάριστος, ὁπόταν ἀναλογισθῇ τις τί ἐπιτυγχάνει δι' αὐτῆς ἢ ὅτι ὀλίγον ἔχει νὰ κοπιάσῃ.

§ 42. **Συναισθήματα ἐκ τοῦ παρελθόντος**

Β') Τὰ δὲ συναισθήματα ἐκ τοῦ παρελθόντος συνδέονται πρὸς τὴν ἀνάμνησιν. Ἡ ἀνάμνησις τῶν ἡδέων γεγονότων ἐγγεννᾷ ἐν ἡμῖν τὸ συναίσθημα τῆς εὐχαριστήσεως, καὶ τοὐναντίον ἡ τῶν λυπηρῶν τὴν λύπην. Ὁπόταν δὲ τὰ ἀναπολούμενα γεγονότα φέρωσι χαρακτῆρα λυπηρὸν ἅμα καὶ εὐχάριστον, καὶ τὸ συναίσθημα λαμβάνει παρομοίαν ἀπόχρωσιν, ταλαντευόμενον μεταξὺ ἀντιθέτων διευθύνσεων.

§ 43. **Συναισθήματα ἐκ τοῦ μέλλοντος**

Γ') Τὰ συναισθήματα τὰ ἐκ τοῦ μέλλοντος προκαλούμενα εἶναι κυρίως δύο, ἡ *ἐλπὶς* καὶ ὁ *φόβος*. *Ἐλπὶς* εἶναι τὸ εὐάρεστον συναίσθημα τὸ προϊὸν ἐκ τῆς προσδοκίας ἀγαθοῦ. *Φόβος* δὲ τοὐναντίον τὸ δυσάρεστον συναίσθημα τὸ προϊὸν ἐκ κακοῦ ἀναμενομένου.

Τὰ συναισθήματα τῆς ἐλπίδος καὶ τοῦ φόβου εἶναι ποικίλα τὴν ἀπόχρωσιν, ἀνάλογα δῆλα δὴ πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς πιθανότητος, μεθ' ἧς ἀναμένει τις τὴν πλήρωσιν ἢ μὴ τῶν σκοπῶν αὐτοῦ. Ὁπόταν ἡ ἐπιτυχία κρίνηται ἐξησφαλισμένη, ἡ ἐλπὶς μεταβάλλεται εἰς ἀσφαλῆ πεποίθησιν, καθ' ἣν ἀταράχως ἀναμένει τις τὸ αἴθριον μέλλον. Ἐν μικρῷ βαθμῷ ὁ φόβος ἐκδηλοῦται ὡς *ἀνησυχία*. Ἡ δ' *ἀγωνία* καὶ ὁ *τρόμος* εἶναι βαθμοὶ τοῦ φόβου, καθ' ὅσον τὸ φοβούμενον προσεγγίζει ἡμῖν καὶ ἐπέρχεται παρὰ προσδοκίαν. Ὁ τρόμος ὅμως ἐπιταθεὶς ἀποβαίνει *φρίκη* ἢ *κατάπληξις*, ὁπόταν φαί-

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

νηται ἀπειλουμένη ἡ ζωὴ ἢ πολύτιμόν τι (ἀψιθυμία). Ἡ κατάπληξις προκαλεῖ πολλάκις ἔκτακτον ἐνέργειαν εἰς ἀποφυγὴν τοῦ κινδύνου ἢ ὑπερνίκησιν αὐτοῦ. Ὁ φόβος γίνεται ἀπελπισία ἢ ἀπόγνωσις, ὁπόταν ἡ πλήρωσις τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ θεωρῆται ἀπίθανος ἢ ἀδύνατος.

Ἐὰν ἡ ἐπιτυχία καὶ ἡ ἀποτυχία θεωροῦνται ἐξ ἴσου δυναταί, τότε διχάζεται τὸ θυμικὸν εἰς δύο διαθέσεις ἀντιθέτους, τεινούσας μὲν νὰ καταλάβωσι τὴν συνείδησιν, οὐδαμῶς ὅμως ἐπιτυγχανούσας. Οὕτω γεννᾶται τὸ συναίσθημα τῆς ἀμφιβολίας, ἧς χαρακτηριστικὸν γνώρισμα εἶναι ἡ ὀδυνηρὰ ἀνησυχία, ὅπως ἀπαλλαγῇ τις τῆς τοιαύτης διαιρέσεως τοῦ θυμικοῦ, οἱαδήποτε καὶ ἂν ᾖ ἡ ἔκβασις. Εἶναι δὲ ὁ τοιοῦτος ὀδυνηρὸς δυασμὸς τῆς συνειδήσεως τοσοῦτῳ ἀνυπόφορος, ὥστε πολλοὶ καταληφθέντες ὑπὸ μονίμων ἰδεῶν (idee-fixe) ἤχθησαν πρὸς τὴν αὐτοχειρίαν, ὅπως εὕρωσιν ἡσυχίαν. Ἀσθενεστέρα μορφὴ τοῦ δυασμοῦ τούτου εἶνε ἡ ἀμφιταλάντευσις τοῦ συναισθήματος ἐπὶ τὴν λύπην ἢ τὴν ἡδονήν, ἣν ὑφίσταται ὁ ἄνθρωπος βλέπων τὰ πράγματα ἔνθεν μὲν ὡς ῥόδινα, ἔνθεν δὲ ὡς μαῦρα καὶ σκοτεινά. Τοιαύτη εἶναι ἡ θυμικὴ κατάστασις τῶν μαθητῶν τοῦ Σωκράτους κατὰ τὸν τελευταῖον αὐτῶν μετὰ τοῦ Σωκράτους διάλογον ἐν τῇ φυλακῇ. Τὸ μὲν ὑποκείμενον τοῦ διαλόγου προξενεῖ αὐτοῖς τέρψιν, τοὐναντίον δὲ θλίβει αὐτοὺς ἡ ἰδέα ὅτι μετ' ὀλίγον θὰ ἀποθάνῃ ὁ Σωκράτης. (1)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄.

ΤΑ ΣΥΝΘΕΤΑ Η ΚΑΤΑ ΠΟΙΟΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

§ 44. Α΄) **Διανοητικὰ συναισθήματα.**

Διανοητικὰ συναισθήματα εἶναι ἡ χαρὰ ἢ ἡ λύπη ἡ παρακολου-

---

1) «Ἀλλ' ἀτεχνῶς (λέγει ὁ Φαίδων) ἄτοπόν τί μοι πάθος παρῆν καὶ τις ἀήθης κρᾶσις ἀπό τε τῆς ἡδονῆς συγκεκραμένη ὁμοῦ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

θοῦσα τὴν ζήτησιν καὶ εὕρεσιν τῆς ἀληθείας. (1) Ἔγκειται ἐν τῇ φύσει ἡμῶν φορά τις πρὸς τὴν ἀλήθειαν, ὅθεν καὶ χαίρομεν οὐ μόνον ὅταν πλουτίζωμεν τὰς γνώσεις ἡμῶν ἢ ἀνευρίσκωμεν δι' ἰδίας ἐρεύνης ἀλήθειάν τινα, ἀλλὰ καὶ ὅταν τείνωμεν καὶ ἐργαζώμεθα πρὸς εὕρεσιν τῆς ἀληθείας. Τοὐναντίον δὲ λυπούμεθα, ὅταν κοπιάσαντες δὲν ἠδυνήθημεν νὰ εὕρωμεν τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος ἢ καθ' ὅλου αἱ γνώσεις ἡμῶν εἶναι ἀσαφεῖς, ἀμφίβολοι ἢ ἀβέβαιοι. Ἡ ἁρμονία καὶ ἡ λογικὴ ἀκολουθία τῶν παραστάσεων ἐγγεννᾷ συναίσθημα χαρᾶς, τοὐναντίον ἀντιφάσεις, ἔλλειψις λογικοῦ συνδέσμου καὶ ἀσαφεῖς ἢ ἀβέβαιοι γνώσεις λύπην. Γνωστὸν εἶναι τὸ εὕρηκα τοῦ Ἀρχιμήδους ἐν τῇ ἀνακαλύψει τοῦ εἰδικοῦ βάρους τῶν σωμάτων, καὶ ἡ χαρὰ τοῦ Πυθαγόρου ἐπὶ τῇ λύσει τοῦ γεωμετρικοῦ προβλήματος τῆς ἑκατόμβης. Γνωστὴ δὲ καὶ ἡ χαρά, μεθ' ἧς προσβλέπουσι καθόλου οἱ ἄνθρωποι πρὸς τὰς ἐρεύνας καὶ ἀνακαλύψεις τῶν ἐπιστημῶν.

Ὁμοίως δὲ καὶ ὁ μαθητὴς χαίρει, ὁπόταν κοπιάσας εὕρῃ τὴν λύσιν προβλήματός τινος ἢ τὴν ἑρμηνείαν χωρίου συγγραφέως. Ἡ χαρὰ αὕτη δὲν εἶναι μόνον συναίσθημα εὐαρεσκείας, ἣν συναισθάνεταί τις εὑρὼν τι μετὰ πολλοῦ πόνου, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ εὐχαρίστησις ἐπὶ τῷ ὅτι εὗρεν ἀλήθειάν τινα.

§ 45 Β') **Καλλολογικὰ συναισθήματα.**

Ὁπόταν ἀκούωμεν ὡραίαν μουσικήν, ὁπόταν προσβλέπωμεν εἰς ὡραίαν εἰκόνα ἢ τοποθεσίαν ἢ ἀναγινώσκωμεν ποίημά τι κ.λ.π.

καὶ ἀπὸ τῆς λύπης ἐνθυμουμένῳ ὅτι αὐτίκα ἔμελλεν ἐκεῖνος (ὁ Σωκράτης) τελευτᾷν. Καὶ πάντες οἱ παρόντες οὕτω διεκείμεθα ὁτὲ μὲν γελῶντες ἐνίοτε δὲ δακρύοντες». (Φαίδων. 59, Α).

(1). «Ἡ φύσις αὕτη ἐστὶ τῆς διανοίας, τοῖς μὲν ἀληθέσιν ἐπινεύειν, τοῖς δὲ ψευδέσι δυσαρεστεῖν». (Ἐπίκτ. Διατρ. 1,28). Εἶπε δὲ καὶ ὁ Κικέρων «Nihil est menti veritatis luce dulcius».

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

διατιθέμεθα εὐαρέστως· τοὐναντίον ὅταν ἀκούωμεν παραφωνίας ἐν τῷ ᾄδειν, ἢ προσβλέπωμεν εἰς ἀσυμμέτρους εἰκόνας ἢ μορφὰς διατιθέμεθα δυσαρέστως. Τὰ συναισθήματα ταῦτα τὰ ὑπὸ τῶν παραστάσεων καλῶν ἢ αἰσχρῶν ἀντικειμένων προκαλούμενα λέγονται *καλολογικά*.

Τὸ ζήτημα τί ἐστι *καλόν*, διττῶς δυνατὸν νὰ ἐξετασθῇ, καθ' ὅσον θεωρεῖται τὸ καλὸν ὡς συναίσθημα ἐν ἡμῖν καὶ ὡς πρᾶγμά τι ἐκτὸς ἡμῶν. Τῇ ψυχολογίᾳ διαφέρει ἡ πρώτη ἔποψις τοῦ ζητήματος. Ἡ δὲ ἐξέτασις τοῦ καλοῦ ἐκ πραγματικῆς ἐπόψεως, ἂν τὸ καλὸν ὑπάρχῃ ἐκτὸς καὶ ἂν ὑπάρχον ἀρέσκῃ ἕνεκα τῆς μορφῆς ἢ ἕνεκα τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ, ὡς ἔκφρασις τῆς ἰδέας, τοῦτο εἶναι ὑποκείμενον ἰδίου φιλοσοφικοῦ μαθήματος, τῆς *καλολογίας*. Ἡ ψυχολογία ἐξετάζουσα τὸ καλὸν κατὰ τὴν πρώτην ἔποψιν παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς ὡς πρὸς τὴν *φύσιν*, τὰς *πηγὰς* καὶ τὰ *εἴδη* τοῦ καλολογικοῦ συναισθήματος.

Α') Ὡς πρὸς τὴν *φύσιν* τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ α) ἀρέσκει καθ' ἑαυτὸ (1) ἄνευ ἐπιθυμίας τινὸς ἢ πόθου ἰδιοτελοῦς ἢ ἔκ τινος ὑπολογισμοῦ. Ὁ ἐμβλέπων εἰς τεχνικόν τι ἔργον ἀρέσκεται, χωρὶς νὰ ὑπεγερθῇ ἐν αὐτῷ ἡ σκέψις τῆς μὴ κατοχῆς, ἢ ἡ ἐπιθυμία τῆς κατοχῆς αὐτοῦ. Τὸ καλολογικὸν λοιπὸν συναίσθημα εἶναι διάφορον τοῦ συναισθήματος, τοῦ ἐκ τῆς ἀπολαύσεως οἱασδήποτε ἡδονῆς προϊόντος. Τὸ καλὸν εἶναι εὐάρεστον, πᾶν ὅμως συναίσθημα εὐάρεστον δὲν εἶναι καὶ καλολογικόν. Ὁμοίως δὲ διακρίνεται τὸ καλολογικὸν συναίσθημα ἀπὸ τοῦ συναισθήματος τοῦ ἐκ τοῦ ὠφελίμου προϊόντος. Πολλὰ πράγματα καίπερ ὠφέλιμα ἡμῖν δὲν προσπίπτουσιν ἡμῖν καὶ ὡς ὡραῖα.

β') Τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ ἔχει *γενικὸν* χαρακτῆρα. Δὲν λέγομεν, οὐδὲ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἀκριβολογοῦντες «τοῦτο εἶναι καλὸν *δι' ἐμέ*», ὑποτιθέντες ὅτι πάντες οἱ ἄνθρωποι ἀρέσκονται

(1) Ἐν τῇ Ῥητορικῇ τοῦ Ἀριστοτέλους (1,9) ὁρίζεται τὸ καλὸν ὡς τοιοῦτον «ὃ ἂν δι' αὐτὸ αἱρετὸν ὂν ἐπαινετὸν ᾖ».

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ἐξ ἴσου εἰς τὸ καλόν. Ἐάν τινες δὲν συναισθάνωνται τὸ καλόν, οἱ τοιοῦτοι ἢ δὲν εἶναι ἀνεπτυγμένοι καθόλου, ἢ ἡ ἀνάπτυξις αὐτῶν εἶναι ἐλλιπής, στερουμένη τῆς καλαισθησίας, σπουδαιοτάτου στοιχείου τῆς ἀνθρωπίνης ἡμερώσεως.

Β') Ὡς πρὸς τὰς *πηγὰς* τὸ καλολογικὸν συναίσθημα ἐξεγείρεται ἰδίως ὑπὸ τριῶν τινων ἀ) ὑπὸ τῶν *μουσικῶν τόνων*, β') ὑπὸ τῆς *ποιητικῆς γλώσσης* καὶ γ') ὑπὸ τῶν *συμμέτρων μορφῶν*.

Οἱ τόνοι τῆς μουσικῆς, ὁ ῥυθμὸς καὶ τὰ συναισθήματα τὰ προκαλούμενα ὑπὸ τῆς ποιήσεως καὶ αἱ σύμμετροι μορφαὶ τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, ζωογονοῦσι καὶ προάγουσι τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ. Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ ἄνθρωπος διατίθεται εὐαρέστως μᾶλλον ὑπὸ τῶν ἰδίων αὐτοῦ τεχνικῶν δημιουργημάτων ἢ ὑπὸ τῶν καλῶν μορφῶν τῆς φύσεως. Τὴν φύσιν ὑπολαμβάνει κατ' ἀρχὰς ἐχθρὰν ἢ δυσμενῆ πρὸς αὐτόν, καθ' ὅσον δ' ἐκπολιτίζεται καὶ ἡμεροῦται, κατὰ τοσοῦτον ἀναπτύσσεται ἐν αὐτῷ ἡ χαρὰ ἐπὶ ταῖς φυσικαῖς καλλοναῖς. Οὕτω τὸ συναίσθημα τῶν φυσικῶν καλλονῶν ἀποτελεῖ περιφανὲς γνώρισμα τῆς ἀναπτύξεως τῆς καλαισθησίας.

Γ') Ὡς πρὸς τὰ *εἴδη* τοῦ καλοῦ διακρίνομεν τρία τινά: τὸ ἰδίως *καλόν*, τὸ *ὑψηλὸν* καὶ τὸ *ἐπίχαρι*. Ὑψηλὸν λέγεται τὸ καλὸν τὸ ἐξεγεῖρον τὸ συναίσθημα τοῦ θαυμασμοῦ· τὸ ὑψηλὸν εἶναι ἡ αἰσθητοποίησις τῆς ἰδέας τοῦ ἀπείρου, ὡς τοιοῦτον δὲ ἐκπλήσσει μᾶλλον καὶ ἐμποιεῖ θαυμασμὸν ἢ ἀρέσκει (1). Βεβαίως καὶ ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ ἀνθρώπου δυνατὸν νὰ ἀπαντήσῃ τις τὸν χαρακτῆρα τοῦ ὑψηλοῦ. Οἱ ἥρωες λ.χ. τοῦ Αἰσχύλου εἶναι ὑψηλὰ πρόσωπα ὑπερβαίνοντα τὸ κοινὸν ἀνθρώπειον μέτρον· ἀλλὰ κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐν τοῖς ἔργοις τοῖς φύσεως ἀπαντᾶται τὸ ὑψηλόν. Ἡ θάλασσα λ.χ. ἡ μαινομένη, ἡ ὑπερβαίνουσα τὸ μέτρον τῶν συνήθων φαινομένων τῆς φύσεως ἐπιβάλλεται διὰ τὸ μεγαλεῖον αὐτῆς.

---

1 Ἕνεκα τοῦ λόγου τούτου ἀποχωρίζουσί τινες ἀπὸ τοῦ *καλοῦ* τὸ *ὑψηλὸν* καὶ ἔτι μᾶλλον τὸ *χαρίεν* ἢ *ἐπίχαρι*.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Ἐπίχαρι δὲ ἡ *χαρίεν* λέγεται τὸ καλὸν τὸ ἀρέσκον διὰ τὴν λεπτότητα καὶ κομψότητα τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς.

§ 46. Καλαὶ τέχναι.

Καλαὶ τέχναι λέγονται αἱ τέχναι αἱ προτιθέμεναι νὰ ἐξεγείρωσιν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ. Αἱ καλαὶ τέχναι διαιροῦνται εἰς τρεῖς κατηγορίας, ἀναλόγως πρὸς τὰς τρεῖς πηγὰς τοῦ καλολογικοῦ συναισθήματος, τοὺς *τόνους*, τὴν *γλῶσσαν* καὶ τὰς *μορφάς*: α') εἰς τὴν *μουσικήν*, β') εἰς τὴν *ποίησιν* καὶ γ') εἰς τὰς *εἰκαστικὰς τέχνας*. Ἡ μὲν μουσικὴ διὰ τῶν τόνων καὶ τῶν ῥυθμῶν ἐνεργεῖ ἀμέσως ἐπὶ τὸ συναίσθημα, σμικρὰ δὲ ἡ μηδαμινὴ εἶνε ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς ἐπὶ τὰς παραστάσεις, καὶ διὰ τοῦτο ὀρθῶς ἐκλήθη αὕτη γλῶσσα τῆς καρδίας. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἡ μουσικὴ φέρει ἀόριστον καὶ γενικώτερον χαρακτῆρα καὶ συγκινεῖ περισσότερον ἢ αἱ ἄλλαι καλαὶ τέχναι.

Ἡ ποίησις ἐξεγείρει τὸ καλολογικὸν συναίσθημα ἐμμέσως διὰ τῶν παραστάσεων καὶ τῶν συναισθημάτων, ἅτινα διεγείρει. Ἐντεῦθεν καὶ τὸ καλολογικὸν συναίσθημα τὸ ἐκ τῆς ποιήσεως ἀναπτυσσόμενον εἶναι μᾶλλον ὡρισμένον, ἢ τὸ ἐκ τῆς μουσικῆς, ἅτε συνοδευόμενον ὑπὸ τοῦ περιεχομένου τῶν παραστάσεων καὶ ὑπὸ τῆς φαντασίας. Μέσην μεταξὺ τῆς μουσικῆς καὶ τῆς ποιήσεως κατέχουσι θέσιν αἱ εἰκαστικαὶ τέχναι, ἡ ἀρχιτεκτονική, ἡ γλυπτικὴ καὶ ἡ ζωγραφική, ἐπενεργοῦσαι ἐπὶ τὸ συναίσθημα διά τε τῶν χρωμάτων καὶ τῆς ἁρμονίας τῶν μορφῶν καὶ διὰ τῆς ἀναπολήσεως ἱστορικῶν προσώπων καὶ γεγονότων, ὡς συμβαίνει ἰδίᾳ ἐν τοῖς ἔργοις τῆς γλυπτικῆς καὶ τῆς ζωγραφικῆς.

§ 47. Σπουδαιότης τῶν καλολογικῶν συναισθημάτων.

Τὰ καλολογικὰ συναισθήματα εἶναι πολλοῦ λόγου ἄξια. Πρῶτον μὲν ἐξάγουσιν ἡμᾶς ἐκ τοῦ καθ' ἡμέραν βίου καὶ ἀνακουφίζουσιν

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ἀποκαλύπτοντα ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ἀνθρώπου πηγὴν χαρᾶς διαρκεστέραν καὶ μᾶλλον ἰσχυρὰν ἢ αἱ ἰσχυρόταται κατ' αἴσθησιν ἀπολαύσεις. Ἔπειτα δὲ ἀσκοῦσι μεγάλην ῥοπὴν ἐπὶ τὴν ἠθικότητα συνδεόμενα πρὸς τὰ ἠθικὰ συναισθήματα. Ἀμφότερα εἶναι θυμικαὶ καταστάσεις διακρινόμεναι κατὰ τοῦτο, ὅτι τὰ μὲν καλολογικὰ ἀναφέρονται εἰς τὰ καλὰ καὶ αἰσχρά, τὰ δὲ ἠθικὰ εἰς τὰς ἀνθρωπίνους πράξεις.

Ὁ ἀρεσκόμενος εἰς τὰ καλὰ καὶ ἀποστρεφόμενος τὰ αἰσχρὰ ἄγεται εἰς ἀποστροφὴν καὶ τῶν ἠθικῶς αἰσχρῶν καὶ εἰς ἀγάπην πρὸς τὰ ἀγαθά. Ἡ τοιαύτη σπουδαιότης τῶν καλολογικῶν συναισθημάτων κατενοήθη ἔκπαλαι. Ἰδίᾳ δὲ περὶ τῆς μουσικῆς, ὁ μὲν Ἀριστοτέλης εἶπεν ὅτι «πρὸς ἀρετήν τι τείνει» καὶ «δύναται ποιόν τι τὸ τῆς ψυχῆς ἦθος παρασκευάζειν» (1), ὁ δὲ Σαιξπῆρος ὅτι «ὁ ἄνθρωπος, ὅστις ἐν ἑαυτῷ δὲν ἔχει μουσικήν, ὄντινα δὲν συγκινεῖ ἡ ἁρμονία καλῶν τόνων, εἶνε κατάλληλος εἰς προδοσίαν, ληστείαν καὶ μοχθηρίαν. Μηδενὶ τοιούτῳ πιστεύετε».

§ 48. Γ') Ἠθικὰ συναισθήματα.

Τὰ ἠθικὰ συναισθήματα ἀναφέρονται εἰς τὰς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου. Βεβαίως αἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου ἐξωτερικῶς θεωρούμεναι οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ σωματικαὶ κινήσεις καὶ μεταβολαί. Αἱ κινήσεις ὅμως αὗται εἶναι ἐκφάνσεις ἢ ἐκδηλώσεις ἀοράτου τινος καὶ πνευματικῆς τῆς ψυχῆς διαθέσεως. Αἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου ἀναφέρονται ἢ εἰς ἑαυτὸν ἢ εἰς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ἢ εἰς τὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Τὰς πράξεις ταύτας ὁ ἄνθρωπος ἢ ἐπιδοκιμάζει ἢ ἀποδοκιμάζει μεμφόμενος ἢ ἐπαινῶν, σεβόμενος ἢ περιφρο-

---

1) Πρβλ. καὶ τὸ ἐν Πλάτ. Πρωταγ. 326, Β. «Τοὺς ῥυθμοὺς καὶ τὰς ἁρμονίας ἀναγκάζουσιν οἰκειοῦσθαι ταῖς ψυχαῖς τῶν παίδων, ἵνα ἡμερώτεροί τε ὦσι, καὶ εὐρυθμότεροι καὶ εὐαρμοστότεροι γιγνόμενοι χρήσιμοι ὦσιν εἰς τὸ λέγειν τε καὶ πράττειν· πᾶς γὰρ ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου εὐρυθμίας τε καὶ εὐαρμοστίας δεῖται».

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

νῶν. Εἰς τὴν σφαῖραν λοιπὸν τοῦ ἠθικοῦ πεδίου ἀνήκει πᾶν τὸ γινόμενον ὑποκείμενον ἠθικῆς κρίσεως, ἐπαίνου, ψόγου, σεβασμοῦ καὶ περιφρονήσεως. Βεβαίως τὰ ἀνθρώπινα πράγματα ἐκτιμῶμεν καὶ ἐξ ἄλλης ἐπόψεως διακρίνοντες τὰ *εὐχάριστα*, τὰ *ὠφέλιμα*, καὶ τὰ *καλὰ* ἀπὸ τῶν ἀντιθέτων. Ἀλλ' ἡ ἀξία, ἣν ἀπονέμομεν ταῖς ἀνθρωπίναις πράξεσιν, εἶναι πολλῷ διάφορος τῶν τοιούτων κρίσεων. Πρῶτον μὲν ἡ ἠθικὴ κρίσις ἔχει γενικὸν χαρακτῆρα ὑποτιθεῖσα ὅτι ἡ κακὴ πρᾶξις εἶναι τοιαύτη διὰ πάντας τοὺς ἀνθρώπους πάντων τῶν αἰώνων. Τὰ *εὐχάριστα* τοὐναντίον, ἢ *ὠφέλιμα* ἢ *καλά*, δὲν εὑρίσκουσι τοιαῦτα οἱ ἄνθρωποι οὔτε πάντοτε οὔτε πάντες. Ἔπειτα δὲ ὁ μὴ εὑρίσκων τι καλὸν ἢ ὠφέλιμον ἢ εὐάρεστον, εἶναι μὲν ἄξιος μομφῆς, ὄχι ὅμως καὶ κατακρίσεως, εἰς ἣν ὑπόκειται ὁ μὴ ἠθικῶς πράττων.

Προσωπικὸν καὶ συμπαθητικὸν συναίσθημα. Τῶν ἠθικῶν συναισθημάτων βάσις εἶναι τὸ *προσωπικὸν* καὶ τὸ *συμπαθητικὸν* συναίσθημα. Τὸ προσωπικὸν συναίσθημα περιλαμβάνει πάντα τὰ συναισθήματα, ἅτινα συνδέονται πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ ἐγώ, τοῦ προσωπικοῦ ἡμῶν κέντρου.

Ἡ δὲ *συμπάθεια* εἶναι ἡ ἀντίθετος τοῦ προσωπικοῦ συναισθήματος ὄψις, περιλαμβάνουσα πάντα τὰ συναισθήματα τὰ ἀναπτυσσόμενα ἐν ἡμῖν ἐπὶ τῇ εὐδαιμονίᾳ ἢ τῇ δυστυχίᾳ ἄλλων ἀνθρώπων. Πρὸς ἀμφότερα τὰ συναισθήματα ταῦτα συνδέεται ἡ ἠθικὴ μόρφωσις τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως πράξῃ ὁ ἄνθρωπος, εἶναι ἀνάγκη νὰ συναισθάνεται τὰς ἰδίας δυνάμεις καὶ νὰ ποιῆται ὀρθὴν αὐτῶν χρῆσιν πρὸς τὸ ἴδιον ἀγαθόν. Ὁπόταν ὁ ἄνθρωπος ὑπερτιμᾷ τὰς ἰδίας δυνάμεις καὶ ἐκπίπτῃ εἰς ἀλαζονείαν καὶ ματαιότητα φανταζόμενος ἑαυτὸν οὐχὶ οἷος εἶναι, ἡ τοιαύτη αὐτοῦ ὑπερτίμησις ἀσκεῖ ὀλεθρίαν ῥοπὴν ἐπὶ τὴν ἠθικὴν διαμόρφωσιν αὐτοῦ. Ὁμοίως δὲ καί, ὅταν ἐπικρατῶσιν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ πάθη, ἐπιθυμίαι καὶ ἐπικίνδυνοι ἀψιθυμίαι, παρεμποδίζεται ἡ ἀνάπτυξις εὐγενεστέρων διαθέσεων. Ἑτέρωθεν ἡ συμπάθεια δὲν εἶναι μὲν τῆς καθαρᾶς ἠθικῆς συναίσθημα, εἶναι ὅμως ἡ φυσικὴ βάσις τῆς ἀγά-

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

πης. Ἐκ τῆς ἀνιδιοτελοῦς συμμετοχῆς εἰς τὰ παθήματα καὶ εἰς τὰς εὐτυχίας τοῦ ἄλλου ἀναπτύσσονται τὰ ἀνώτερα συναισθήματα τῆς ἀγάπης.

Τὸ προσωπικὸν συναίσθημα καὶ ἡ συμπάθεια, τὰ τοσοῦτον ἀναγκαῖα διὰ τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἐκδηλοῦνται πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως. Οἱ δύο πόλοι, περὶ οὓς στρέφεται τὸ ψευδὲς προσωπικὸν συναίσθημα, εἶναι ἡ ὑπερτίμησις ἢ ὑποτίμησις τῶν ἡμετέρων δυνάμεων. Οὕτω διακρίνομεν δύο μορφὰς τοῦ προσωπικοῦ συναισθήματος·

Α΄) Τὸ συναίσθημα, ὅταν τις ἔχῃ ἢ φαντάζεται ὅτι ἔχει πνευματικὰ ἢ σωματικὰ προτερήματα ἐμφανίζεται ἔνθεν μὲν ὡς *οἴησις*, *ματαιότης*, *ἀλαζονεία*, ἔνθεν δὲ ὡς *νηφαλιότης*, *μετριοπάθεια*, *ταπείνωσις*.

Β΄) Τὸ συναίσθημα τοῦ ὑποστηρίζοντος λόγῳ ἢ ἔργῳ τὰ ἴδια δικαιώματα ἐκφαίνεται ὡς *ἀφοβία*, *γενναιότης*, *τόλμη*, ἡ ἀντίθετος ὄψις αὐτοῦ εἶναι : ἡ *δειλία*, ἡ *ἀνανδρία* καὶ ἡ *ἀτολμία*.

Γ΄) Τὸ συναίσθημα, ὁπόταν ὁ ἄνθρωπος καὶ αἱ πράξεις αὐτοῦ ἀναγνωρίζωνται ὑπὸ τῶν ἄλλων, ἐκδηλοῦται ὡς *φιλοτιμία*, *φιλαρχία*, *φιλοδοξία*. Ὁπόταν δέ τις παραγνωρίζηται, ἢ περιφρονῆται, καταλαμβάνει αὐτὸν τὸ συναίσθημα τῆς *συστολῆς*, τῆς *παραγκωνίσεως*, καὶ τῆς *καταπτώσεως*.

Ὁμοίως δὲ καὶ τὸ συμπαθητικὸν συναίσθημα ἐκδηλοῦται ἢ θετικῶς ὡς *συμπάθεια* ἢ ἀρνητικῶς ὡς *ἀντιπάθεια*. Τῆς συμπαθείας μορφαὶ εἶνε ὁ *ἔλεος*, τὸ *συγχαίρειν* καὶ ἡ *αὐταπάρνησις*. Τῆς δὲ ἀντιπαθείας ἡ *ἀδιαφορία*, τὸ *μισάλληλον* καὶ ἡ *ἰδιοτέλεια*.

Σημειωτέον ὅμως ὡς πρὸς τὸ συμπαθητικὸν συναίσθημα δύο τινά·

α) Τὸ συναίσθημα τῆς συμπαθείας ἐντείνεται ἐπὶ μᾶλλον, ἐὰν τὰ πρόσωπα, πρὸς ἃ συμπαθοῦμεν, ὦσιν συγγενῆ ἢ οἰκεῖα ἡμῖν, ἢ ἀνήκωσιν εἰς τὴν αὐτὴν θρησκείαν, τὸ αὐτὸ ἔθνος, τὴν αὐτὴν ἡλικίαν κ. τ. λ.

β΄) Τὸ *συμπάσχειν* καὶ *ἐλεεῖν* ἀναπτύσσεται εὐχερέστερον ἢ τὸ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

συγχαίρειν ἐπὶ τοῖς ξένοις ἀγαθοῖς. *Ἡ θέα τῶν παθημάτων τῶν ἄλλων* διεγείρει συνήθως ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἰσχυροτάτην λύπην καὶ κινεῖ αὐτὸν εἰς βοήθειαν, ἐν ᾧ τὸ συγχαίρειν διεγείρεται δυσχερέστερον. Τὸ *συγχαίρειν* ὅμως ἐμφαίνει ἀγαθὴν καρδίαν, ἐνῷ τὸ συμπάσχειν καὶ εὐσπλαγχνίζεσθαι δυνατὸν νὰ συνυπάρχῃ καὶ μετὰ τῶν ἐπτὰ θανασίμων ἁμαρτημάτων.

§ 49. Δ') **Θρησκευτικὰ συναισθήματα.**

Θρησκευτικὰ ἢ ἱερὰ συναισθήματα εἶναι τὰ παραγόμενα ὑπὸ τῆς ἰδέας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἐνδοτάτης καὶ ἀμεσωτάτης ἐν τῷ βάθει τῆς συνειδήσεως τελουμένης ἀντιλήψεως τῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ ὑπερκόσμιον καὶ ὑπεραισθητόν, πρὸς τὸ θεῖον καὶ τὰ θεῖα, ὡς ὑπέρτατον καὶ ἀπόλυτον κέντρον πάσης πνευματικῆς καὶ λογικῆς φύσεως. Ἡ τοιαύτη ἀντίληψις τῶν πρὸς τὰ θεῖα σχέσεων ἡμῶν γενᾷ ἐν ἡμῖν τὴν ἀγάπην καὶ τὸν πόθον πρὸς τὸ θεῖον ἢ πρὸς τὴν πηγὴν αὐτὴν τῆς πνευματικῆς ἡμῶν φύσεως. Καὶ ἐν μὲν ταῖς κατωτάταις βαθμίσι τοῦ πολιτισμοῦ, ἐν αἷς ὁ ἄνθρωπος πτοούμενος πρὸ τῆς φύσεως φαντάζεται ἑαυτὸν περιστοιχιζόμενον ὑπὸ πολυειδῶν κακῶν, τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα ἐκδηλοῦται μᾶλλον ὡς *φόβος*. Ὅθεν καὶ ἐν ταῖς βαθμίσι ταύταις κρατεῖ ἡ πίστις εἰς κακοὺς δαίμονας καὶ θεούς. Ἐν δὲ ταῖς ἀνωτέραις βαθμίσι τοῦ πολιτισμοῦ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα ἐκδηλοῦται ὡς ἀγάπη καὶ ἀφοσίωσις εἰς τὸ θεῖον. Ὅταν δὲ ἐν τῇ ὑψηλοτέρᾳ ἀναπτύξει καὶ ἐξάρσει τοῦ συναισθήματος τούτου τοῦ πρὸς τὸ θεῖον πόθου, ἀγάπης καὶ ἕλξεως αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος ἑαυτὸν πλησιάζοντα καὶ ἑνούμενον μετὰ τοῦ ὑψίστου ὄντος, οὗ φέρει ἐν ἑαυτῷ τὴν ἀρχέτυπον εἰκόνα καὶ ἐν τῇ ἑνώσει ταύτῃ συναισθάνεται τὴν ὑψίστην αὐτοῦ εὐδαιμονίαν, τότε τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα μεταβάλλεται εἰς θρησκευτικὸν ἐνθουσιασμόν.

Κατὰ τὴν ἐκδήλωσιν ταύτην τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα συνάπτεται προφανῶς μετὰ τοῦ ἠθικοῦ. Αἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου ἐπι-

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

βλέπονται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ὑφ' οὗ τιμωροῦνται μὲν αἱ κακαί, ἀμείβονται δὲ αἱ ἀγαθαί. Αἱ ἠθικαὶ διαταξεις παρίστανται ὡς θεῖαι ἐντολαί, ὧν ἡ παράβασις ἐπάγεται κακὰ τοῖς ἀθετοῦσι καὶ ἐνταῦθα καὶ μετὰ θάνατον. Οὕτως ἐνισχύεται ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸν ὑπὲρ ἀρετῆς ἀγῶνα, παραμυθεῖται ἐν τοῖς δεινοῖς τοῦ βίου ἀποβλέπων εἰς τὴν πέραν τοῦ τάφου ζωήν, ὅπου βασιλεύει ἡ ἀρετὴ καὶ τιμωρεῖται ἡ κακία. Ἡ ἠθικὴ αὕτη κάθαρσις τῆς θρησκείας γίνεται κατ' ἐξοχὴν ἐν τῷ χριστιανισμῷ. Ἐν ᾧ παρὰ τοῖς βαρβάροις οἱ Θεοὶ διοικοῦσι τὸν κόσμον αὐθαιρέτως, παρὰ δὲ τοῖς Ἕλλησιν οἱ Θεοὶ καίπερ ἐπιβλέποντες ἐπὶ τῆς ἠθικῆς τάξεως τοῦ κόσμου, δὲν εἶναι ἀμέτοχοι ἠθικῶν ἐλαττωμάτων, ἐν τῷ χριστιανισμῷ ὁ Θεὸς παρίσταται ὡς δημιουργὸς καὶ προστάτης τῆς ἠθικῆς τάξεως, ὡς πατὴρ ἀγαπῶν τοὺς ἀνθρώπους, τὰ πλάσματα αὐτοῦ, ὡς πάνσοφος, ἐνὶ λόγῳ μετὰ τελειοτήτων καὶ ἠθικῶν ἰδιοτήτων.

§ 50. Ε') Ἀψιθυμίαι.

Ἀψιθυμία ἢ *ἀψικαρδία* λέγεται ἡ αἰφνιδία ἔκρηξις τοῦ συναισθήματος ἡ διαταράττουσα τήν τε πνευματικὴν καὶ τὴν σωματικὴν ζωήν. Τοιαῦται ἀψιθυμίαι εἶναι ἡ ἔξαλλος χαρά, τὸ δέος, ἡ ὀργὴ καὶ πᾶσα βιαία τοῦ θυμικοῦ ταραχὴ καὶ συγκίνησις. Ἡ ἀψιθυμία γεννᾶται ὡς ἑξῆς. Ἡ διαταράσσεται αἰφνιδίως ἐξ ἀπροσδοκήτου τινὸς φαινομένου ἡ κανονικὴ πορεία τοῦ θυμικοῦ, ἢ βαθμηδὸν τὸ συναίσθημα ἐξεγειρόμενον καὶ ἐνισχυόμενον φθάνει εἰς τὸ κατακόρυφον αὐτοῦ σημεῖον, ὅθεν ἐκρήγνυται καὶ συνταράσσει τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα. Παράδειγμα τῆς πρώτης περιπτώσεως εἶναι λ.χ. ἡ ἐμφάνισις ἀγρίας τινὸς μορφῆς εἰς τὸν κύκλον παιζόντων παιδίων. Τὰ παιδία ἐπὶ τῇ θέᾳ αὐτῆς τρομάζουσι καὶ κλαίουσι. Διὰ τὴν δευτέραν περίπτωσιν χρησιμεύει τὸ παράδειγμα διδασκάλου, ὅστις κατ' ἀρχὰς μὲν ἐπιτιμᾷ ἠρέμως τὰς ἀταξίας τῶν μαθητῶν. Ἡ παράτασις ὅμως αὐτῶν ἐξεγείρει τὴν ἐσωτερικὴν αὐτοῦ ἀνησυχίαν, μέχρις οὗ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ἐλαχίστη ἀφορμὴ ἐπάγει τὴν ἀψιθυμίαν, ὁ δὲ πρῶτος μαθητὴς δοκιμάζει τὰ ἀποτελέσματα τῆς τοιαύτης ἐξεγέρσεως.

Τὰ οὐσιώδη λοιπὸν γνωρίσματα τῆς ἀψιθυμίας εἶναι τὰ ἑξῆς. Α΄.) Ἡ ἀψιθυμία ἔχει ὡς βάσιν τὸ συναίσθημα, εἰ καὶ πᾶν συναίσθημα δὲν ἄγει εἰς ἀψιθυμίαν. Εὐθὺς δ' ὡς ἐκραγῇ, ἐντείνεται σφόδρα καὶ ἀναβαίνει ταχέως εἰς τὸ κατακόρυφον αὐτῆς σημεῖον.

Β΄.) Ἡ ἰσχυρὰ ὀροπή, ἣν ἀσκεῖ ἐπὶ τῆς πορείας τῶν παραστάσεων, ἐπὶ τῆς κρίσεως καὶ ἀποφάνσεως, ὅθεν καὶ εὐλόγως ὁρίζεται ὡς διατάραξις τοῦ ψυχικοῦ βίου. Ὁ ἄνθρωπος ἐν ἀψιθυμίᾳ εἶναι ἐκτὸς ἑαυτοῦ, λέγων καὶ πράττων τοιαῦτα, δι' ἃ μετανοεῖ εὐθὺς ὡς συνέλθῃ. Ἄλλοτε πράττει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον ἢ ὅ,τι πρὸς διάσωσιν ἑαυτοῦ ὀφείλει νὰ πράξῃ. Ὁ καταληφθεὶς λ.χ. ὑπὸ τρόμου ἀντὶ νὰ ἀποφύγῃ τὸν κίνδυνον ἐμπίπτει εἰς αὐτόν.

Γ΄.) Οὐσιῶδες ἐξ ἴσου γνώρισμα τῆς ἀψιθυμίας εἶναι ἡ διατάραξις τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ. Ἡ ἀψιθυμία ἐνεργεῖ κυρίως ἐπὶ τῶν μυῶν, ἐπὶ τῆς καρδίας, ἐπὶ τῶν ἀγγείων καὶ ἐπὶ τῶν ὀργάνων τῆς ἀναπνοῆς καὶ τῆς ἐκκρίσεως. Οἱ μύες ἢ χαλαροῦνται ἢ ἐντείνονται σφόδρα, ὥστε ὁ μὲν ἔκπληκτος δὲν κινεῖται ἐκ τῆς θέσεως αὐτοῦ, ὁ φοβηθεὶς τρέμει, ὁ ὠργισμένος κινεῖ τὴν πυγμὴν αὐτοῦ, ὁ αἰφνιδίως εὐθυμήσας γελᾷ καὶ ἀναπηδᾷ. Ἐννοεῖται ὅτι τὴν ἔντασιν τῶν μυῶν διαδέχεται χαλάρωσις τῶν νεύρων τῆς καρδίας καὶ τῶν ἀγγείων, καθ' ἣν ἐλαττοῦνται οἱ σφυγμοὶ τῆς καρδίας, εὐρύνονται τὰ περιφερικὰ ἀγγεῖα πληρούμενα αἵματος, οἱ δὲ παλμοὶ πάλλουσι μέχρι τῶν τελευταίων διακλαδώσεων τῶν ἀρτηριῶν, ἐπιταχύνεται δὲ καὶ ἡ ἀναπνοή. Τοὐναντίον εἰς τὴν χαλάρωσιν τῶν μυῶν ἀκολουθεῖ ἰσχυρὰ ἐξέγερσις τῶν μνημονευθέντων νεύρων, καθ' ἣν ἐξασθενίζουσι μὲν οἱ καρδιακοὶ παλμοὶ καὶ ἡ ἀναπνοή, ἡ δὲ σύσπασις τῶν μικρῶν ἀρτηριῶν ἐκφαίνεται ἐν τῇ ὠχρότητι τῆς ἐπιδερμίδος. (1)

1). Τὰς ἀρίστας τῶν ἀψιθυμιῶν περιγραφὰς παρέχουσιν οἱ ποιηταί. Ὅρα τὴν περιγραφὴν τῆς ὀργῆς τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ τοῦ Ἀχιλλέως ἐν Ἰλιάδι Α΄,102.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Τὰς ἀψιθυμίας διακρίνουσιν εἰς *σθενικὰς* καὶ εἰς *ἀσθενικὰς* κατ' εἰσήγησιν τοῦ Καντίου. Αἱ πρῶται ἐντείνουσι τὰς ψυχικὰς λειτουργίας καὶ τοὺς μῦς. Τοιαῦται εἶναι ἡ ὀργή, ὁ ἐνθουσιασμός, ἡ ἔξαλλος χαρά, ἡ εὐθυμία κ.λ.π. Αἱ δὲ ἀσθενικαὶ ἐπάγονται κένωσιν πρόσκαιρον παραστάσεων καὶ χαλάρωσιν τῶν μυῶν, οἷαι ἡ δειλία, ὁ τρόμος, ἡ φρίκη κ.λ.π.

Εἰς ἀψιθυμίας ὑπόκεινται εὐχερῶς οἱ νεώτεροι καὶ οἱ ἀπαίδευτοι. Οἱ παῖδες μάλιστα ἐν τῇ ἐλαχίστῃ ἀφορμῇ ἐκρήγνυνται εἰς θρήνους καὶ ἀγριαίνουσιν ἢ τοὐναντίον διαχέονται εἰς γέλωτας. Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἐξηγεῖται διττῶς· ἔνθεν μὲν οἱ μικροὶ ὀξέως παρατηροῦντες τὰ πέριξ προσβλέπουσιν εὐχερῶς εἰς πᾶν τὸ παράδοξον, ἔνθεν δὲ καὶ κυρίως ὁ κύκλος τῶν παραστάσεων αὐτῶν καὶ στενώτερος εἶναι, καὶ εὐχερέστερον διαταράσσεται ὑπὸ νέων ἐντυπώσεων. Δι' αὐστηροτέρας συνδέσεως τῶν παραστάσεων ἀποβαίνει δυσχερεστέρα ἡ διατάραξις τοῦ ψυχικοῦ βίου καὶ ἡ πτῶσις εἰς ἀψιθυμίας. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον καὶ οἱ πεπαιδευμένοι δυσχερέστερον ὑποπίπτουσιν εἰς ἀψιθυμίας.

Σημ. Τὰ ψυχολογικὰ περὶ συναισθημάτων διδάγματα γίνονται βάσις εὐδοκίμου διδασκαλίας καὶ ἰδίως μορφώσεως τοῦ παιδός. Τὸ συναίσθημα τῆς προσδοκίας εἶναι εὐνοϊκώτατον διὰ τὴν ἀφομοίωσιν παρασκευάζον τὴν ψυχὴν εἰς ὑποδοχὴν τῶν προσφερομένων νέων διδαγμάτων.

Ὡς πρὸς δὲ τὰ διανοητικὰ συναισθήματα, ἡ ἀρίστη μέθοδος ἡ ἐγγεννῶσα αὐτὰ εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τῆς αὐτενεργείας τῶν μαθητῶν. Ἀποστήθησις καὶ μηχανικὴ ἐργασία οὐδέποτε προάγουσι τὸ συναίσθημα τῆς ἀληθείας. Ἡ οἰκείωσις τῶν διδασκομένων καὶ ἡ ἐσωτερικὴ αὐτῶν ἐπεξεργασία εἶναι ἡ μήτηρ τοῦ πνευματικοῦ διαφέροντος, δι' οὗ καθίσταται μόνιμος ἡ προσλαμβανομένη γνῶσις.

Τὸ δὲ προσωπικὸν συναίσθημα καλλιεργοῦμεν ἐξεγείροντες θάρρος καὶ πεποίθησιν εἰς τοὺς ἀσθενεῖς περὶ τοῦτο μαθητάς, καὶ προφυλάσσοντες τοὺς ἐπιρρεπεῖς εἰς ματαιοφροσύνην διὰ τῆς ἐξάρσεως ἰδίᾳ τῶν ἀληθῆ ἀξίαν ἐχόντων πραγμάτων.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Τὸ συμπαθητικὸν καὶ τὸ ἠθικὸν συναίσθημα τῶν παίδων ἐξεγείρουσιν οἱ διδάσκαλοι ἐπωφελούμενοι εἰς τοῦτο τὴν πεῖραν, ἣν λαμβάνουσιν οἱ μαθηταὶ δυσαρέστων τινῶν πραγμάτων (κόπωσις, πεῖνα, ψῦχος ἐν ἐκδρομαῖς καὶ ἐν ταξειδίοις κ. λ. π.), καὶ διὰ καταλλήλων διηγημάτων. Ἰδίως ἡ σπουδὴ τῶν ζῴων, ἡ περιποίησις αὐτῶν καὶ ἡ καλὴ χρῆσις τῶν φυτῶν προάγουσι τὸ συμπαθητικὸν συναίσθημα τῶν μαθητῶν. Τὸ δὲ συναίσθημα τοῦ καλοῦ ἀναπτύσσεται διὰ τῆς καθαριότητος, διὰ τῆς ἀγάπης τῆς συμμετρίας ἐν πᾶσιν, ἐν τῇ στάσει, ἐν τῷ βαδίσματι, ἐν τῇ διακοσμήσει τῶν αἰθουσῶν τῶν παραδόσεων κλπ.

Τὸ δὲ θρησκευτικὸν τέλος συναίσθημα καλλιεργεῖται διὰ τῆς συνεχοῦς ὑπομνήσεως πόσον σκοπίμως τὰ πάντα ἐδημιουργήθησαν, καὶ ὅτι τὰ πάντα κυβερνῶνται ὑπὸ τῆς θείας δυνάμεως.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

§ 51. Βουλητικόν.

Βουλητικὸν εἶναι ἡ ἁπλῆ, ἄμεσος καὶ πρωτόγονος πρᾶξις τοῦ ψυχικοῦ βίου, δι' ἧς ἐπάγεταί τις μεταβολὴν εἴτε ἐν ἑαυτῷ εἴτε καθόλου ἐν τῷ ἐκτὸς κόσμῳ. Τὸ βούλεσθαι ἐν τῇ γενικῇ ταύτῃ σημασίᾳ εἶναι τὸ ἐνεργητικὸν τῆς ψυχῆς μέρος περιλαμβάνον πολυειδεῖς βαθμίδας ἐξελίξεως ἀπὸ τῆς τυφλῆς ὁρμῆς καὶ ἐπιθυμίας μέχρι τῆς ἰδίας βουλήσεως ἢ τῆς ἀποφάσεως. Κατὰ ταῦτα τὸ *ὀρεκτικὸν* ἤτοι *ἡ ὁρμή*, τὸ *ὁρμέμφυτον*, *ἡ ἐπιθυμία* καὶ αἱ διάφοροι μορφαὶ αὐτῆς, ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον κεφάλαιον καὶ τὴν προβαθμίδα τῆς βουλήσεως. Ἐπειδὴ δὲ τὰ μέσα δι' ὧν τελοῦνται αἱ εἰρημέναι μεταβολαὶ εἶναι αἱ σωματικαὶ κινήσεις, ἐν τῷ βουλητικῷ γίνεται λόγος καὶ περὶ τῶν διαφόρων κινήσεων.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Τὸ *βούλεσθαι* διακρίνεται οὐ μόνον τοῦ *γινώσκειν* ἀλλὰ καὶ τοῦ *συναισθάνεσθαι*. Τὸ *συναισθάνεσθαι* εἶναι κατάστασις τῆς ψυχῆς παθητική, συναίσθησις χαρᾶς ἢ λύπης, ἐν ᾧ τὸ *βούλεσθαι* εἶναι ἴδιον στοιχεῖον τοῦ ψυχικοῦ βίου περιλαμβάνον τὸ δραστικὸν τῆς ψυχῆς μέρος.

Τὸ αὐτοτελὲς τοῦτο τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας ἐκφαίνεται ἰδίως ἐν τῇ παρακωλύσει πολλῶν κινήσεων καὶ ἐν τῇ ἐπιβολῇ ἐπὶ τῶν παραστάσεων, ἐπὶ τῶν συναισθημάτων καὶ ἐπὶ τῶν ἀψιθυμιῶν. Ὁ παῖς ἐθιζόμενος εἰς τὴν καθαριότητα μανθάνει νὰ παρακωλύῃ τὰς εἰς ἔκκρισιν κινήσεις. Ἡ δὲ τοιαύτη παρακώλυσις δὲν εἶναι οὔτε γνῶσις οὔτε συναίσθημα ἀλλ' ἴδιόν τι διάφορον ἀμφοτέρων. Καὶ ἐν τῷ ἀνωτέρῳ δὲ ψυχικῷ βίῳ ὁ ἄνθρωπος πολυειδῶς ἐκφαίνει τὴν ἐνεργητικὴν αὐτοῦ δύναμιν στρέφων τὸν νοῦν εἰς ὡρισμένας παραστάσεις καὶ ἀποδιώκων τὰς διὰ τοῦ συνειρμοῦ εἰσχωρούσας εἰς τὴν συνείδησιν, μετριάζων τὰ συναισθήματα καὶ προλαμβάνων τὰς ὁρμητικὰς αὐτῶν ἐκδηλώσεις ἐν ταῖς ἀψιθυμίαις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

ΤΟ ΟΡΕΚΤΙΚΟΝ

---

§ 52. Ὁρμή.

Ὁρμὴ λέγεται ἡ περιοδικὴ καὶ ἀόριστος φορὰ τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ πρὸς ἀποσόβησιν δυσαρέστων συναισθημάτων. Ὁ ἀνθρώπινος ὀργανισμὸς ἔχει ἀνάγκην τροφῆς, κινήσεως κλπ. Ἡ ἔλλειψις αὕτη ἐγγεννᾷ ζωηρὸν συναίσθημα λύπης καὶ ἐσωτερικῆς ἀνησυχίας, ὑφ' ὧν κατεχόμενος ὁ ἄνθρωπος ζητεῖ νὰ ἄρῃ τὴν λυπηρὰν κατάστασιν, ἐν ᾗ εὑρίσκεται. Οὕτως ὁ παῖς, ὁπόταν πεινᾷ, ἄρχεται βοῶν καὶ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ἀνησυχεῖ, μέχρις οὗ παρασχεθῇ αὐτῷ τροφή. Ἡ ὁρμὴ λοιπὸν ἄρχεται διὰ λύπης, πληροῦται δι' ἡδονῆς καὶ παύεται ἐπὶ πολὺ ἢ ὀλίγον διάστημα, ἵνα καὶ πάλιν ἐπαναλάβῃ τὸν δρόμον αὐτῆς.

Κατὰ ταῦτα τὰ γνωρίσματα τῆς ὁρμῆς εἶνε τὰ ἑξῆς· Α') Ἡ ὁρμὴ ἐγγεννᾶται ἄνευ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ προκαλουμένη ὑπὸ τῆς ὀργανικῆς οἰκονομίας τοῦ σώματος.

Β') Ἡ ὁρμὴ ἀναφανεῖσα προκαλεῖ ψυχικῶς μὲν συναίσθημα λύπης, σωματικῶς δὲ κινήσεις ἐν τοῖς κινητηρίοις νεύροις σκοπούσας τὴν ἄρσιν τῆς λύπης.

Γ') Ἡ ὁρμὴ φύσει εἶναι τυφλή, ἤτοι ὁ ὑπ' αὐτῆς κατεχόμενος φέρεται μὲν εἰς ἐξεύρεσιν τῶν μέσων τῶν αἰρόντων τὴν λυπηρὰν κατάστασιν, ἀγνοεῖ ὅμως τὰ μέσα, δι' ὧν αἴρεται αὕτη. Οὕτως ἡ πρὸς τροφὴν ὁρμὴ δὲν εἶναι φορὰ πρὸς ὡρισμένην τροφήν, ἀλλὰ μόνον πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῆς κατεχούσης τὸ θυμικὸν λύπης. Ὁ παῖς λ.χ. φέρει εἰς τὸ στόμα πᾶν, οὑτινος ἅπτεται, πρὸς θεραπείαν τῆς πείνης. Βαθμηδὸν δὲ μανθάνει τὸ ὡρισμένον εἶδος τῆς τροφῆς, τὸ γάλα, καὶ ἀποκορύει τὰ λοιπὰ ἀρεσκόμενος εἰς αὐτό. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἡ ὁρμὴ γίνεται *ἐπιθυμία*, ὁπόταν ὁ παῖς γνωρίζῃ σαφῶς τὸ ἀντικείμενον, πρὸς ὃ φέρεται διὰ τῆς ὁρμῆς. Τοῦτο ὅμως δὲν θὰ εἴπῃ ὅτι ἡ ὁρμὴ ἰδιάζει μόνον εἰς τὴν μικρὰν ἡλικίαν, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος δὲν γνωρίζει εἰσέτι τὰ μέσα, δι' ὧν πληροῦνται αἱ ὁρμαί. Καὶ βραδύτερον δύναταί τις νὰ διακρίνῃ τὴν τυφλὴν ὁρμὴν τὴν ὑποκειμένην βάσιν εἰς τὰς ὀρέξεις. Ὁπόταν λ.χ. πεινάσωμεν, ἐξεγείρεται ἐν ἡμῖν πρῶτον τὸ δυσάρεστον συναίσθημα τῆς πείνης καὶ ἡ τάσις πρὸς ἄρσιν αὐτοῦ. Τὸ πρῶτον τοῦτο στάδιον, καθ' ὃ δὲν ἐπιθυμοῦμεν ὡρισμένην τροφήν, ἀλλὰ τὴν παῦσιν τῆς πείνης, εἶναι τὸ τῆς ὁρμῆς τῆς μὴ ἀναπτυχθείσης εἰσέτι εἰς ἐπιθυμίαν.

Αἱ ὁρμαὶ ἐν τῇ πρώτῃ αὐτῶν μορφῇ κατατείνουσιν εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ἀτόμου ἢ τοῦ γένους. Ἡ ὁρμὴ πρὸς αὐτοσυντηρησίαν καὶ πρὸς διατήρησιν τοῦ γένους ἐκδηλοῦται εἰς ποικίλας μορφὰς ἀναλόγως δῆλα δὴ πρὸς τὴν ἀνωτέραν μόρφωσιν καὶ τὴν πολυ-

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ποίκιλον ἐξέλιξιν, ἣν ὑφίσταται ἐν τῇ κοινωνίᾳ ὁ ἄνθρωπος. Οὕτω αἱ ὁρμαὶ ἐν τῇ περαιτέρω ἐξελίξει τοῦ ἀνθρώπου εἶναί τι ποικίλον. Τὸ ποικίλον τοῦτο τῶν ὁρμῶν εἶδος διακρίνομεν 1) εἰς τὰς σωματικὰς ὁρμάς, οἷαι ἡ πρὸς τροφήν, πρὸς κίνησιν καὶ ἡ γενετήσιος καὶ 2) εἰς *πνευματικάς*, ἐν αἷς ἐξέχουσιν ἡ ὁρμὴ τοῦ εἰδέναι, ἡ τοῦ μιμεῖσθαι ὅσα βλέπει ὁ ἄνθρωπος, ἡ ὁρμὴ πρὸς κοινωνίαν μετ' ἄλλων προσώπων, ἡ τῆς κτήσεως νέων ἑκάστοτε πραγμάτων, ἡ ὁρμὴ πρὸς ἀνακοίνωσιν ὧν γνωρίζομεν κ.λ.π.

§ 53. 6) Ὁρμέμφυτον.

Ὁρμέμφυτον ἢ *ἔνστικτον* λέγεται ἡ ὁρμή, ἧς ἡ πλήρωσις ἐπιτυγχάνεται οἴκοθεν. Ὁ ὀργανισμὸς δῆλα δὴ τῶν ζώων, ἐν οἷς ὑπάρχει ἰδίως τὸ ὁρμέμφυτον, ἀντικαθιστῶν τὸ λογικὸν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι οὕτω πως κατεσκευασμένος, ὥστε ἔκ τινος ἐρεθισμοῦ παράγονται αὐτόματοι κινήσεις ἄγουσαι τὸ ζῷον εἰς ἐνεργείας σκοπούσας τὴν διατήρησιν εἴτε αὐτοῦ εἴτε τοῦ γένους.

Τὰ γνωρίσματα τῶν ὁρμεμφύτων εἶναι τὰ ἑξῆς. Α') Ἐν τῷ ὁρμεμφύτῳ δὲν ὑπάρχει γνῶσις ἡ παράστασις τοῦ σκοποῦ, πρὸς ὃν φέρεται τὸ ζῷον. Ὁ Κυβιέρος παραλαβὼν κάστορα ἐν τῷ μουσείῳ ἔθηκεν ἐν τῷ κλωβῷ αὐτοῦ ὑλικόν, ἐξ οὗ κατασκευάζεται ἡ τῶν καστόρων φωλεά. Ὁ κάστωρ ἤρξατο πάραυτα νὰ κτίζῃ τὴν ἰδίαν φωλεάν.

Β') Τὸ ὁρμέμφυτον ἄγει ἀσφαλῶς τὸ ζῷον εἰς θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν αὐτοῦ. Πρὸ πάσης ἀποπείρας, ἄνευ ἐκλογῆς μέσων, ἐξευρίσκει τὸ ζῷον ἀσφαλῶς τὸ ζητούμενον. Μόλις ἐκκολαφθῇ ἐκ τοῦ ᾠοῦ ὁ νεοσσὸς ἄγεται ὑπὸ τοῦ ἐνστίκτου νὰ ἀπολεπίσῃ τοὺς κόκκους τοῦ σίτου. Τὰ ζῷα νήχονται καίπερ μὴ διδαχθέντα τὸ κολυμβᾶν. Ἡ γαλῆ πίπτει συστρέφουσα τὸ σῶμα καὶ διατηροῦσα τὴν ἰσορροπίαν.

Κατὰ ταῦτα τὸ ὁρμέμφυτον διακρίνεται τῆς ὁρμῆς κατὰ τὸν παρεμβαλλόμενον χρόνον. Ἐν τῇ ὁρμῇ δηλαδὴ παρεμβάλλεται

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

χρόνος μεταξὺ μέσου καὶ σκοποῦ, ἤτοι μεταξὺ τοῦ συναισθήματος τῆς ἡδονῆς τοῦ ἱκανοποιοῦντος τὴν ὁρμὴν καὶ τῶν κινήσεων τῶν πρὸς θεραπείαν αὐτοῦ γινομένων. Ἐν ᾧ ἐν τῷ ὁρμεμφύτῳ τὰ μέσα καὶ ὁ σκοπὸς συμπίπτουσιν, ἤτοι τὸ ζῷον φέρεται ἀσφαλῶς ἐξ ἀρχῆς πρὸς ὡρισμένα ἀντικείμενα, τελοῦν ἀκριβῶς τὰς πρὸς τοῦτο ἀναγκαίας καὶ σκοπίμους κινήσεις.

§ 54 γ') Αἱ κινήσεις.

Αἱ κινήσεις διαιροῦνται εἰς δύο· εἰς *ἑκουσίας* καὶ εἰς *ἀκουσίας*. Ἀκούσιαι κινήσεις εἶναι πᾶσαι αἱ γινόμεναι ἄνευ τῆς συμμετοχῆς τῆς βουλήσεως ἡμῶν. Αἱ τοιαῦται κινήσεις εἶναι πολυειδεῖς, ὡς ἄπειροι εἶναι καὶ αἱ μεταβολαὶ αἱ συμβαίνουσαι ἐν τῷ σώματι ἡμῶν αἱ προκαλοῦσαι τὰς κινήσεις (κυκλοφορία τοῦ αἵματος, πέψις, ἀπομύζησις). Ἐκ τούτων ἄξια μνείας εἶνε τὰ ἑξῆς εἴδη·

Α') Αἱ *ἀνανακλαστικαὶ* κινήσεις. Ἐν αὐταῖς ὁ ἐρεθισμὸς τῆς αἰσθητηρίου ἶνὸς μετοβιβαζόμενος εἰς τὸ κεντρικὸν ὄργανον ἐπάγεται εὐθὺς κινήσεις ἐν τοῖς κινητηρίοις νεύροις, δι' ὧν προφυλάσσεται ὁ ὀργανισμὸς ἀπὸ πολλῶν βλαβῶν. Ἐν ταῖς ἀνανακλαστικαῖς λοιπὸν κινήσεσι διακρίνομεν τὰ ἑξῆς τρία στοιχεῖα·

α') Τὸν ἐρεθισμὸν τῶν περιφερικῶν νεύρων μεταβιβαζόμενον εἰς τὴν φαιὰν οὐσίαν τοῦ ἐγκεφάλου ἢ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ.

β') Τὴν μετατροπὴν τοῦ ἐρεθισμοῦ εἰς κίνησιν ἐν τῇ φαιᾷ οὐσίᾳ καὶ

γ') Τὴν ἀνάκλασιν τῆς κινήσεως μέχρι τῶν μυῶν τῶν ὑπ' αὐτῆς οὕτω συστελλομένων.

Οὕτω κλείονται τὰ βλέφαρα, ὁπόταν ἀπειλῇ τὸν ὀφθαλμὸν κτύπημά τι. Ὁπόταν ξένον σῶμα εἰσέλθῃ εἰς τὸν φάρυγγα, ἐπέρχεται ἡ βήξ. Ἡ ἔντασις ἢ ἡ ἐλάττωσις τῆς ἰσχύος τοῦ φωτὸς ἐπάγεται συστολὴν ἢ εὔρυνσιν τῆς κόρης τοῦ ὀφθαλμοῦ. Ἀνανακλαστικαὶ κινήσεις ὡσαύτως εἶναι τὸ πτάρνυσθαι, τὸ χασμᾶσθαι, τὸ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ἐκτείνειν τὰς χεῖρας πρός τινα ἀπροσδιόριστον ἐντύπωσιν, ὁ ἐκ γαργαλισμοῦ γέλως.

Ὅτι αἱ ἀνταναλαστικαὶ κινήσεις συμβαίνουσι μηχανικῶς ἔν τε τοῖς ζώοις καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἤτοι ἄνευ συμπράξεως τῆς ψυχῆς ἀποδεικνύεται πολλαχῶς. Βάτραχος λ. χ. ἀφαιρεθεὶς τὸν ἐγκέφαλον κράζει ἠπίως ἐρεθιζόμενος τὰ νῶτα. Ἠλεκτρικὸν ρεῦμα ἐπὶ ἀνθρώπου ἐκπνεύσαντος παράγει πολλὰς μυϊκὰς κινήσεις. Αἱ ἀνταναλαστικαὶ κινήσεις διακρίνονται τῶν ἑκουσίων καὶ κατὰ τὸν παρεμβαλλόμενον χρόνον. Τὸ παρεμβαλλόμενον δηλαδὴ χρονικὸν διάστημα μεταξὺ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ καὶ τῆς κινήσεως τῶν κινητηρίων νεύρων εἶναι ὀλιγώτερον ἐν ταῖς ἀνταναλαστικαῖς κινήσεσιν ἢ ἐν ταῖς ἑκουσίαις. Αἱ ἀνταναλαστικαὶ κινήσεις δύνανται νὰ μετρηθῶσιν ἢ καί τινες νὰ ἐμποδισθῶσι δι' ἐπεμβάσεως τῆς βουλήσεως. Οὕτω παρεμποδίζεται πολλάκις διὰ τῆς βουλήσεως τὸ χασμᾶσθαι καὶ τὸ γελᾶν.

Β'.) *Αἱ ὁρμέμφυτοι κινήσεις.* Ἄλλη κατηγορία ἀκουσίων κινήσεων εἶναι αἱ *ὁρμέμφυτοι* ἢ ἐξ *ἐνστίκτου* κινήσεις. Αἱ κινήσεις αὗται διακρίνονται τῶν προηγουμένων, τῶν κατ' ἀντανάκλασιν, ὡς ἀποτελοῦσαι σύνθετον σύστημα μέσων εἰς ἐπίτευξιν ἀνωτέρου σκοποῦ. Τελοῦνται ὅμως ἄνευ γνώσεως τοῦ σκοποῦ τούτου. Οὕτω τὸ πτηνὸν κατασκευάζει ἐξ ἐνστίκτου ἢ ἐξ ὁρμεμφύτου τὴν φωλεὰν αὐτοῦ ἄνευ ἀσκήσεως ἢ γνώσεως τοῦ τί ποιεῖ. Ὁ νεοσσὸς ἅμα ἐξελθὼν τοῦ ᾠοῦ αὐτοῦ ἐκτελεῖ τὰς προσηκούσας κινήσεις εἰς ἀπολέπισιν τῶν κόκκων τοῦ σίτου. Αἱ ὁρμέμφυτοι κινήσεις εἶναι περιωρισμέναι ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἐπικρατοῦσαι παρὰ τοῖς ζώοις. Οὕτως ἐξ ἐνστίκτου τὰ μικρὰ ἅμα τῇ θέᾳ γνωστῶν αὐτοῖς παιγνίων ἐκτείνουσι πρὸς αὐτὰ τὰς χεῖρας.

Γ'.) *Αἱ φυσιογνωμικαὶ κινήσεις.* Τρίτον εἶδος ἀκουσίων κινήσεων εἶναι αἱ *φυσιογνωμικαὶ* ἢ *μιμικαὶ* κινήσεις, οἷαι τὸ γελᾶν, τὸ κλαίειν καὶ πάντες οἱ μορφασμοὶ τοῦ προσώπου ἐν ταῖς ἱκεσίαις, ἀπειλαῖς κ.τ.λ. Ἡ ἀφετηρία αὐτῶν βεβαίως εἶναι ψυχι-

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

κή τις κατάστασις ἢ συγκίνησις. Γίνονται ὅμως καὶ αὗται ἄνευ τῆς συμπράξεως τῆς ἡμετέρας βουλήσεως.

Περὶ τῶν κινήσεων τούτων παρατηρητέα τὰ ἑξῆς· α') Αὗται ἀτελῶς δύνανται νὰ γίνωσι διὰ τῆς τέχνης· καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ὅμως ταύτῃ πρέπει νὰ μετατεθῇ τις εἰς τὴν αὐτὴν ψυχικὴν κατάστασιν, ἥτις εἶναι ἡ φυσικὴ αἰτία τῆς γενέσεως αὐτῶν. Ὁ δεξιὸς ὑποκριτὴς δημιουργεῖ ἐν ἑαυτῷ τὴν ψυχικὴν κατάστασιν τῶν προσώπων, ἅτινα ἀπομιμεῖται, οὕτω δὲ αἱ κινήσεις τελοῦνται οἰκοθεν φυσικῶς καὶ ἀβιάστως. Τοὐναντίον τοῦ ὑποκριτοῦ τοῦ μὴ δυναμένου νὰ μετατεθῇ εἰς τὴν ψυχικὴν κατάστασιν τῶν ἄλλων, γλῶσσα καὶ κινήσεις καὶ τὰ πάντα εἶναι βεβιασμένον καὶ ἄψυχον.

β') Τῶν κινήσεων τούτων δὲν γνωρίζομεν οὔτε τὸν ἑκάστοτε εἰδικὸν λόγον οὔτε τὸν εἰδικὸν σκοπόν. Οὐδεὶς δύναται νὰ εἴπῃ διατὶ χαίρων γελᾷ καὶ λυπούμενος δακρύει, ἐν ᾧ ἠδύνατο καὶ νὰ κλαίῃ χαίρων ἢ νὰ γελᾷ λυπούμενος.

Δ'.) *Αἱ μιμητικαὶ κινήσεις.* Μετὰ τῶν φυσιογνωμικῶν κινήσεων συνάπτονται καὶ αἱ *μιμητικαὶ* κινήσεις. Αὗται προέρχονται ἐκ τῆς παραστάσεως κινήσεώς τινος. Εὐθὺς ὡς παραστήσωμεν κίνησίν τινα, ἀγόμεθα λεληθότως εἰς ἀπομίμησιν αὐτῆς. Οὕτως οἱ διηγούμενοί τι, καὶ μάλιστα ὅταν ὦσι ἀπαίδευτοι, χειρονομοῦσι πολλάκις διεξάγοντες τὰς κινήσεις, περὶ ὧν γίνεται μνεία ἐν τῇ διηγήσει αὐτῶν. Οἱ θεαταὶ τῶν παλαιόντων συνοδεύουσιν ἀκουσίως διὰ μιμητικῶν κινήσεων τὰς ἐντάσεις ἢ χαλάσεις τῶν μυῶν, τελοῦντες τὰς κινήσεις τῶν ἀγωνιζομένων.

Αἱ ἑκούσιαι κινήσεις. Αἱ ἑκούσιαι κινήσεις εἶναι αἱ ἀπὸ τῆς ἡμετέρας βουλήσεως προϊοῦσαι. Αἱ κινήσεις αὗται ἐρείδονται κυρίως ἐπὶ τῶν ἀκουσίων κινήσεων ἐμφαίνουσαι τὴν κυριότητα, ἣν βαθμηδὸν ἀποκτᾷ ἐθιζομένη ἡ ψυχὴ ἐν τῷ χειρισμῷ τῆς κινητικῆς συσκευῆς τοῦ ἡμετέρου σώματος. Ὅπως δὲν δυνάμεθα νὰ ἐξεύρωμεν νέα γράμματα, ἀλλὰ τὰ ὑπάρχοντα συνδυάζομεν πολυειδῶς, οὕτω καὶ ἡ βούλησις ἐν τῷ πράττειν μεταχειρίζεται τὰς διαφόρους ἀκουσίας κινήσεις εἰς πολυποικίλους πράξεις. Εἶναι

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

δὲ φανερὸν ὅτι, ὅσῳ εὐχερέστερον χειρίζεταί τις τὸν σωματικὸν μηχανισμόν, τοσούτῳ καὶ κανονικωτέρας ἐκτελεῖ κινήσεις, ἀπολεπτύνων τὴν φωνήν, εὐγενῶς μορφάζων καὶ συμπεριφερόμενος, καλλιγραφῶν κλπ. Ἐξ ἐναντίας, ὁσάκις διαταράσσεται δ' ἀψιθυμιῶν ἡ συστολὴ τῶν μυῶν, παραβλάπτονται καὶ αἱ ἑκούσιαι κινήσεις. Ἡ αἰδὼς λ. χ. καὶ ἡ συστολὴ παρακωλύουσι καὶ τὰς ὁμαλωτάτας κινήσεις. Ἄλλοι πάλιν ἐξ ὑπερβολικῆς χαρᾶς ἢ φόβου καθίστανται βραδύγλωσσοι.

Σημειωτέον ὅμως ὅτι πολλαὶ ἑκούσιαι κινήσεις ἀποβαίνουσι διὰ μακρᾶς συνηθείας ἀκούσιαι, ὡς συμβαίνει ἐν τῷ κλειδοκυμβάλῳ, ἐν τῷ κολυμβήματι, ἐν τῇ ἀναγνώσει, ἐν τῇ γραφῇ κτλ. Ὁ παῖς μανθάνων γραφὴν καὶ ἀνάγνωσιν εἶναι ἀνάγκη νὰ παρωθῆται ὑπὸ τῆς βουλήσεως εἰς τὴν γραφὴν ἢ προφορὰν ἑκάστου στοιχείου χωριστά, δι' ὃν λόγον τὸ ἀναγινώσκειν καὶ τὸ γράφειν κατ' ἀρχὰς χωρεῖ μετὰ μεγάλης βραδύτητος. Διὰ συχνῆς ἐπαναλήψεως ἐπὶ τοσοῦτον ἐξοικειοῦται πρὸς τὰς κινήσεις ταύτας, ὥστε ἡ θέα γεγραμμένης ἢ τετυπωμένης λέξεως ἀρκεῖ εἰς ἐκτέλεσιν τῆς ὅλης σειρᾶς τῶν κινήσεων τῆς προφορᾶς. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον κατορθοῦται καὶ ἡ συμπίεσις τῶν συνδεομένων πρὸς τὴν ἀνάγνωσιν κινήσεων. Κατ' ἀρχὰς ὁ παῖς ἀναγινώσκει μεγαλοφώνως, βαθμηδὸν δ' ἐξοικειοῦται εἰς τὴν κατὰ διάνοιαν ἀνάγνωσιν. Καὶ αἱ καλούμεναι δεξιότητες διαφόρων ἀνθρώπων, τῶν σχοινοβατῶν, παροφθαλμιστῶν κλπ. οὐδὲν ἄλλο ἦσαν κατ' ἀρχὰς ἢ ἑκούσιαι κινήσεις μεταβληθεῖσαι δ' ἀσκήσεως εἰς αὐτομάτους.

§ 55. δ') Ἐπιθυμία.

Ἐπιθυμία λέγεται ἡ ὁρμὴ πρὸς ὡρισμένον ἀντικείμενον. Ἡ διαμόρφωσις αὕτη τῆς ὁρμῆς εἰς ἐπιθυμίαν γίνεται ὡς ἑξῆς. Εἴπομεν ὅτι ἔγκειται ἐν τῇ ζωικῇ οἰκονομίᾳ τοῦ σώματος ἡ ὁρμὴ πρὸς τὴν διατήρησιν τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ εἴδους, καὶ ὅτι πρὸς θεραπείαν αὐτῆς ποιεῖται ὁ ἄνθρωπος διαφόρους ἀποπείρας. Ὁπόταν πληρωθῇ ἡ ὁρμὴ αὐτοῦ, ὁ παῖς ἄρχεται βαθμηδὸν νὰ παρατηρῇ ἔνθεν

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

μὲν τὰς κινήσεις, δι' ὧν ἐπέτυχε τῆς θεραπείας αὐτῆς, ἔνθεν δὲ τὸ ἀντικείμενον τὸ πληροῦν αὐτὸν ἡδονῆς. Οὕτω μορφοῦται βαθμηδὸν ἐν αὐτῷ ἡ εἰκὼν τοῦ ἀντικειμένου τοῦ αἴροντος ἀπ' αὐτοῦ τὸ τῆς λύπης συναίσθημα. Οὕτως ὁ παῖς ὁ ἀπολαύσας τῆς γλυκύτητος τῆς σακχάρεως ἐπὶ τῇ θέᾳ τεμαχίου αὐτῆς ἀνακαλεῖ τὴν παράστασιν τῆς γευστικῆς αὐτῆς ἡδύτητος. Ἡ τοιαύτη ἀναπόλησις συνοδεύεται ὑπὸ ἰσχυρᾶς εὐχαριστήσεως καὶ ὁ παῖς τέρπεται ἐπὶ τῇ θέᾳ τῆς σακχάρεως καὶ τείνων πρὸς αὐτὴν τὴν χεῖρα ἀπολαύει αὐτῆς.

Ἡ *ἐπιθυμία* εἶναι ἀνωτέρα βαθμὶς τοῦ ὀρεκτικοῦ τῆς ψυχῆς διακρινομένη τῆς *ὁρμῆς* ὡς ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ ἀντικειμένου τοῦ πληροῦντος τὴν ὁρμήν. (Ignoti cupido nulla). Ἡ ἐπιθυμία δηλαδὴ δὲν ἔχει μόνον τὸ συναίσθημα τῆς λύπης, ἀλλὰ καί τι πλέον. Εἶναι δὲ τοῦτο ἡ παράστασις τοῦ ὡρισμένου ἀντικειμένου τοῦ πληροῦντος τὴν ὁρμὴν καὶ αἴροντος τὸ συναίσθημα τῆς λύπης.

Ὁ πεινῶν ἀναπαριστᾷ ἐν ἑαυτῷ τὸν ἄρτον δι' οὗ ἐπληρώθη ἡ πρὸς τροφὴν ὁρμή, διατρίβων περὶ αὐτόν, ἐντείνων τοὺς μῦς καὶ ἕτοιμος νὰ ἐνεργήσῃ ὑπὲρ τῆς ἀπολαύσεως αὐτοῦ. Διακρίνομεν δύο στάδια τῆς ἐπιθυμίας, τὸ τῆς *ἐντάσεως* καὶ τὸ τῆς *πληρώσεως*. Κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον ὁ ἐπιθυμῶν διατρίβει περὶ τὸ ποθητὸν ἀντικείμενον φερόμενος πρὸς αὐτὸ καὶ ἕτοιμος πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν σχετικῶν ἐνεργειῶν. Τὸ στάδιον τοῦτο λήγει πληρουμένης τῆς ἐπιθυμίας.

Ἡ ἐπιθυμία ἔχει δύο μορφάς, τὴν *θετικὴν* καὶ τὴν *ἀρνητικήν*. Ἡ θετικὴ μορφὴ γεννᾶται ἐκ τῶν προσδοκωμένων εὐαρέστων συναισθημάτων, τὰ ὁποῖα συνοδεύουσι παράστασίν τινα. Ἡ δὲ ἀρνητικὴ εἶναι ἡ *ἀποστροφὴ* ὡρισμένου ἀντικειμένου. Ἀκριβῶς εἰπεῖν πᾶσα ἐπιθυμία ἔχει καὶ τὰς δύο ὄψεις, διότι ὁ ἐπιθυμῶν τι ἀποστρέφεται φυσικῶς τὸ ἀντίθετον αὐτοῦ· ὁ ἐπιθυμῶν νὰ ἔχῃ φῶς ἢ ἀέρα ἐν τῷ δωματίῳ αὐτοῦ ἀποστρέφεται φυσικῶς τὴν παραμονὴν ἐν ἀντιθέτῳ δωματίῳ, καταλαμβανόμενος ὑπὸ λυπηροῦ συναισθή-

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ματος, εὐθὺς ὡς εὑρεθῇ ἐν αὐτῷ. Ὁ παῖς ὁ χαίρων ἐπὶ τῇ θέᾳ σακχάρεως καὶ φέρων πρὸς αὐτὴν τὰς χεῖρας, ἐν ἀποτυχίᾳ κλαίει καταλαμβανόμενος ὑπὸ ἰσχυρᾶς λύπης καὶ ἀπεχθείας πρὸς τὰ περὶ αὐτόν, μεταβαλλούσης τὴν ὅλην ψυχικὴν αὐτοῦ διάθεσιν.

Ὡς ἐκ περισσοῦ δὲ σημειωτέον ὅτι αἱ ἐπιθυμίαι διακρίνονται εἰς *σωματικὰς* καὶ εἰς *πνευματικὰς* ἐπιθυμίας, ὡς καὶ αἱ ἀντίστοιχοι ὁρμαί, ἐξ ὧν προέρχονται.

§ 56. ε') Κλίσις, ἕξις, ῥοπὴ καὶ πάθος.

Ἡ ἐπιθυμία προσλαμβάνει διαφόρους μορφὰς ἀναλόγως τῆς φυσικῆς ἰδιοσυγκρασίας τῶν ἀνθρώπων ἑκάστων ἢ τῆς συχνῆς ἐπαναλήψεως τῶν αὐτῶν ἐπιθυμιῶν. Πᾶσα δῆλα δὴ πλήρωσις τῆς ἐπιθυμίας ἐπάγεται, ὡς εἴδομεν, ἡδονήν. Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν φέρεται πάλιν ἐπὶ τὴν αὐτὴν ἐπιθυμίαν κινούμενος ὑπὸ δύο ἐλατηρίων· ἔνθεν μὲν ὠθεῖ αὐτὸν πρὸς τοῦτο ἡ φυσικὴ φορὰ τοῦ ὀργανισμοῦ, ἡ *ὁρμή*, ἔνθεν δὲ ἡ ἀνάμνησις τοῦ συναισθήματος τῆς ἡδονῆς τοῦ συνοδεύοντος τὴν πλήρωσιν τῆς ὁρμῆς, φέρει πάλιν εἰς τὴν συνείδησιν αὐτοῦ τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐπιθυμίας, τὴν πηγὴν τῆς ἡδονῆς, καὶ ἐπιζητεῖ νέαν πλήρωσιν. Ἡ συχνὴ ἀπόλαυσις τῆς αὐτῆς ἐπιθυμίας καθίσταται *ἕξις* καὶ ἐγγενὴς *κλίσιν*, ἤτοι διάθεσιν πρὸς ὡρισμένην ἐπιθυμίαν. Ὅταν ἡ ἕξις ἀποβῇ ἰσχυρά, ἐνεργοῦσα ὡς ἡ ὁρμή, καλεῖται *ροπή*. Κατὰ ταῦτα ἡ μὲν *ἕξις* προέρχεται ἐκ τῆς ἐπανειλημμένης καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον πληρώσεως ἐπιθυμίας τινός, ἡ *κλίσις* ἐκ τῆς ἕξεως, ἡ δὲ *ροπὴ* εἶναι ἰσχυρότατος βαθμὸς τῆς κλίσεως. Οὕτω σχηματίζονται αἱ κλίσεις πρὸς τὸ πίνειν, πρὸς τὸ παίζειν, πρὸς τὴν ἀργολογίαν κ.λ.π.

Πάθος λέγεται ἡ ἐπιθυμία ἡ δεσπόσασα τοῦ ἀνθρώπου καὶ κωλύουσα αὐτὸν νὰ συμμορφῶται πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἠθικὴν γνῶσιν. Διὰ συχνῆς πληρώσεως ἐπιθυμία τις εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναπτυχθῇ εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ὥστε νὰ ὑποδουλώσῃ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

εἰς αὐτὴν πᾶσαν σκέψιν αὐτοῦ καὶ θέλησιν. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐνεργεῖ πλέον ἀλλὰ πάσχει δουλεύων εἰς τὴν ἐπιθυμίαν. Ἐν πρώτοις τὸ πάθος δὲν ἀφίνει τὸν κάτοχον αὐτοῦ οὔτε νὰ ἐξετάσῃ τὰ πράγματα ἀμερολήπτως, οὔτε νὰ ἀποβλέψῃ εἰς τὸ ἴδιον αὐτοῦ συμφέρον. Τὰ πράγματα μεγεθύνονται ἢ σμικρύνονται ὡς ὑπαγορεύει τὸ πάθος. Ἔπειτα δὲ ὁ ἐμπαθὴς ὑποτάσσων καὶ τὰς πνευματικὰς ἱκανότητας αὐτοῦ εἰς ἐξεύρεσιν τῶν μέσων τῶν ἀγόντων εἰς θεραπείαν τοῦ πάθους τὰ πάντα μηχανᾶται καὶ ἐπωφελεῖται πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ πάθους. Ὁ μέθυσος, ὁ ἀκόλαστος, ὁ χαρτοπαίκτης φέρονται ἀκατάσχετοι πρὸς τὴν μέθην, τὴν ἀκολασίαν, τὸ χαρτοπαίγνιον, καίτοι γνωρίζουσιν ὅτι θυσιάζουσιν εἰς τὸ πάθος τοῦτο τὴν περιουσίαν, τὴν τιμὴν καὶ τὴν ἀξιοπρέπειαν αὐτῶν. Βίαια ἰδίως εἶναι τὰ πάθη τὰ συνδεόμενα πρὸς τὴν ἀκολασίαν, πρὸς τὴν πόσιν καὶ πρὸς τὸ παίζειν, καὶ πρὸς τὰ μέσα δι' ὧν ἱκανοποιοῦνται τὰ μνημονευθέντα πάθη, ἤτοι τὰ πάθη τῆς πλεονεξίας, τῆς φιλαρχίας καὶ τῆς φιλοδοξίας. Τὰ πάθη ἀνήκουσιν εἰς τὴν ὥριμον ἡλικίαν, διότι προϋποτιθέασι μακρὰν ἀνάπτυξιν. Αἱ ρίζαι ὅμως αὐτῶν φθάνουσι πολλάκις μέχρι τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Ἡ λιχνεία ἰδίως, ἡ φλυαρία καὶ ἡ εἰς τὰς παιδιὰς φορὰ οὐχὶ σπανίως ἐμφανίζονται ὡς τινα πάθη παρὰ τοῖς μικροῖς. Ὁμοίως δὲ καὶ μωροὶ γονεῖς οὐχὶ σπανίως ὑποτρέφουσι πρωΐμως παρὰ τοῖς παισὶ τὴν ματαιότητα, τὴν οἴησιν καὶ τὴν κενοδοξίαν.

Τὸ *πάθος* διακρίνεται τῆς *ἐπιθυμίας* καὶ τῆς *ἀψιθυμίας*. Τῆς μὲν ἐπιθυμίας διακρίνεται κατὰ δύο τινά: α) κατὰ τὴν *ἰσχὺν* καὶ β') κατὰ τὴν *ἐμμονήν*. Ἡ ἐπιθυμία εἶναι ἀσθενές τι καὶ παροδικὸν ἐν σχέσει πρὸς τὸ ζέον καὶ μόνιμον πάθος. Τῆς δὲ ἀψιθυμίας διακρίνεται τὸ πάθος ὡς ἑξῆς· Α') ἡ μὲν ἀψιθυμία εἶναι παροξυσμός τις παρερχόμενος ταχέως, τὸ δὲ πάθος μόνιμος ἀσθένεια τῆς ψυχῆς.

Β') Ὁ μὲν ἀψίθυμος ἐνεργεῖ βιαίως ἄνευ κρίσεως, ὁ δὲ ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ πάθους διατελῶν δρᾷ μετὰ πλείστης περινοίας, τὰ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

πάντα κατευθύνων πρὸς τὸν ἕνα καὶ μόνιμον σκοπόν, τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ πάθους.

Τῶν παθῶν πρέπει νὰ διακρίνωνται τὰ λεγόμενα *φρονήματα* (gesinnungen). *Φρονήματα* λέγονται οἱ μόνιμοι τρόποι τοῦ συναισθάνεσθαι. Εἶναι κυρίως σύνθετοι ψυχικαὶ καταστάσεις, ἤτοι συναισθήματα συνδεδεμένα σταθερῶς πρός τινας παραστάσεις, αἷς ἀποδίδομεν ὡρισμένην ἀξίαν. Τοιαῦτα εἶναι ἡ φιλοπατρία, ἡ γενναιότης, ἡ εὐσέβεια, τὸ ἐλευθέριον κλπ. Τῶν παθῶν διακρίνονται ταῦτα καὶ διότι διαρκοῦσι περισσότερον, καὶ διότι ἐνεργοῦσιν ἐπὶ τὴν βούλησιν κανονικώτερον ἢ τὰ πάθη.

Σημ. Τὰ περὶ ὁρμῶν καὶ ἐπιθυμιῶν ψυχολογικὰ διδάγματα εἶναι ἀπαραίτητος βάσις ὀρθῆς ἀγωγῆς. Ἡ πρωΐμως ἀρχομένη ἀνάπτυξις καλῶν συνηθειῶν (καθαριότης, προσοχή, ἀποφυγὴ ἀργολογίας, ἀπάτης κλπ.) εἶναι ἡ βάσις τῆς ἀγωγῆς. Εἰς καταπολέμησιν κακῶν ἐπιθυμιῶν καὶ συνηθειῶν συμβάλλονται ἡ διδαχή, ἡ τιμωρία καὶ ἡ ἀνάπτυξις διαφέροντος ὑπὲρ τῶν καλῶν. Ἐπειδὴ ἡ κλίσις καὶ ἡ ροπὴ πηγάζουσιν ἐκ τῆς ἕξεως, εἶναι δυνατὸν ἀπομανθάνων τις βαθμηδὸν τὴν ἕξιν καὶ εἰς κρείσσω ἐθιζόμενος νὰ συναποβάλῃ ἀφ' ἑαυτοῦ τὰς κακὰς κλίσεις καὶ ροπάς. Βεβαίως ἡ ἕξις διὰ τῆς συχνῆς ἐπαναλήψεως κατέστη δεξιότης καὶ ὡς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης δευτέρα φύσις, ἧς ἡ μεταβολὴ δὲν εἶναι εὐχερής. Ἀλλ' ὁ ἐθισμὸς εἰς κρείσσονα πράγματα εἶναι τὸ ἄριστον πρὸς ἐκριζωσιν τῶν κακῶν ἕξεων καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν προερχομένων κλίσεων καὶ ροπῶν. Εἶπε δὲ καὶ ὁ Σχίλλερος· «εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπομάθῃ τις καὶ τὸ ὕψιστον καὶ τὸ χυδαιότατον».

Ὡς πρὸς δὲ τὰ πάθη, ταῦτα εἶναι βεβαίως ἂν μὴ ἀνίατα, πάντως ὅμως δυσίατα νοσήματα τῆς ψυχῆς. Ἡ ἀρίστη ὑγιεινὴ εἶναι ἡ προφύλαξις ἀπ' αὐτῶν. Τὰ μέσα δι' ὧν προφυλάσσεταί τις εἶναι ἔνθεν μὲν ἡ ἠθικὴ μόρφωσις τοῦ ἀνθρώπου, ἔνθεν δὲ οἱ ἰδανικοὶ πόθοι καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς διὰ πᾶν τὸ ἀγαθόν, τὸ καλὸν καὶ τὸ μέγα. Πρὸς θεραπείαν δὲ τῶν παθῶν ἀπαιτεῖται νὰ μετατεθῇ τις ἐκ τοῦ κύκλου καὶ τοῦ περιβάλλοντος τῆς ἐμπαθείας εἰς

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ἄλλο ἔδαφος, νὰ ἐπιδοθῇ δὲ εἰς ἔργα συστηματικὰ ἀποτρέποντα τὴν προσοχὴν ἀπὸ ἐμπαθῶν ἐπιθυμιῶν καὶ ἐξεγείροντα ἄλλα διαφέροντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

§ 57. Περὶ Βουλήσεως.

Βούλησις εἶναι ἡ ἐπιθυμία ἡ συνοδευομένη ὑπὸ τῆς συναισθήσεως τοῦ κατορθωτοῦ αὐτῆς.

Τὰ στοιχεῖα, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ἡ βούλησις, εἶναι τὰ ἑξῆς· α) ἡ *γνῶσις* ἢ παράστασις τοῦ ἐπιθυμουμένου πράγματος.

β΄) Ἡ *γνῶσις* ἢ ἡ παράστασις τῶν μέσων, δι' ὧν ἀπολαύει τις οὗ ἐπιθυμεῖ. Ἄνευ τῆς γνώσεως ταύτης ὁ ἄνθρωπος ἢ δὲν θὰ φθάσῃ ποτὲ εἰς ὃ ἐπιθυμεῖ ἢ θὰ φθάσῃ ὅλως κατὰ τύχην. Τὸ οὕτω δὲ ἐπιτευχθὲν θὰ εἶναι ὄχι ἔργον τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ μᾶλλον δῶρον τοῦ Θεοῦ.

γ΄) Οἱ *λόγοι* οἱ παροτρύνοντες εἰς ἐπιδίωξιν ἢ μὴ τούτου, οὗτινος ἐπιθυμεῖ. Οἱ λόγοι οὗτοι εἶναι ἢ παραστάσεις ἢ συναισθήματα τῆς ἡδονῆς ἢ τῆς λύπης παρεμπαρτοῦντα ταῖς παραστάσεσιν ἢ σκέψεσι. Τὰ πρῶτα καλοῦσί τινες ἰδίως *λόγους* ἢ *αἴτια*. Ταῦτα ἀναπαριστῶσι τῷ ἀνθρώπῳ τὰς ἀκολουθίας τῶν μελετωμένων πράξεων αὐτοῦ. Τὰ δὲ συναισθήματα τὰ παρεπόμενα ταῖς παραστάσεσι καλοῦσιν *ἐλατήρια*.

δ΄) Ἡ *σκέψις* ἤτοι ἡ ζυγοστάτησις τῶν πράξεων καὶ τῶν ἀκολουθιῶν τῶν πράξεων καὶ ἡ ἐκλογὴ μιᾶς ἐξ αὐτῶν, ἡ *ἀπόφασις*, καὶ

ε΄) Ἡ *ἐκτέλεσις*.

Ὡς παράδειγμα διασαφηνίζον τὴν ὅλην ταύτην σύνθεσιν τῆς βουλήσεως δύναται νὰ χρησιμεύσῃ τὸ ἑξῆς ἐκ τοῦ μαθητικοῦ βίου, εἰλημμένον. Ἐν ᾧ ἐργάζεται ὁ μαθητὴς ἐπέρχεται αὐτῷ ἡ ἰδέα τοῦ περιπάτου συνοδευομένη ὑπὸ τῆς παραστάσεως τῆς ἀνέσεως,

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

τῆς τέρψεως, τῆς ὑγείας, τῶν παρεπομένων τοῦ περιπάτου. Συγχρόνως ὅμως παρίσταται εἰς τὴν συνείδησιν αὐτοῦ καὶ ἡ παράστασις τοῦ ἐργάζεσθαι συνοδευομένη ὑπὸ τῶν παραστάσεων τοῦ καθήκοντος, τῆς μείζονος ἀξίας τῆς ἐργασίας, τοῦ ψόγου, τῆς ποινῆς καὶ τῆς ζημίας, ἣν θὰ ὑποστῇ μὴ καταλλήλως παρασκευαζόμενος. Τὰ συναισθήματα τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης τὰ συνδέοντα τὰς παραστάσεις εἶναι τὰ ἐλατήρια. Τὰς παραστάσεις ταύτας συγκρίνει καὶ ζυγοστατεῖ κατὰ διαφόρους ἐπόψεις ἀποβλέπων νῦν μὲν εἰς τὸ συναίσθημα τῆς ἡδονῆς τὸ ἐκ τῆς ἐξόδου προϊόν, νῦν δὲ εἰς τὸ καθῆκον τὸ ἀπαιτοῦν τὴν ἐν τῷ οἴκῳ διαμονήν. Μετὰ τὴν σκέψιν ταύτην ἕπεται ἡ ἀπόφασις συνισταμένη εἰς τὴν προτίμησιν τῆς μιᾶς ἐκ τῶν δύο πράξεων, ἀπομακρυνομένης τῆς ἀντιθέτου παραστάσεως, καὶ εἶτα ἡ ἐκτέλεσις τῆς προτιμηθείσης ἀποφάσεως.

Κατὰ ταῦτα ἡ βούλησις διακρίνεται καὶ τῆς *ἐπιθυμίας* καὶ τῆς *εὐχῆς*. Διακρίνεται τῆς ἐπιθυμίας διττῶς : *α*) διὰ τῆς πεποιθήσεως εἰς τὴν ἐπίτευξιν τοῦ ποθουμένου ἀδιάφορον ἂν τοῦτο εἶναι καὶ *πράγματι* ἐπιτευκτόν. Ὁ θέλων πιστεύει ὅτι δύναται νὰ ἐπιτύχῃ, ἡ δὲ βούλησις αὐτοῦ εἶναι κατὰ τὸν λόγον τοῦτον «συνείδησις δυνάμεως».

β') διὰ τῆς γνώσεως τῶν μέσων. δι' ὧν ἐπιτυγχάνεται τὸ ποθούμενον. Ὁ ἁπλῶς ἐπιθυμῶν δὲν γινώσκει τὰ μέσα, δι' ὧν φθάνει εἰς ὃ ἐπιθυμεῖ.

Διακρίνεται δὲ ἡ βούλησις τῆς εὐχῆς, καθ' ὅσον ἐν τῇ εὐχῇ ἢ ἐλλείπει ὅλως ἡ πεποίθησις περὶ τοῦ ἐπιτευκτοῦ ἢ μὴ τοῦ ποθουμένου ἢ οὐδεμία σκέψις γίνεται περὶ τούτου.

Ἡ πεποίθησις περὶ τοῦ κατορθωτοῦ τοῦ ἐπιθυμουμένου πράγματος γεννᾶται ὡς ἑξῆς. Ὁ θέλων τι ἅμα μὲν ἀναπαριστᾷ ὃ ἐπιθυμεῖ, ἅμα δὲ καὶ τὰ μέσα, δι' ὧν φθάνει εἰς ἀπόλαυσιν αὐτοῦ. Τὰ μέσα, δι' ὧν ἐπιτυγχάνεται τὸ πρᾶγμα, καὶ τὸ πρᾶγμα αὐτό, ὁ σκοπός, ἀποτελοῦσιν αἰτιώδη σειράν, ἧς τὸ τελευταῖον μὲν μέλος εἶναι ὁ σκοπός, εἰς ὃν κατατείνει τις, τὰ δὲ διάμεσα

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

μέλη εἶναι τὰ μέσα τὰ ἄγοντα εἰς πλήρωσιν τοῦ σκοποῦ καὶ ἐπιθυμούμενα μόνον χάριν τοῦ τελικοῦ σκοποῦ. Ἡ πεῖρα διδάσκει ὅτι δύναταί τις νὰ διέλθῃ τὴν αἰτιώδη ταύτην σειρὰν καὶ νὰ φθάσῃ εἰς τὸ ποθητὸν τέρμα. Οὕτω μορφοῦται ἡ πεποίθησις ὅτι δυνατὸν συνδυάζων τὰ σχετικὰ μέσα νὰ φθάσῃ εἰς τὸν τελικὸν σκοπόν.

Πρὸς μόρφωσιν ἰσχυρᾶς καὶ ἠθικῆς βουλήσεως ἀπαιτοῦνται δύο τινά· ἔνθεν μὲν ἀνάπτυξις τοῦ νοῦ, ἤτοι *γνῶσις* ἔνθεν δὲ *πρᾶξις*. Ἡ μὲν ἀνάπτυξις τοῦ νοῦ διὰ τῶν γνώσεων καθιστᾷ τὸν νοῦν ἱκανὸν νὰ ἐπισκοπῇ καλῶς τὴν αἰτιώδη σειρὰν τῶν μέσων καὶ τῶν κινήσεων τῆς βουλήσεως καὶ νὰ διακρίνῃ πιστῶς τὰ δυνατὰ ἀπὸ τῶν μή. Ἡ δὲ πρᾶξις, ἤτοι ἡ συνεχὴς ἄσκησις τῆς βουλήσεως, καθιστᾷ αὐτὴν μᾶλλον ἐνεργόν. Ὡς πᾶσα δύναμις ἀσκουμένη ἐνισχύεται, οὕτω καὶ ἡ βούλησις διὰ συχνῆς ἐφαρμογῆς. Τὰ παιδία διά τε τὴν ἀτελῆ διανοητικὴν ἀνάπτυξιν καὶ διὰ τὴν ἀπειρίαν στεροῦνται τῆς ἰσχύος τῆς χαρακτηριζούσης τὴν βούλησιν τῶν ἐνηλίκων.

Ἡ ἐνέργεια τῆς βουλήσεως ἀποκτᾶται δι' ἀσκήσεως ἐν τῷ οἴκῳ, ἐν τῷ σχολείῳ καὶ ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ. Πλεῖστα πρέπει νὰ πράξῃ τις, πολλοὺς κινδύνους νὰ δοκιμάσῃ, ἵνα ἀποκτήσῃ ἰσχυρὰν βούλησιν. Ἂν δὲ ἡ μόρφωσις βουλήσεως εἶνε προϊὸν πείρας καὶ μορφώσεως, πόσῳ μᾶλλον ἡ μόρφωσις ἠθικῆς βουλήσεως, τοῦ βούλεσθαι δηλαδὴ τὸ ἀγαθόν. Ἡ παιδεία, τὰ καλὰ παραδείγματα καὶ ἡ ἄσκησις εἶναι τὰ μέσα τῆς ἠθικῆς διαπλάσεως τοῦ ἀνθρώπου. Περὶ τούτου τὰ δέοντα ἐν τῷ περὶ χαρακτῆρος. Πρὸ τούτου πρέπει νὰ ἐξετασθῶσι α') ἡ *ἐκδήλωσις* τῆς *βουλήσεως*, ἡ *πρᾶξις*, β') ἡ μόρφωσις κοινοῦ τρόπου βουλήσεως, ἡ *γενικὴ βούλησις*, γ') οἱ ὅροι, ἐξ ὧν ἐξαρτᾶται ἡ βούλησις, τὸ *αὐτεξούσιον* καὶ ἡ *ἐλευθερία* καὶ δ') αἱ ἀκολουθίαι τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, ἡ *εὐθύνη* καὶ ὁ *καταλογισμός*.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

§ 58. α'). Ἐκδήλωσις τῆς βουλήσεως.

Τὸ τελευταῖον στάδιον, δι' οὗ κατορθοῦται ἡ βούλησις, εἶναι ἡ ἐνέργεια, ἡ πρᾶξις. Ἡ ἔλλειψις τῆς ἐνεργείας ταύτης ἐμφαίνει ἢ τὴν ἔλλειψιν τῆς βουλήσεως, ἢ ὅτι ἡ ἐκτέλεσις τῆς πράξεως προσέκοψεν εἰς ἀνυπέρβλητα προσκόμματα. Ἡ ἐκδήλωσις αὕτη τῆς βουλήσεως γίνεται διττῶς, ἢ διὰ μεταβολῶν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ κόσμῳ, διὰ τῶν ἔργων, ἢ ἐσωτερικῶς διὰ τῆς ἑκουσίας προσοχῆς καὶ τῆς διευθύνσεως τῆς πορείας τῶν παραστάσεων.

Ἡ *πρᾶξις* διακρίνεται τοῦ *ἔργου*. Ἡ *πρᾶξις* εἶνε ἡ κίνησις τῶν μελῶν, ὅπως ἐπαγάγωμεν μεταβολήν τινα ἐν τῷ ἐξωτερικῷ κόσμῳ. *Ἔργον* δὲ εἶναι τὸ σύνολον τῶν ἐπενεχθεισῶν μεταβολῶν, ἃς προεθέμεθα. Λέγομεν ἃς προεθέμεθα, διότι αἱ μεταβολαὶ αἱ ἐξαρτώμεναι ὄχι ἐκ τῆς βουλήσεως ἡμῶν, ἀλλ' ἐκ τῆς φύσεως τῶν ἀντικειμένων ἢ ἐξ ἄλλων αἰτίων δὲν ὑπάγονται εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἡμετέρων ἔργων. Αἱ μεταβολαὶ αὗται καλοῦνται *φυσικὰ* ἢ *τυχαῖα* γεγονότα.

Παρεμβάλλονται δὲ αἱ κινήσεις μεταξὺ τῆς βουλήσεως καὶ τοῦ ἔργου ὡς τὸ μυϊκὸν αἴσθημα μεταξὺ αἰσθήσεως καὶ κινήσεως. Βεβαίως αἱ κινήσεις κατ' ἀρχὰς δὲν ὑποτάσσονται εἰς τὸ κράτος τῆς βουλήσεως, ἀλλὰ βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον μανθάνει ὁ ἄνθρωπος νὰ ὑποτάσσῃ αὐτάς, ὡς εἴδομεν. Πῶς ὅμως ἡ βούλησις προκαλεῖ τὰς κινήσεις ταύτας τιθεῖσα εἰς ἐνέργειαν τοὺς μῦς, τοῦτο συνδεόμενον μετὰ τοῦ γενικοῦ ζητήματος, τῆς σχέσεως τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ σῶμα, διαφεύγει τὰ ὅρια τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας. Ψυχολογικῶς ὅμως ἡμεῖς ἀντιλαμβανόμεθα μόνον τοῦ ἑξῆς. Ἔχομεν τὴν συνείδησιν ἅμα καὶ τὸ αἴσθημα τῆς κινήσεως, ἥτις πρέπει νὰ ἐκτελεσθῇ, ὡς καὶ τῆς δυνάμεως, δι' ἧς ἐκτελοῦμεν τὴν κίνησιν ταύτην. Πῶς ὅμως συνάπτεται ἡ ἑκάστοτε σχετικὴ κίνησις πρὸς τὴν ἐν τῇ ψυχῇ κατάστασιν, τὴν ἐπιθυμίαν ἢ ὄρεξιν, τοῦτο ὑπερβαίνει τὴν ἐσωτερικὴν ἡμῶν παρατήρησιν.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Ἡ δὲ ἐσωτερικὴ ἐκδήλωσις τῆς βουλήσεως ἐκφαίνεται ἐν τῇ πολυειδεῖ ἡμῶν ἐπὶ τῶν ψυχικῶν φαινομένων ἐπενεργείᾳ. Ἐν πρώτοις ἡ αἴσθησις καίπερ φαίνεται οὖσα παθητικὴ κατάστασις, οὐδὲν ἧττον εὑρηται ὑπὸ τὴν ῥοπὴν τῆς βουλήσεως ἡμῶν. Ὁπόταν θέλωμεν νὰ ἀντιληφθῶμέν τι διὰ τῶν αἰσθημάτων, συμμετέχει καὶ ἡ βούλησις ἡμῶν συστέλλουσα τοὺς μῦς καὶ δι' αὐτῶν τιθεῖσα εἰς κίνησιν τὰ σχετικὰ τοῦ σώματος μέλη (κίνησις τῆς κεφαλῆς, τῶν βλεφάρων κτλ.) Οὐ μόνον δ' ἐν τῇ ἀποδοχῇ τοῦ ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων ὑλικοῦ ἀλλὰ καὶ ἡ συνένωσις τῶν αἰσθημάτων ἑκάστων εἴς τι ὅλον, τὴν ἀντίληψιν ἑκάστου ἀντικειμένου, ἐμφαίνει τὴν αὐτενέργειαν ἡμῶν. Ἔπειτα δὲ ἡ βούλησις ἡμῶν ἀσκεῖ ροπὴν ἐπὶ τὰς παραστάσεις. Οὐ μόνον ἑκουσίως φέρομεν πολλάκις εἰς τὴν συνείδησιν παραστάσεις, οὐ μόνον ἡ ἐπιθυμία ἐπανάγει ἐν ἡμῖν τὰς παραστάσεις τῶν ποθουμένων πραγμάτων, ἀλλὰ καὶ ὁ ἑκούσιος γέλως καὶ θρῆνος κ.λ.π. εἶναι περιφανεῖς ἀποδείξεις τῆς ἐξαρτήσεως τῆς παραστάσεως ἀπὸ τῆς βουλήσεως.

Ἀλλ' ἡ ἐνέργεια τῆς βουλήσεως ἐκφαίνεται κατ' ἐξοχὴν ἐν τῇ *σκέψει*, ἐν τῇ στροφῇ τῆς διανοίας ἡμῶν πρὸς ὑπαρχούσας παραστάσεις, ὡς εἴδομεν ἐν τῷ περὶ νοήσεως καὶ προσλήψεως. Διὰ τῆς ἑκουσίας προσοχῆς θεωροῦμεν μεμονωμένην τὴν παράστασιν ἐν τῇ συνειδήσει ἀποχωρίζοντες αὐτὴν ἀπὸ τῶν ἄλλων παραστάσεων. Ἰδίως δὲ τὸ φαινόμενον τῆς κοπώσεως, τῆς ἐπακολουθούσης τὴν συνεχῆ πνευματικὴν ἐργασίαν, εἶναι ἑτέρα ἀπόδειξις τῆς συμμετοχῆς τῆς βουλήσεως ἐν τῇ νοήσει. Ἡ διαρκὴς προσήλωσις ἐπί τινα παράστασιν καὶ ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπ' αὐτῆς πάσης ξένης σκοτιζούσης παραστάσεως ἀπαιτεῖ ἔντασιν ἰσχυρὰν τῆς βουλήσεως. Τὴν δ' ἔντασιν ταύτην διαδέχεται φυσικῶς ἡ κόπωσις, ἡ ἐκφαινομένη ἐν τῇ ἀμβλύτητι τοῦ αἰσθάνεσθαι, ἐν τῇ χαλαρώσει τῆς προσοχῆς καὶ ἐν τῇ δυσκολίᾳ τῆς ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

§ 59 β'.) Γενικὴ βούλησις.

Ὅπως αἱ ἐπιθυμίαι ἐπαναλαμβανόμεναι ἐγγεννῶσι τὴν κλίσιν καὶ τὴν ῥοπήν, ὅπως τὰ αὐτὰ συναισθήματα κρατοῦντα ἐπάγονται τὴν ὡρισμένην θυμικὴν διάθεσιν, οὕτω καὶ αἱ διάφοροι πράξεις ἐπαναλαμβανόμεναι μορφοῦσι γενικήν τινα διεύθυνσιν βουλήσεως τὴν καλουμένην *γενικὴν βούλησιν*. *Γενικὴ βούλησις* εἶναι λοιπὸν ὁ κοινὸς τοῦ βούλεσθαι τρόπος.

Τοιαῦται γενικαὶ βουλήσεις ἀποτελοῦσαι τὰς πρακτικὰς ἑκάστου ἀρχὰς εἶνε πολλαὶ καὶ ποικίλαι, ἀναλόγως τῶν ἐλατηρίων ὑφ' ὧν κινεῖταί τις καὶ τοῦ εἴδους, ἐν ᾧ ἐκδηλοῦται ὁ σταθερὸς ὗτος τοῦ πράττειν τρόπος. Ὁ συνειθίσας καθ' ὡρισμένην ὥραν νὰ εὑρίσκηται εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ καὶ νὰ ἐκτελῇ πιστῶς τὸ ἔργον αὐτοῦ ἔχει τὴν γενικὴν βούλησιν τῆς ἀκριβείας καὶ τῆς εὐσυνειδησίας, ὅπως ὁ ἐπιμελὴς καὶ ὁ φίλεργος τὴν τῆς ἐργατικότητος καὶ τῆς ἐπιμελείας. Τοὐναντίον ἡ ὀκνηρία, ἡ ἀνακρίβεια περὶ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ καθήκοντος εἶναι ἰδιότητες γενικῆς πάλιν βουλήσεως. Ἄλλας πρακτικὰς ἀρχὰς ἀκολουθεῖ ὁ θηρεύων πάντοτε τὴν ἀπόλαυσιν καὶ τὴν εὐζωΐαν, ἄλλας ὁ ἐπιδιώκων ἀείποτε τὸ συμφέρον καὶ ἀποφεύγων τὸ βλάπτον τὸ ὑλικὸν αὐτοῦ μέρος. Αἱ πρακτικαὶ ἀρχαὶ αἱ ἔχουσαι βάσιν τὴν ἠθικότητα λέγονται *ἠθικαὶ ἀρχαί*. Ἡ ὑψίστη ἀρχὴ ἡ διέπουσα καὶ ἀπεργαζομένη τὰς ἠθικὰς ταύτας ἀρχὰς ἐνιαῖόν τι καὶ ἁρμονικὸν ὅλον λέγεται *ἠθικὸς λόγος*. Ὁ ἠθικὸς οὗτος λόγος ὁ κανονίζων τὰς ἑκάστοτε βουλήσεις ἡμῶν συμπίπτει κατ' οὐσίαν πρὸς τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεως τὴν ἀπαγορεύουσαν ἢ ἐπιτάττουσαν ἡμῖν τὰ πρακτέα.

Σημείωσις. Ἡ χρησιμοποίησις τῆς βουλήσεως ἐν τῇ διδασκαλίᾳ συμβάλλεται τὰ μέγιστα εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ πνεύματος. Ἡ διδασκαλία δηλαδὴ ὀρθοποδεῖ μόνον, ἐὰν οἱ μαθηταὶ αὐτενεργῶσιν. Ἡ αὐτενέργεια αὐτῶν προάγεται διὰ καταλλήλων ἐρωτήσεων, ἐνστάσεων καὶ ἄλλων τοιούτων μέσων.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

§ 60. γ'.) Αὐτεξούσιον καὶ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως.

Καλεῖται *αὐτεξούσιον* ἡ κατάστασις τοῦ ἀνθρώπου, καθ' ἣν οὗτος καθορίζει τὰς ἑαυτοῦ κινήσεις καὶ πράξεις, οὐδαμῶς ἀναγκαζόμενος ὑπὸ ἐξωτερικῶν αἰτίων. Ἑκάστη δηλαδὴ βούλησις αὐτοῦ ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς γενικῆς βουλήσεως, ἤτοι ἐκ τῶν ἀρχῶν καὶ ἐκ τῶν ἀξιωμάτων τῶν διεπόντων τὸν πρακτικὸν αὐτοῦ βίον. Ἡ ψυχολογικὴ δύναμις, ἡ βάσις, ἐφ' ἧς ἐρείδεται ὁ αὐθορισμὸς οὗτος τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἡ *ἐσωτερικὴ* ἢ *ψυχολογικὴ* λεγομένη *ἐλευθερία*. Ὁ συνήθης ὁρισμὸς τῆς ἐλευθερίας εἶναι ὁ ἑξῆς : *Ἐλευθερία* τῆς βουλήσεως λέγεται ἡ δύναμις, δι' ἧς ὁ ἄνθρωπος ἐκλέγει μεταξὺ δύο ἢ πλειόνων πραγμάτων. Εἴπομεν ὅτι βούλεται ὁ ἄνθρωπος, ὁπόταν καὶ ἐφ' ὅσον νομίζει τι ἐπιτευκτόν. Ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐξετάζει τὰ πράγματα μόνον ἐξ ἐπόψεως τοῦ κατορθωτοῦ ἢ μή, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων ἐπόψεων, ἂν εἶναι συμφέροντα αὐτῷ, ἂν εἶναι θερμιτὰ ἢ μή, ἐπαινετὰ ἢ ψεκτά. Ἀκριβῶς δὲ ἐν τῇ σταθμήσει τῶν πραγμάτων ἐκ τῶν ἐπόψεων τούτων καὶ ἐν τῇ ἐκλογῇ καὶ προτιμήσει ἑνὸς ἐξ αὐτῶν ἐκφαίνεται τὸ *αὐτεξούσιον* τοῦ ἀνθρώπου. Ὁπόταν σκεφθῇ νὰ ψευσθῇ ὁ ἄνθρωπος, παρίσταται αὐτῷ ἡ ἀντίθετος παράστασις, ἡ ἀλήθεια. Οὕτως ὁ ἄνθρωπος ἐκλέγει μίαν ἐκ τῶν δύο περιπτώσεων προτιμῶν τὸ θερμιτὸν τοῦ ἀθερμίτου, τὸ ἀγαθὸν τοῦ κακοῦ καὶ ἀντιστρόφως.

Τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου κυροῦσι διάφορα ψυχολογικὰ γεγονότα. Τοιαῦτα εἶναι α) τὸ συναίσθημα τῆς *ἐλευθερίας* καὶ τῆς μετ' αὐτῆς συνημμένης εὐθύνης. Ὁ ἄνθρωπος δῆλα δὴ καθόλου, πράττων συναισθάνεται ὅτι ἔπραξέ τι, ὅπερ ἠδύνατο καὶ νὰ μὴ πράξῃ. Ἰδίᾳ δὲ ὁ μὲν πράττων τὸ ἀγαθὸν συναισθάνεται ὅτι ἔπραξέ τι, ὅπερ καὶ ἠδύνατο καὶ ὤφειλε νὰ πράξῃ. Βεβαίως πράττων ὁ ἄνθρωπος ἀκολουθεῖ λόγον τινά, οὐδὲ δύναται νὰ νοηθῇ πρᾶξίς τις, εἰς ἣν ἄγεται ὁ ἄνθρωπος τυχαίως ἄνευ αἰτίου τινὸς

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ἢ ἐλατηρίου. Καὶ τὸ αὐθαιρέτως πραττόμενον δὲν στερεῖται καὶ τοῦτο λόγου, ὅστις εἶναι ἡ ἐπίδειξις τῆς ἡμετέρας δυνάμεως καὶ ἱκανότητος.

Ἀλλ' ἂν δὲν δυνάμεθα νὰ πράξωμέν τι ἄνευ λόγου, ἡ ροπή, ἣν ἀσκεῖ ἐφ' ἡμᾶς ὁ λόγος οὗτος, ἐξαρτᾶται ἐξ ἡμῶν. Ἡμεῖς εἴμεθα οἱ προτιμῶντες ἐκ τῶν πολλῶν λόγων τὸν ἕνα καὶ διὰ τῆς προτιμήσεως ταύτης ἀπονέμοντες αὐτῷ ἰσχύν. Ὁμοίως ἠδυνάμεθα νὰ ἀκολουθήσωμεν καὶ τὸν λόγον τὸν φαινόμενον ἀσθενέστερον. Ἡ ἀπόδειξις αὕτη τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας ἐκ τοῦ συναισθήματος τῆς ἐλευθερίας (ἐπειδὴ συναισθάνομαι ἐμαυτὸν ἐλεύθερον, εἶμαι ἄρα καὶ ἐλεύθερος) δὲν εἶναι βεβαίως λογικῶς ἀπρομάχητος. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀντίθετος διϊσχυρισμός, «ἐπειδὴ ἢ καίτοι συναισθάνομαι τὴν ἐλευθερίαν, δὲν εἶμαι ἄρα ἐλεύθερος», δὲν εἶναι λογικός.

β') Τὸ συναίσθημα τῆς *μεταμελείας*. Ἂν πολλάκις ὁ ἄνθρωπος μεταμέλεται διὰ τὰς πράξεις αὐτοῦ, ἡ μεταμέλεια αὕτη ἔχει λόγον, ὑποτιθεμένου ὅτι οὗτος ἠδύνατο νὰ πράξῃ καὶ ἄλλως ἢ ὡς ἔπραξε.

Τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τὸ *πρεσβεῦον* τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως καλεῖται σύστημα τοῦ *αὐτεξουσίου* ἢ τῆς *αὐτεξουσιότητος* (Indeterminismus). Κατ' αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπηλλαγμένος τοῦ ἐξωτερικοῦ συνδέσμου τῶν ὄντων πρόσδιοριζομένος ὑφ' ἑαυτοῦ. Αἱ σκέψεις καὶ τὰ συναισθήματα ἀσκοῦσιν ἰσχυροτάτην ροπὴν ἐπ' αὐτόν, δὲν ἀναγκάζουσιν ὅμως αὐτόν. Τὴν γνώμην ταύτην διαμφισβητεῖ ἡ θεωρία τῆς *ὑπεξουσιότητος* (Determiismus), ἀξιοῦσα ὅτι ὁ ἄνθρωπος πράττων ἐξαρτᾶται ἐξ ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν αἰτίων ὧν ἁπλῆ μηχανή. Ἐξ ἐπόψεως ψυχολογικῆς δύνανται νὰ προσαχθῶσιν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τὰ εἰρημένα ἐπιχειρήματα, τὸ τῆς συναισθήσεως τῆς ἐλευθερίας καὶ τὸ τῆς μεταμελείας. Ἀπόκειται δὲ εἰς τὴν Ἠθικὴν νὰ ἐξετάσῃ τὴν ἐλευθερίαν ὡς βάσιν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, καὶ εἰς τὴν Μεταφυσικὴν νὰ πραγματευθῇ τὸ περὶ ἐλευθερίας ζήτημα ἐν σχέσει πρὸς τὸν αἰτιώδη σύνδεσμον τῶν ὄντων.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

§ 61 δ΄) Εὐθύνη καὶ καταλογισμός.

Ἀκολουθίαι τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας εἶναι ἡ *εὐθύνη* καὶ ὁ *καταλογισμὸς* τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος ὡς ἐλεύθερος εἶναι ὑπεύθυνος δι' ὅ,τι προέρχεται ἐκ τῆς βουλήσεως αὐτοῦ, ἤτοι δι' ὅ,τι πράττει. Ἡ βούλησις εἶναι ἡ συνάπτουσα τὰς πράξεις πρός τι ωρισμένον προσωπον. Η κρισις δι' ἧς αἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου ἀποδίδονται αὐτῷ λεγεται καταλογισμ

Δῆλον ὅμως ὅτι ὑπάρχουσι βαθμοὶ καταλογισμοῦ ἀναλόγως τῆς συμμετοχῆς τῆς βουλήσεως. Ὅπου δὲν ὑπάρχει βούλησις, δὲν ὑπάρχει καταλογισμός. Διὰ τὰ φυσικὰ ἢ τυχαῖα γεγονότα ὡς καὶ διὰ τὰ ἔργα τὰ προϊόντα ἐκ φρενοπαθείας ἢ ἄλλης ἀσθενείας ἢ καταστάσεως (μικρὰ ἡλικία) ἀποκλειούσης τὴν βούλησιν δὲν εἶναι ὑπεύθυνος ὁ ἄνθρωπος. Ὅπου ἡ βούλησις εἶναι ἀσθενὴς ἕνεκα διαφόρων λόγων (παιδικὴ ἡλικία, μέθη, ἀπαιδευσία κλπ.), καὶ ὁ καταλογισμὸς εἶναι ἀνάλογος. Οἱ ὅροι, ἐξ ὧν ἐξαρτᾶται ὁ τέλειος καταλογισμὸς τῶν πράξεων, εἶναι δύο· α΄) ἡ *αὐτοσυνειδησία*, ἐν ᾗ ἡ βούλησις εἶναι ἀνεπτυγμένη καὶ β΄) ἡ ἐπαρκὴς *ἐπισκόπησις* τῶν ἀκολουθιῶν τῆς πράξεως.

§ 62. ε΄.) Χαρακτήρ.

Χαρακτὴρ λέγεται ὁ μόνιμος τρόπος τοῦ πράττειν. Ὁ σχηματισμὸς τοῦ χαρακτῆρος εἶναι εὐεξήγητος. Αἱ ὁρμαὶ καὶ αἱ ἐπιθυμίαι διὰ τῆς συχνῆς ἀποπληρώσεως αὐτῶν ἐγγενῶσι τὰς ἕξεις ἢ συνηθείας. Τὸ κράτος τῶν ἕξεων εἶναι εὐρύτατον. Κατὰ συνήθειαν ἀνιστάμεθα καὶ τρώγομεν καθ' ὡρισμένην ὥραν, διὰ τῆς συνηθείας μανθάνομεν νὰ γράφωμεν, νὰ περιπατῶμεν, νὰ γυμναζώμεθα, νὰ ἱππεύωμεν, νὰ χαιρετῶμεν κτλ., πολλῶν δ' ἀνθρώπων ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ θρησκεία ἐρείδεται ἐπὶ τῆς συνηθείας. Ἡ μονιμοποίησις

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

λοιπῶν τῶν συνηθειῶν οὕτως ὥστε νὰ πράττῃ τις πάντοτε κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἀποτελεῖ τὸν χαρακτῆρα. Καθόσον δὲ αἱ ἕξεις αὗται ἢ ἐρείδονται ἐπὶ φυσικῆς προδιαθέσεως ἢ ἐξαρτῶνται ἐξ ἄλλων παραγόντων προσωπικῶν ἢ τοῦ περιέχοντος.

Ὁ χαρακτὴρ ἀκριβέστερον ἐξαρτᾶται : Α΄.) Ἐκ τῆς *φύσεως*. Ἕκαστος δῆλα δὴ ἔχει ἐκ φύσεως ὡρισμένον τύπον τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ τοῦ ἀντιδρᾶν εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ἐντυπώσεις· ὁ μὲν εἶναι μᾶλλον εὐκίνητος καὶ ζωηρός, ὁ δὲ βραδὺς καὶ ἧττον ζωηρός. Ὅτι ἡ φυσικὴ αὕτη προδιάθεσις ἀσκεῖ ῥοπὴν ὑψίστην ἐπὶ τὸ πράττειν καὶ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος, μόλις εἶναι ἀναγκη νὰ εἴπῃ τις. Ἡ φοσικὴ αὕτη προδιάθεσις λέγεται *ἰδιοσυγκρασία*. Καίτοι δὲ ὑπάρχουσι τόσαι ἰδιοσυγκρασίαι ὅσοι καὶ ἄνθρωποι, ἐν τούτοις ἡ ἀρχαία διαίρεσις αὐτῶν εἰς τέσσαρας α΄. τὴν *χολερικήν*, β΄. τὴν *αἱματώδη*, γ΄. τὴν *μελαγχολικὴν* καὶ δ΄. τὴν *φλεγματικήν*, ἔχει ἔτι λόγον ὑπάρξεως. Ἡ διαίρεσις αὕτη περιλαμβάνει τὰς τέσσαρας κυριωτάτας μορφὰς τῶν προσωπικῶν διακρίσεων. Ὡς γνωστὸν τὸν ἄνθρωπον διακρίνουσι δύο τινὰ α΄. ἡ *ἐνέργεια* καὶ β΄. ἡ *ταχύτης* ἢ μὴ περὶ τὰς μεταβολάς. Ἐξ ἐπόψεως τῆς ἐνεργείας ἡ μὲν χολερικὴ καὶ ἡ μελαγχολικὴ κέκτηνται τὴν πλείστην ἰσχὺν τῆς ἐνεργείας, ἄτονοι δὲ καὶ χαλαροὶ εἶναι οἱ αἱματώδεις καὶ οἱ φλεγματικοί. Ὁμοίως δὲ εὐεπίφοροι εἰς μεταβολὰς εἶναι οἱ χολερικοὶ καὶ οἱ αἱματώδεις, ἧττον δὲ ἐπικλινεῖς εἰς τοῦτο οἱ μελαγχολικοὶ καὶ οἱ φλεγματικοί. Οὕτως ἀποτελεῖται τὸ ἑξῆς σχῆμα (1) τῆς διακρίσεως τῶν ἰδιοσυγκρασιῶν.

(1) Κατὰ τὸν φιλόσοφον Wundt.

ἰσχυροὶ	**ἄτονοι**
ταχεῖς *χολερικοὶ*	*αἱματώδεις*
βραδεῖς *μελαγχολικοὶ*	*φλεγματικοὶ*

Β΄) Ἐκ πολλῶν παραγόντων, τῆς ἀνατροφῆς, τοῦ παραδείγματος, τῶν ἀναγνώσεων καὶ τοῦ τρόπου τοῦ βίου. Καθῆκον τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς εἶναι νὰ ἐνισχύῃ διὰ τῶν εἰρημένων μέσων τὴν βού-

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

λησιν τοῦ παιδός, ὥστε οὗτος νὰ προαιρῆται καὶ νὰ πράττῃ πάντοτε τὸ ἀγαθόν.

Χαρακτῆρα δὲν δύνανται νὰ ἔχωσιν οὔτε τὰ παιδία τὰ εἰς εἰς πάντα ἐρεθισμὸν ἐνδίδοντα, οὔτε οἱ πράττοντες κατὰ τὰς ἑκάστοτε παραστάσεις ἄνευ ὡρισμένων ἀρχῶν καὶ σχεδίων ἢ ὄντες πάντῃ ἀναποφάσιστοι ἐν τῷ πράττειν. Ἀλλὰ καὶ οἱ καθ' ὡρισμένας μὲν ὄχι ὅμως καὶ ἠθικὰς ἀρχὰς πράττοντες δὲν ἔχουσι κατὰ τὰ πάντα πραγματικὸν καὶ τέλειον τύπον χαρακτῆρος. Θᾶττον ἢ βραδύτερον περιέρχονται οὗτοι εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὴν κοινωνίαν, πρὸς τὴν ἰδίαν συνείδησιν καὶ πράττουσιν ἄλλως ἢ ὡς ἔπραττον, μεταβάλλοντες τὸν τρόπον τοῦ πράττειν. Ἡ μεταβολὴ αὕτη ἐμφαίνει ὅτι στεροῦνται οὗτοι πραγματικοῦ χαρακτῆρος, οὗ τὸ κύριον γνώρισμα εἶναι τὸ ἀείποτε πράττειν ἀπαρεγκλίτως καθ' ὡρισμένας ἀρχάς.

Ἀληθῆ χαρακτῆρα ἔχουσι μόνον οἱ κατὰ ἠθικὰς ἀρχὰς πράττοντες. Ὁ κατὰ τοιαύτας ἀρχὰς πράττων δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ παραχρῆμα τερπνοῦ ἢ τοῦ ὠφελίμου, ἀλλὰ διαγει συμφώνως πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ. Αἱ πράξεις τῶν τοιούτων ἀνθρώπων εἶναι φυσικὴ ἀκολουθία τῶν ἠθικῶν αὐτῶν βάσεων, δύναται δέ τις νὰ προείπῃ περὶ ἀνθρώπου, οὗτινος γνωρίζει τὸν ἠθικὸν χαρακτῆρα τί θὰ πράξῃ ἐν ὡρισμένῃ περιπτώσει.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

§ 63 Α') **Παράστασις τοῦ ἐγώ.**

Ἡ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀποτελοῦσα ἐνιαῖόν τι διακρινόμενον τοῦ κόσμου καὶ τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων λέγεται *ἐγώ*.

Τὸ *ἐγὼ* τοῦτο κατ' ἀρχὰς εἶναι τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου, ὡς βλέπομεν παρὰ τοῖς παισὶ καὶ τοῖς ἀμορφώτοις ἀνθρώποις. Οἱ λόγοι, δι' οὓς ταυτίζεται κατ' ἀρχὰς τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ σῶμα,

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

εἶναι προφανεῖς. Πρῶτον μὲν διὰ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων τῶν ἐν τῷ σώματι, διὰ τῆς γενικῆς αἰσθήσεως καὶ διὰ τοῦ μυϊκοῦ αἰσθήματος ἀποχωρίζεται βαθμηδὸν ὁ ἄνθρωπος τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, οὗτινος συναποτελεῖ μέρος. Ἔπειτα δὲ διὰ τοῦ σώματος ἐργαζόμεθα, κινούμεθα καὶ βεβαιούμεθα ὅτι κινούμεθα, ὅτι ζῶμεν καὶ πῶς ζῶμεν. Ἐνγένει δὲ μετὰ τοῦ σώματος συνδέονται πολλὰ συναισθήματα καὶ αἱ ὁρμαὶ καὶ αἱ ἐπιθυμίαι. Καθόσον ὅμως ἔχει τις παραστάσεις μὴ προϊούσας ἀμέσως ἐκ τῶν ἐκτός, ποικίλως δὲ πρὸς ἀλλήλας συνδεδεμένας καὶ ἐνιαῖόν τι ἀποτελούσας, ἃς ἄγεταί τις νὰ τοποθετήσῃ ἐν τῇ ἰδίᾳ κεφαλῇ, μορφοῦται βαθμηδὸν ἡ πεποίθησις ὅτι τὸ σῶμα ἡμῶν ἀνήκει εἰς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον. Τὸ ἡμέτερον ἐγὼ δὲν ταὐτίζεται μετὰ τοῦ ἡμετέρου σώματος ἀλλ' εἶναι μετ' αὐτοῦ μυστηριωδῶς συνημμένον.

Τοῦ ἀνωτέρου τούτου ἐγὼ φορεὺς εἶναι οὐχὶ κυρίως ἡ γνῶσις ἀλλὰ τὸ συναισθάνεσθαι καὶ τὸ βούλεσθαι. Αἱ μὲν γνώσεις ἡμῶν ἔχουσι κυρίως ἀντικειμενικὸν χαρακτῆρα ἤτοι εἶναι ὀρθαί, ἐὰν καὶ ἐφ' ὅσον συμφωνοῦσιν ἀκριβῶς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν πεῖραν. Τοὐναντίον ἐν τοῖς συναισθήμασι καὶ ταῖς βουλήσεσιν ἡμῶν ἐκφαίνεται ὁ προσωπικὸς ἡμῶν τύπος. Ἰδίως δὲ ἡ βούλησις εἶναι ἡ ἐκπροσωποῦσα τὸ ἐγὼ ἡμῶν. Ἂν τὰ συναισθήματα ἐκρήγνυνται ἐνίοτε εἰς ἀψιθυμίας κυριαρχούσας ἐν ἡμῖν ὥς τινες ξέναι δυναμεις, ὥστε νὰ λέγωμεν «ἡ ὀργὴ μὲ κυριεύει, ὁ φόβος μὲ συνέχει», πᾶσα λελογισμένη πρᾶξις θεωρεῖται ὡς *ἡμέτερον* ἔργον. Τὸ ἐγὼ τοῦτο δὲν δύναται νὰ δηλωθῇ φυσικῶς, ἀλλ' εἶναι τὸ νοητὸν μόνον κέντρον, εἰς ὃ ἀναφέρονται πᾶσαι αἱ παραστάσεις ἡμῶν καὶ ἐξ οὗ προέρχονται· ἐκ τούτου δὲ ἥκιστα δύναται νὰ ὁρισθῇ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ, ἀλλ' εἶναι ἅμα μὲν ἐνιαῖον καὶ ἀδιάσπαστον, ἅμα δὲ ἐξαλλάσσον καὶ μεταβαλλόμενον. Δὲν δύναται νὰ ὁρισθῇ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ διότι, ὡς ἐκ τῆς ἁπλῆς αὐτοῦ φύσεως ἀποκλείει πάντα ὁρισμόν, εἰ καὶ ἐμπειρικῶς ὁ ἄνθρωπος πληροῖ τὸ κενὸν αὐτοῦ ἐγὼ διὰ τῶν κυριωτάτων αὐτοῦ παραστάσεων λέγων ἐγὼ ὁ δυστυχής, ὁ ἁμαρτωλός, ὁ πλούσιος κτλ. Τὸ δὲ ἐνιαῖον

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ἅμα καὶ ἐξαλλάσσον τοῦ ἐγὼ εἶναι προφανές. Θεωρητικῶς μὲν ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἀλλοιούμεθα νέας προσλαμβάνοντες παραστάσεις καὶ νέα ἀναπτύσσοντες συναισθήματα· πρακτικῶς δὲ μεταβάλλομεν καὶ ἀρχὰς καὶ πεποιθήσεις καὶ φρονήματα καὶ τρόπον ἐνεργείας καὶ ἐπάγγελμα καὶ δὴ καὶ ὄνομα. Ἀλλὰ παρὰ πᾶσαν τὴν ποικιλίαν ταύτην ἓν μένει ἀναλλοίωτον, ἡ σταθερὰ πεποίθησις ὅτι ἡμεῖς εἴμεθα οἱ αὐτοὶ πρὸς ἡμᾶς αὐτούς. Τὸ γεγονὸς τοῦτο, καθ' ὃ ὁ ἄνθρωπος γινώσκει ἑαυτὸν ὡς τὸν αὐτὸν ἀείποτε, λέγεται *αὐτοσυνειδησία*.

Διὰ τῆς αὐτοσυνειδησίας ἐξαίρεται ὁ ἄνθρωπος ὑπὲρ πάντα τὰ ζῷα. Ἐν ᾧ τὰ ζῷα διακρίνουσι μὲν ἑαυτὰ ἀπὸ τοῦ ἄλλου κόσμου, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως αὐτῶν ἀποτελεῖ τὸ σῶμα μετὰ πασῶν τῶν παραστάσεων τῶν εἰς αὐτὸ ἀναφερομένων, ὁ ἄνθρωπος γινώσκει ἑαυτὸν ὡς ὑποκείμενον οὐ μόνον ἀντιτιθέμενον πρὸς πάσας τὰς λοιπὰς αὐτοῦ ἐνεργείας καὶ δὴ καὶ πρὸς τὸ ἴδιον σῶμα, ἀλλ' ὡς ἀείποτε τὸ αὐτὸ παρὰ πάσας τὰς μεταβολάς.

Βεβαίως πάντες οἱ ἄνθρωποι δὲν σχηματίζουσιν ἀληθῆ καὶ τελείαν εἰκόνα τοῦ ἰδίου αὐτῶν ἐγώ. Ὅπως σχηματισθῇ τοιαύτη εἰκών, ἀπαιτεῖται ἀνεπτυγμένη γνωστικὴ δύναμις, γνωστὸν δὲ ὅτι τὸ *γνῶθι σαυτὸν* δὲν εἶναι πρᾶγμα εὔκολον. Πάντες ὅμως οἱ ἄνθρωποι οἱ σῶας ἔχοντες τὰς φρένας διακρίνουσιν ἑαυτοὺς ἐναργῶς ἀπὸ παντὸς ἄλλου καὶ ἔχουσιν ἀείποτε τὴν συνείδησιν τῆς ταὐτότητος αὐτῶν παρὰ πάσας τὰς μεταβολάς.

§ 64. Β'.) Ἡ ψυχή.

Ὡς εἴπομεν, τὰ ψυχικὰ φαινόμενα διακρίνονται οὐσιωδῶς τῶν σωματικῶν, ἀποτελοῦντα ἰδιαιτέραν ὅλως τάξιν. Τῶν φαινομένων τούτων ὁ ἄνθρωπος ἔκπαλαι ἐφαντάσθη ἴδιον φορέα, μίαν ὑπόστασιν διάφορον τῆς ὕλης ἀναγκαίαν εἰς ἐξήγησιν αὐτῶν. Ὅπως τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἀντιλαμβανόμεθα ὡς ἀποτελουμένου οὐχὶ ἐξ ἁπλῶν μεταβολῶν, ἀλλ' ἐξ ὡρισμένων πραγμάτων, ὧν ἐνέργειαι ἡ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ἐκδηλώσεις εἶναι τὰ φυσικὰ φαινόμενα, οὕτω καὶ τοῦ ψυχικοῦ κόσμου ὡς αἰτιώδη ἀρχὴν ὑπέλαβεν ἔκπαλαι ὁ ἄνθρωπος ἰδίαν ὑπόστασιν, τὴν ψυχήν, διακρινομένην τοῦ σώματος τοῦ ἀποτελοῦντος τὸ ἐξωτερικὸν μέρος τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ κοινὴ αὕτη περὶ ψυχῆς δόξα καὶ ὁμολογία ἐρείδεται λοιπὸν ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ τρόπου, καθ' ὃν ὁ ἄνθρωπος ἀντιλαμβάνεται τῶν πραγμάτων. Ἀδύνατον τῷ ὄντι ὁ ἄνθρωπος νὰ ὑπολάβῃ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον ὡς συνιστάμενον ἐκ φαινομένων μόνον φανταζόμενος κίνησιν ἄνευ πράγματος κινουμένου, ἀστραπὴν ἢ βροντὴν ἄνευ ὄντος τινὸς ταύτας προκαλοῦντος καὶ ἐν γένει ἰδιότητας ἄνευ σωμάτων. Παντὸς ὄντος ἡ παράστασις περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῇ, ὡς εἴδομεν,[1] καὶ τὴν παράστασιν τοῦ φορέως, ὅστις ἀπομένει εὐθὺς ὡς ὁ ἄνθρωπος νοήσῃ τὸ ἀντικείμενον ἄνευ τῶν συμπερυκυιῶν αὐτῷ ἰδιοτήτων.

Ἡ δικαίωσις ὅμως τῆς κοινῆς ταύτης περὶ ψυχῆς ἐκδοχῆς καὶ καθ' ὅλου τὸ ζήτημα, τίς ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς καὶ ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὸ σῶμα, ταῦτα πάντα δὲν δύνανται νὰ λυθῶσι κατὰ τὴν ἐμπειρικὴν ψυχολογίαν. Τὰ ζητήματα ταῦτα ἐπραγματεύετο ἄλλοτε ἡ ψυχολογία, ἐφ' ὅσον ἔφερε μεταφυσικὸν χαρακτῆρα. Τὴν σήμερον ὅμως, ὅτε καθωρίσθη ὁ ἐμπειρικὸς αὐτῆς χαρακτήρ, ἡ ἐξέτασις τῆς ψυχῆς ὡς ἀρχῆς τῶν ψυχικῶν φαινομένων εἶναι ἔργον τῆς Μεταφυσικῆς. Ἡ Μεταφυσικὴ θὰ ἐξετάσῃ καὶ τὴν παραδεδομένην καὶ φιλοσοφικῶς ὑποστηριζομένην δόξαν, ὅτι ψυχὴ καὶ σῶμα εἶναι δύο διάφοροι οὐσίαι ἐπενεργοῦσαι ἐπ' ἀλλήλας (οὕτως ἐφιλοσόφησαν οἱ περὶ τὸν Καρτέσιον, τὸν Ἔρβαρτον κλπ.) καὶ τὰς ἀντιθέτους πρὸς ταύτην ὑποθέσεις :

Α'.) Τῶν *ὑλιστῶν* τῶν θεωρούντων τὴν ψυχὴν ὡς εἶδος ἢ προϊὸν τοῦ σώματος. (Materialismus).

Β') Τῶν *πνευματιστῶν*, τῶν ἐκδεχομένων τὸ σῶμα ὡς εἶδος ἢ

---

[1] σελ. 24.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

προϊὸν μιᾶς ἢ πολλῶν ψυχικῶν οὐσιῶν. (Λειβνίτιος, Lotze κτλ.) (Spiritualismus)· καὶ

Γ') Τῶν *παραλληλιστῶν* τῶν ὑποτιθέντων ὅτι ψυχὴ καὶ σῶμα ἀποτελοῦσι τὰς διαφόρους ἐκδηλώσεις ἢ ὄψεις ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος, εἰς οὐδεμίαν αἰτιώδη σχέσιν εὑρισκόμενα πρὸς ἄλληλα. (Σπινόζας, καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ λεγομένου ψυχολογικοῦ *παραλληλισμοῦ*, Fechner, Wundt κλπ.).

ΤΕΛΟΣ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ..... Σελ. 1—12

§ 1. Ὁρισμὸς καὶ σκοπὸς τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας » 3.—

§ 2. Σπουδαιότης καὶ χρησιμότης τῆς ψυχολογίας » 4.—

§ 3. Διαίρεσις ψυχολογικῶν καὶ φυσικῶν φαινομένων..... » 5.—

§ 4. Μέθοδος τῆς ψυχολογίας..... » 7.—

§ 5. Διαίρεσις τῆς ψυχολογίας..... » 9.—

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΓΝΩΣΤΙΚΟΝ Σελ. 13

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Περὶ αἰσθήσεως..... » 13

§ 6. Σχέσις σωματικῶν καὶ ψυχικῶν φαινομένων » 13

§ 7. Τὸ νευρικὸν σύστημα..... » 14

§ 8. Ἡ αἴσθησις ἐν γένει..... » 16

§ 9. Ἡ γενικὴ αἴσθησις..... » 17

§ 10. Ἡ ἁφὴ..... » 18

§ 11. Ἡ ὀργανικὴ ἢ σωματικὴ αἴσθησις..... » 19

§ 12. Αἱ λοιπαὶ αἰσθήσεις..... » 20

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

§ 13. Ποιόν, ποσόν καὶ τόνος τοῦ αἰσθήματος... » 21
§ 14. Αἴσθησις καὶ ἀντίληψις..... » 24
§ 15. Σημασία τῶν κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεων... » 27

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

§ 16. **Περὶ παραστάσεως**..... .... » 28
§ 17. Α΄) Εἴδη τῶν παραστασεων..... » 30
§ 18. Ἡ ἐποπτεία..... » 32
Β΄.) Διατήρησις καὶ ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων..... » 33
§ 19. α΄.) Στενότης τῆς συνειδήσεως..... » 33
§ 20. β΄.) Ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων..... » 35
Γ΄.) Συνειρμὸς τῶν παραστάσεων..... » 38
§ 21. α΄.) Φύσις τοῦ συνειρμοῦ..... » 38
§ 22. β΄.) Εἴδη τοῦ συνειρμοῦ..... » 41
Δ΄.) Μνήμη . ..... » 42
§ 23. α΄.) Ἰδιότητες καὶ ὅροι τῆς μνήμης..... » 42
§ 24. β΄.) Εἴδη μνήμης..... » 44
§ 25. γ΄.) Μνημονικοὶ τύποι..... » 46
Ε΄.) Φαντασία ..... » 47
§ 26. α΄.) Φύσις καὶ εἴδη τῆς φαντασίας..... » 47
§ 27. β΄.) Χρησιμότης τῆς φαντασίας..... » 49
§ 28. γ΄.) Ὄνειρα..... .... » 52

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄.

§ 29. **Περὶ Νοήσεως**..... » 53
Α΄.) Τὰ εἴδη τῆς νοήσεως..... » 56
§ 30. α΄.) Ἔννοια..... » 56
β΄.) Κρίσις..... ..... » 59

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

§ 31. 1) Φύσις τῆς λογικῆς κρίσεως..... » 59
§ 32. 2) Εἴδη τῆς κρίσεως..... » 60
§ 33. γ'.) Συλλογισμός..... » 61
Β'.) Πρόσληψις..... » 64
Γ'.) Τὰ μέσα τῆς νοήσεως..... » 65
§ 35. α'.) Προσοχή..... » 65
§ 36. β'.) Διαφέρον..... » 66

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΟΝ

Σελ. 69

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

§ 37. **Περὶ συναισθημάτων ἐν γένει** » 69
§ 38. α'.) Σωματικὰ συναισθήματα..... » 72
§ 39. β'.) Πνευματικὰ συναισθήματα..... » 74

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

§ 40. Ἁπλᾶ ἢ τυπικὰ συναισθήματα..... » 75
§ 41. Α'.) Συναισθήματα ἐκ τοῦ παρόντος..... » 75
§ 42. Β'.) Συναισθήματα ἐκ τοῦ παρελθόντος... » 76
§ 43. Γ'.) Συναισθήματα ἐκ τοῦ μέλλοντος.... » 76

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Τὰ σύνθετα ἢ κατὰ ποιὸν συναισθήματα..... » 77

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

§ 44. Α΄.) Διανοητικὰ συναισθήματα..... » 77
§ 45. Β΄.) 1. Καλολογικὰ συναισθήματα..... » 78
§ 46. 2. Καλαὶ τέχναι..... » 81
§ 37. 3. Σπουδαιότης τῶν καλολογικῶν συναισθημάτων..... » 81
§ 48. Γ΄.) Ἠθικὰ συναισθήματα..... » 82
§ 49. Δ΄.) Θρησκευτικὰ συναισθήματα..... » 85
§ 50. Ε΄.) Ἀψιθυμίαι..... » 86

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

§ 51. ΒΟΥΛΗΤΙΚΟΝ
Σελ. 89

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Τὸ ὀρεκτικὸν..... » 90
§ 52. α΄.) Ὁρμή..... » 90
§ 53. β΄.) Ὁρμέμφυτον..... » 92
§ 54. γ΄.) Αἱ κινήσεις..... » 93
§ 55. δ΄.) Ἐπιθυμία..... » 96
§ 52. ε΄.) Κλίσις, ἕξις, ροπὴ καὶ πάθος..... » 98

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

§ 59. **Περὶ βουλήσεως**.....γ.. » 101
§ 58. α΄.) Ἡ ἐκδήλωσις τῆς βουλήσεως..... » 104
§ 59. β΄.) Γενικὴ βούλησις..... » 106
§ 60. γ΄.) Αὐτεξούσιον καὶ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως..... » 107

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

§ 61. δ'.) Εὐθύνη καὶ καταλογισμός..... » 109
§ 62 ε'.) Χαρακτὴρ..... » 109

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

§ 63. Α'.) Παράστασις τοῦ ἐγώ..... » 111
§ 64. Β'.) Ἡ ψυχή..... » 113

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΩΝ ΔΙΟΡΘΩΣΙΣ

Ἐν σελ. 11 στίχ. 22 ἀντὶ *φαινομένων*. *B*) *Αἱ* . ἀνάγνωθι τὰ παραλειφθέντα : *φαινομένων, διότι τὸ λέγειν «αἰσθάνεσθαί ἐστιν δύνασθαι αἰσθανεσθαι» εἶνε ἐξήγησις τοῦ ἀγνώστου διὰ τοῦ ἀγνώστου, ἀλλὰ χρησιμεύει ὡς ἐπιγραφὴ εἰς δήλωσιν τῶν τάξεων ἢ κατηγοριῶν τῶν ψυχικῶν φαινομένων. B) Αἱ . . .*

Ἐν σελ. 30 στίχ. 20 ἀντὶ *μεγάλου πλήθους* ἀνάγνωθι *μέγα πλῆθος*

» 32 » 18 ἀντὶ *ἄλλης* ἀνάγν. *ἄλλως.*

» » 40 ἐν τῇ ὑποσημειώσει ἀντὶ *ἀνθρώπινον* ἀνάγν. *ἀνθρωπίνην*

» » 41 στίχ. 7 ἀντὶ *ἄμεσος* ἀνάγν. *Ὁ ἄμεσος*

» 45 » 21 » *εὕρηται* » *εἴρηται*

» » 60 » 11 » *αὐτομάτους* » *αὐτομάτως*

» » 60 » 24 » *ἡ λογικὴ κρίσις* ἀνάγν. *ἡ λογικὴ σχέσις*

» » 63 » 21 γρ. *ἐν μὲν τῇ ἐπαγωγῇ τὸ διάζον*

» » 65 » 1 ἀντὶ *ἐλάτης* ἀνάγν. *ἐλάτη*

» » 65 » 15 ἀνάγν. *γεννᾷ*

» » 88 » 24 » *ἀποστήθισις*

» » 92 » 16 ἀντὶ *τῶν ὁρμεμφύτων* ἀναγν. *τοῦ ὁρμεμφύτου*

» » 100 » 4 » *ges nn* . ἀνάγν. *Gesinnungen*

» » 110 » 4 » *περιέχοντος. Ὁ χαρακτὴρ...* ἀνάγν. *περιέχοντος. ὁ χαρακτὴρ. . .*

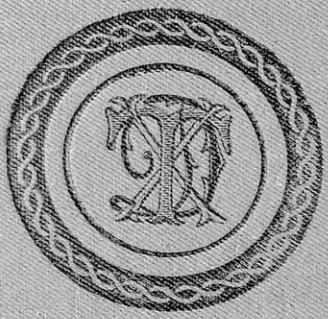
Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής